

**Azərbaycan Respublikasının
Prezidentinin yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası**

**Akif Bayramov, Ziyəddin Məhərrəmov,
Mustafa İsgəndərzadə**

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ
(Dərs vəsaiti)**

**Dərs vəsaiti Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik
Akademiyası Tədris Metodik Şurasının 06 Mart
2015-ci il tarixli iclasının qərarı ilə (07 saylı
protokol) çap edilir**

BAKİ – 2015

Az 2
A 46

Redaktor: f.d. Allahverdi Hacıyev

Rəyçilər: f.e.d. Lalə Əhmədova
f.d. Tamam Mehrabova
f.d. Tamilla Hüseynova

**A 46 Akif Bayramov, Ziyəddin Məhərrəmov,
Mustafa İsgəndərzadə.**

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti
(ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, "ULU", 2015, 236 səh.

Bu dərs vəsaitində müasir nitq mədəniyyətinin ən aktual məsələləri nəzərdən keçirilir, mövcud dərsliklərə və digər mənbələrə əsaslanaraq nitq normalarının, natiqlik sənətinin mahiyyəti, xüsusiyyətləri açıqlanır, tədris prosesində ondan istifadə qaydaları, üsulları göstərilir.

Vəsaitdən bu problemlərlə maraqlanan humanitar və qeyri-humanitar fakültələrin tələbələri, magistrləri, aspirantları və müəllimləri, eləcə də jurnalistlər və digər sahə mütəxəssisləri istifadə edə bilərlər. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" vəsaiti əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Vəsaitdə müasir Azərbaycan dilinin bütün struktur elementləri əsasən nitq mədəniyyəti problemləri ilə əlaqələndirilmişdir.

A 46 $\frac{4601000000-001}{090-15}$ **elansız**

GİRİŞ

Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir.

H.Əliyev

Ötən əsrlərin min bir kataklizmlərindən üzüağ çıxan, xalqımızın və milli mədəniyyətimizin əbədiyaşarlığını təmin edən ana dilimiz müasir dövrdə də, çox təəssüf ki, müəyyən sıxıntılarla üzləşməkdə, çətinliklərlə qarşılaşmaqdadır. Bu, yaşadığımız qloballaşma dövrünün təzadlı təsirləri ilə bağlıdır. Artıq heç kimə sır deyildir ki, mövcud qloballaşma prosesi bütün dünya ölkələrini mühüm dilemmələr, faktlar qarşısında qoymuşdur. Dünyanın informasiya üçün açıq olması, texnoloji inqilabın doğurduğu nəticələrdən düzgün istifadə olunmaması, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin kommunikasiyalarının yaxınlaşması, telekommunikasiya, internet texnologiyalarının sürətli inkişafı və digər amillər özü ilə müəyyən pozitiv yeniliklər gətirsə də, neqativ cəhətləri də az deyildir. Bu amil, ictimai həyatın əksər sahələrində olduğu kimi, milli dil və mədəniyyət sahəsində də özünü göstərir. Açıq dünya məkanında milli dillərə yerli yersiz mütəmadi yeni sözlər daxil olur, mədəniyyətə yad-yaman meyillər aşılanır. Bu da istər-istəməz haqlı narazılıq doğurur.

Cəmiyyətin nitq mədəniyyəti milli dilə münasibət ilə müəyyən olunur. Öz növbəsində, milli dilin vəziyyəti (səviyyəsi) bütövlükdə millətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Dilə, nitq mədəniyyətinə olan xarici təsirlərə bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə necə qısqançlıqla yanaşıldığına diqqət yetirək.

İkinci Dünya Müharibəsindən məğlub çıxan alman xalqı və onun yeni rəhbərliyi Hitler rejimi dövründə ədəbi dil normalarının xeyli aşağı düşdüyündən narahatçılıq keçirirdilər.

Fransızların öz ölkəsinə hər hansı bir kənar müdaxiləyə necə qısqançlıqla yanaşmaları da yaxşı məlumdur. Hətta onların bu münasibətlərini “dil şovinizmi” adlandıranlar da az deyil. O da

məlumdur ki, fransızlar ingilis dilində olan hansısa reklam lövhəsini belə istəmirlər. Onları ən çox narahat edən isə ölkəyə amerikanizmi təbliğ edən vasitələrin daxil olmasıdır. O da yaxşı məlumdur ki, hər bir ingilis məmurunun stolunun üstündə xüsusi hazırlanmış ingilis dili dərsliyi vardır.

Həç şübhəsiz ki, öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra, bizim ölkəmizdə də bütün bu amillərə xüsusi fikir verilməkdə, milli dilimizin və mədəniyyətimizin qorunması və inkişaf etdirilməsi yolunda xüsusi səylər göstərilməkdədir. Belə ki, 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması öz əksini tapdı və bunun ardınca dilimizin inkişafı ilə bağlı bir sıra fərmanlar imzalandı, qanunlar qəbul edildi. 2001-ci ilin iyunun 18-də ulu öndər Heydər Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” daha bir fərman imzaladı və bu tarixi sənəd dilimizin inkişafı sahəsində mühüm rol oynadı. Həmin sənəddə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması da nəzərdə tutulurdu. Onun əsas məqsədi – ana dilimizin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə daha səmərəli şəkildə nəzarət etmək və bu prosesi daha da sürətləndirmək idi.

Nitq mədəniyyəti təkcə nitq etiketi deyildir. Bizim nə dilimiz, nə də nitqimiz elə-belə öz-özünə yaranıb.

Onun yaranması və inkişafı cəmiyyətdə baş verən proseslərlə bağlıdır. Bu, dialektik bir əlaqədir. Yəni dil cəmiyyətin bütün sosial-siyasi proseslərini əks etdirir və eyni zamanda, insanların dünyagörüşünü formalaşdırır. Buna görə də nitq mədəniyyətini cəmiyyətin ümumi mədəniyyətindən ayrı təsəvvür etmək olmaz.

Azərbaycanın təhsil sisteminin Boloniya prosesinə qoşulması ilə əlaqədar olaraq məqsədyönlü kommunikativ kompetensiya formalaşdırmaq hazırda bakalavr, magistr hazırlığı işində ən vacib şərtlərdəndir. İxtisasından asılı olmayaraq hər bir mütəxəssis

gələcəkdə insanlarla işləyəcəkdir. Deməli, o, insanlarla ünsiyyətə olacaqdır və öz nitqindən onlara təsir vasitəsi kimi istifadə edəcəkdir. Əslində bu yöndə hər yerdə tələb eynidir: tələbələr öz fikir və düşüncələrini həm yazılı, həm də şifahi formada ifadə etməyi, mühakimə yürütməyi, həmkarları qarşısında öz mövqelərini (baxışlarını) ifadə etməyi bacarmalıdır. Yalnız bu üsulla onlar təcrübə qazana, mütəxəssis kimi yetişə biləcək.

Kommunikativ kompetensiya dil vahidlərinin müxtəlif səviyyələrindən fəaliyyətdə olan ədəbi dil normalarına uyğun bir şəkildə istifadə etmək bacarığını özündə əks etdirir.

Nitqin kommunikativliyi dedikdə onda bir sıra cəhətlərin olmasını nəzərdə tutulur.

1. *Dildən istifadə səriştəliliyi* – dil, eləcə də onun quruluşu, sistemi, dil vahidlərinin nitqdə işlənməsi qanunauyğunluqları, ədəbi dilin orfoepik, leksik və qrammatik normalarından istifadə etmək qabiliyyətidir;

2. Dil səriştəsi əsasında aşağıdakılardan ibarət xüsusi kommunikativ səriştə formalaşır:

1) Professional fəaliyyətdə qarşılıqlı təsirin şifahi metodlarından istifadə etmək bacarığı; yəni həm professionallarla (həmkarları ilə), həm də qeyri-professionallarla (tələbələrlə, valideynlərlə və s.) əlaqə yaratmaq; hər cür münaqişənin öncədən qabağını almaq;

2) Həm şifahi, həm də yazılı nitqlə informasiya alıb ötürmək vərdişləri; mövcud faktları və göstərişləri savadlı və asan dildə yazmaq;

Nitq mədəniyyəti kursunun müasir konsepsiyası bu bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına yönəlmişdir. Kursda əsas diqqət aşağıdakı məsələlərin daha geniş işıqlandırılmasına verilmişdir;

- Linqvistik fənn kimi nitq mədəniyyətinin nəzəri əsasları;
- Müasir dil normalarının aktual məsələləri;
- Müasir nitq mədəniyyətinin problemləri;
- Nitqin qarşılıqlı təsirinin səmərəli üsulları.

Bu tədris vəsaitinin hazırlanmasında xüsusilə son illərdə bu mövzuda yazılmış elmi-tədqiqat işlərindən, dərsliklərdən və digər vəsaitlərdən istifadə edilmişdir.

Hazırda bu fənnin tədrisinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında da xüsusi fikir verildiyindən onun profili nəzərə alınmış və vəsait, əsasən, ona uyğunlaşdırılmışdır.

Bütövlükdə kursun məqsədi – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında təhsil alan gələcəyin mütəxəssislərində kommunikativ səriştə formalaşdırmaqdan, onların ümumi nitq mədəniyyətini yüksəltməkdən, müasir Azərbaycan dili normalarını daha mükəmməl mənimsəməkdən, ünsiyyətin müxtəlif formalarından daha məharətlə istifadə etmək bacarığı aşılamaqdan ibarətdir. Bu vəsaitdən müasir Azərbaycan ədəbi dil normaları və nitq mədəniyyəti məsələləri ilə maraqlanan hər bir kəs faydalana bilər.

Qeyd: Bu dərs vəsaitinin hazırlanmasında nitq mədəniyyətinin ritorika, üslub, ritorikanın başqa elmlərlə əlaqəsi, ritorikanın qısa tarixi, onun Yunanıstanda, Romada və Avropada, Azərbaycanda yaranması barədə məlumatlar Adil Babayevin Bakı, 2011-ci ildə nəşr olunan, “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” dərsliyindən, Nadir Abdullayevin Bakı, 2013-cü ildə nəşr olunan “Nitq mədəniyyətinin əsasları” dərs vəsaitindən və mərhum dilçi alimimiz Ələvsət Zakir oğlu Abdullayev və başqalarının birgə hazırladıqları “Müasir Azərbaycan dili (IV cildə, Bakı, 2007)” kitabından, “Azərbaycan dili ” (qəbul imtahanlarına hazırlaşmaq, yuxarı sinif şagirdləri və müəllimlər üçün vəsait). Bakı, 2011. “Abituriyent jurnalının xüsusi buraxılışı”ndan və nitq mədəniyyətinə aid müxtəlif müəlliflərin kitablarından, nəzəri-əməli fikirlərindən istifadə olunmuşdur.

***Mustafa İsgəndərzadə, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent***

Sənin təhsil aldığı elm ocağı

Sənin təhsil aldığı elm ocağı- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası respublikamızın ən nüfuzlu ali məktəblərindən biridir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 3 yanvar 1999-cu il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının yaradılması haqqında” fərmanı dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi və daha da inkişaf etdirilməsi işinə ulu öndər Heydər Əliyevin mühüm qayğısının təzahürüdür. H.Əliyev bu müdrik fərmanı dövlət xidməti sisteminə istedadlı, bacarıqlı, zəkali, əxlaq və mənəviyyətə təmiz olan gənclərin cəlb olunması, bunun üçün onlara yüksək səviyyəli təhsilin verilməsi istəyi idi. Respublikamızda dövlət idarəçiliyi sahəsində yeganə təhsil ocağı olan akademiyanın vəzifəsi dövlət strukturlarını dövrün, zamanın tələbləri səviyyəsində idarə edəbiləcək gənclərdən ibarət mütəxəssis kadrlar hazırlamaqdan və həmçinin mövcud kadrların, dövlət məmurlarının ixtisasının artırılmasından ibarətdir. Eyni zamanda, bu akademiya milli ideologiyamıza xidmət etməklə yanaşı, bu ideologiyanın formalaşması, təkmilləşdirilib inkişaf etdirilməsi və təbliğ olunması sahəsində mühüm rol oynamağı hər şeydən üstün tutur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası yarandığı vaxtdan etibarən tədris-elmi strukturları ilə diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun “Rəhbər kadrların ixtisasının artırılması”, “İnzibati idarəetmə”, “Siyasi idarəetmə” fakültələri, magistratura şöbəsi, “Dövlət qulluğu və kadr siyasəti”, “Dövlət idarəetməsi və menecment”, “Dövlət idarəçiliyində informasiya texnologiyaları”, “Dövlət quruculuğu və hüquq”, “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, “Politologiya və siyasi idarəetmə”, “Beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət”, “Tarix”,

“Fəlsəfə və sosial psixologiya”, “Dillər” kafedraları, “Heydər Əliyev Dövlət İdarəçilik Universiteti”, “Geostrateji Araşdırmaları Mərkəzi”, “İnformasiya Texnologiyaları Mərkəzi”, “İnsan hüquqları”, “Demokratiya və Sülh problemləri üzrə YUNESKO Mərkəzi”, “Sorğu Sosioloji Araşdırmalar Mərkəzi”, “İnzibati idarəçilik strukturları”, ictimai təşkilatlar və digər şöbələr, bölmələr fəaliyyət göstərir, həmçinin İnzibati idarəetmə fakültəsinin “Kompüter elmləri”, “İqtisadiyyat”, “Dövlət və bələdiyyə”, “Ekologiya” ixtisasları üzrə kadrlar hazırlanır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının fakültələrində 1059 nəfər bakalavr, 173 nəfər magistr, “Rəhbər Dövlət İdarəçiliyi Kadrlarının ixtisasının artırılması İnstitutunda” 225 nəfər magistrant “Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi” ixtisası üzrə təhsilini davam etdirir. Bu tələbələrin: bakalavr və magistr pilləsində oxuyanların və dinləyicilərin təhsili ilə müxtəlif ixtisaslar üzrə 197 nəfər müəllim məşğul olur. Onların da 27 nəfəri elmlər doktoru, 112 nəfəri isə elmlər namizədidir. Müəllimlərdən bir nəfəri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, bir nəfəri isə AMEA-nın müxbir üzvüdür.

Əziz dostlar! Siz bizim akademiyaımızın auditoriyalarına qədəm basan yüzlərlə tələbə və magistrın nümayəndəsiniz. Sizi, maraqlı təhsil illəri gözləyir. Ümid edirik ki, çətin sınaq imtahanlarından necə keçmişsinizsə, təhsil illərini də uğurla başa çatdıracaqsınız. Sizə uğurlar arzulayırıq!

DİL HAQQINDA MƏLUMAT

Dil cəmiyyətin varlığı, onun təşəkkülü və inkişafı üçün çox zəruri olan bir vasitədir. Cəmiyyətdə dilin başlıca rolu onun əsas ünsiyyət vasitəsi olmasıdır.

Dil fikrin ifadə aləti kimi təzahür etdiyinə görə beyinin fəaliyyəti ilə bağlı olan təfəkkürlə sıx əlaqədədir. Dil ilə təfəkkür eyni vaxtda və eyni mənbədən yarandıqları üçün vəhdət təşkil edir. Lakin çox oxşar cəhətlərin olmasına baxmayaraq, dil ilə təfəkkür heç də eyniyyət yaratmır. Bunların hər birinin özünəməxsus cəhətləri vardır. Bu fərqlərin ən başlıcası odur ki, dil lüğəvi və qrammatik vasitələrdən istifadə edir. Lakin təfəkkür üçün istifadə mənbəyi sözlər və cümlələr deyil, məfhumlar və hökmlərdir.

Təfəkkürün ifadə vasitəsi olan dil ictimai hadisədir. Bu, digər ictimai hadisələrlə də əlaqədədir. Lakin dil heç də bütün cəhətləri ilə başqa ictimai hadisələrə oxşamır. Bunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Dilin başlıca səciyyəvi əlaməti ondan ibarətdir ki, o bir neçə ilin, yaxud müəyyən bir dövrün məhsulu olmayıb, bir çox əsrlər boyu yaranır və inkişaf prosesi keçirərək get-gedə formalaşır, zənginləşir. Həmçinin, dil yarandığı zamandan etibarən xidmət etdiyi cəmiyyət üzvləri arasında heç bir fərq qoymadan bütün üzvlər üçün eyni dərəcədə ünsiyyət vasitəsi olur. Buna görə də dil ictimai xarakterə malikdir.

Dil xalqın tarixi ilə üzvi surətdə əlaqədar olub, çünki dil ancaq cəmiyyət daxilində təşəkkül tapır. Dili yaradan xalqdır. Elə buna görə də dilin taleyi onu yaradan xalqın taleyi ilə bağlı olur. Hər bir xalq ünsiyyət üçün öz dilini yaratdıqdan sonra onu qoruyub və inkişaf etdirir. Azərbaycan xalqı da hələ uzaq keçmişdə öz ana dilini yaratmışdır. Xalqımızın yaratdığı həmin dilə hal-hazırda Azərbaycan dili deyilir.

Dil haqqında müdriklərin dedikləri

“Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir”.

(H.Ə. Əliyev)

“Qrammatikasız oratoriya kütdür, poeziya pəltəkdir, fəlsəfə əsassızdır, tarix xoşagəlməzdir, hüquqşünaslıq şübhəlidir”.

(M.V.Lomonosov)

“Dilin qanunlarına itaətkarlıqla tabe olun və birdəfəlik möhkəmcə bilin ki, bu qanunlar sizin üçün müqəddəsdir”.

(Bualo)

“Biz dünyanı dilimiz vasitəsi ilə öyrəndik, dilimiz vasitəsi ilə tərbiyə tapdıq”.

(Abbas Səhhət)

“Zaqafqaziya diyarının tatar dili (Azərbaycan dili – Z.M.) türk dilindən az fərqlənir və fransız dili ilə Avropanı gəzmək mümkün olduğu kimi, onunla da bütün Asiyanın bu başından o başına getmək mümkündür”.

(A.A.Bestujev – Marilinski)

*Azərbaycan dili silahdı, qafil,
Qalacaq cahanda Günəş qalınca,
Gül yarpağı qədər bu tər, incə dil,
Qəzəbli vaxtında dönər qılınca.*

(B.Dubrovin)

AZƏRBAYCAN DİLİ

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli dilidir. Eyni zamanda, bu dil müstəqil Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir.

Azərbaycan dilindən həm respublikamızda, həm də xarici ölkələrdə istifadə olunur. Dünyanın 87 ölkəsində yaşayan 45 milyon azərbaycanlı bu dildən doğma ana dili kimi istifadə edir. Bundan başqa, bəzi xalqlar arasında Azərbaycan dili ikinci ana dili kimi də işlənir. Hazırda Azərbaycan ərazisində yaşayan bir sıra kiçik xalqlar, o cümlədən lahic, talış, tat, qırğız və başqaları Azərbaycan dilindən ikinci ana dili kimi istifadə edirlər.

Dünyada nə qədər azərbaycanlı yaşayır?

A	Ölkə	Sayı	a	Ölkə	Sayı
1	ABŞ	567000	31	İspaniya	27239
2	Avstraliya	11142	32	İsveç	21912
3	Avstriya	38107	33	İtaliya	11000
4	Almaniya	200000	34	Kanada	13000
5	Andorra	26000	35	Küveyt	14000
6	Argentina	17456	36	Qazaxıstan	387000
7	Azərbaycan	7, 204000	37	Qırğızıstan	189000
8	Banqladeş	201642	38	LatinAmerikası	120000
9	Belarus	29000	39	Latviya	14000
10	Belçika	24272	40	Litva	6800
11	Bəhreyn	41437	41	Macarıstan	8200
12	Birma	16701	42	Moldova	22500
13	B.Britaniya	31646	43	Oman	25322
14	Butan	86014	44	Özbəkistan	249500
15	CənKoreya	20800	45	Pakistan	917290
16	Çexo-Slov	6037	46	Polşa	19000
17	Çili	1700	47	Portuqaliya	17000
18	Çin	3500	48	Rumıniya	71700
19	Danimarka	16811	49	Rusiya	851000
20	Estoniya	7600	50	Səudiyyə Ə.	160000
21	Əfqanıstan	523649	51	Sudan	25000
22	Əlcəzair	381000	52	Suriya	142900
23	Finlandiya	20173	53	Tacikistan	86000
24	Fransa	87000	54	Türkiyə	3, 264000
25	Gürcüstan	651000	55	Türkmenistan	207000
26	Hindistan	304000	56	Ukrayna	71091
27	İndoneziya	511852	57	Yaponiya	15000
28	İordaniya	61417	58	Yəmən	51200
29	İraq	1, 211000	59	Yüqoslaviya	10038
30	İran	28, 315000	60	Yunanıstan	18198

“Bütün dünyada yaşayan 48 703 575 nəfər təşkil edir”. Almaniya da yaşayan soydaşımız Əlixan İqbal ötən əsrin sonunda böyük xərc çəkərək araşdırmalar aparmışdır. Onun əldə etdiyi nəticələr “Respublika qəzeti”nin 4 oktyabr 1994-cü il tarixli nömrəsində dərc edilmişdir. İndi bu rəqəm 6 milyona çatmışdır.

Azərbaycan dili öz mahiyyətinə görə dünyanın ən zəngin milli dillərindən biri sayılır. Bu dilin özünəməxsus gözəlliyi və ahəngi vardır. Azərbaycan dili hər şeydən əvvəl, xoş avaz yaranan səslər sisteminə, zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir.

Azərbaycan dilində ən dərin duyğuları, ən incə mənalrı istədiyın şəkildə çox müxtəlif bədii boyarlarla ifadə etmək olur. Bu dil elmi, siyasi, fəlsəfi fikirləri çox aydın ifadə etməyə qadir olduğu kimi, bədii təfəkkürün gözəl nümunələrini yaratmaq üçün çox yararlıdır. Eyni zamanda dünya mədəniyyəti xəzinəsinə qiymətli hədiyyə kimi daxil olan və onu zənginləşdirən M.Füzulinin məşhur “Leyli və Məcnun” poeması, M.F.Axundovun komediyaları və bir çox sənət əsərləri həmin dildə-Azərbaycan dilində yaranmışdır.

Azərbaycan dilinin gözəlliyi, onun zənginliyi və digər xüsusiyyətləri tarixən bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin nəzər-diqqətini özünə cəlb etmişdir. Böyük rus şairi M.Y.Lermontov Azərbaycan dili haqqında demişdir: *“...mən bir çox dağlar aşdım, Şuşa, Quba və Şamaxı şəhərlərində oldum... azərbaycanca öyrənməyə başladım; həmin dil burada və ümumiyyətlə Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir”*.

Məşhur şəxsiyyətlərdən Bestujev-Marlinski, L.Bualo və başqaları da Azərbaycan dilinin əhəmiyyətindən bəhs etmişlər. Görkəmli ictimai xadim olan Sultan Məcid Qənizadə Azərbaycan dili haqqında yazmışdır: *“Həqiqətən bu dil (Azərbaycan dili – Y.S.) öz təbiətinə görə çox elastikdir və asanlıqla zərif üslubi*

formalara düşmə bacarığına malik olmaqla öz xüsusiyyətləri ilə fəxr edə bilər. Bu xüsusiyyətlər öz mahiyyətinə görə çox maraqlıdır... buradakı xüsusiyyətlərə bənzər hadisələrə hər hansı bir başqa dildə az təsadüf etmək olar”.

Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsində yeri

Azərbaycan dili iltisacı (aqlütinativ) dillərdəndir. Bu dil geneoloji bölgüyə əsasən türk dilləri ailəsinə mənsubdur.

Türk dilləri ailəsi genetik əlamətlər əsasında təsnif edilən ən böyük dil ailələrindən biridir. Başqa dil ailələrində olduğu kimi, bu ailəyə daxil edilən dillər də bir-birinə leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən çox yaxındır. Nümunə üçün bir neçə sözün müxtəlif türk dillərində necə işlədildiyini nəzərdən keçirək:

Azərbaycanca	dil	Yaxşı	üç	mən	tez
Qazaxca	mil	Jaksı	üş	men	tez
Tatarca	mel	Yaxşı	öç	min	tiz
Türkməncə	bil	Yaqsı	üç	men	tiz
Özbəkçə	mil	Yaxşı	uç	men	tiz

Azərbaycan dili türk dilləri ailəsində oğuz dilləri qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna daxildir. Bu dil həmin qrup daxilində xüsusi mövqeyə malikdir.

Azərbaycan dili türk dilləri ailəsindəki müasir dillərdən daha çox türk (osmanlı), türkmən və qaqauz dilinə daha yaxındır.

Azərbaycan dilinin tarixinə dair

Hər bir dilin tarixi həmin dildə danışan xalqın tarixi ilə bağlı olur. Azərbaycan dilinin tarixi xalqımızın tarixi ilə əlaqədar olaraq onun kimi çox qədimdir.

Azərbaycan dili hazırkı inkişaf səviyyəsinə birdən-birə çatmamışdır. Bu bir sıra əsrlərin məhsuludur. İlk dövrlərdə, başqa dillər kimi, Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibi kasıb, qrammatik quruluşu isə bəsit olmuşdur. Lakin xalqımız tarixən inkişaf etdikcə dilimizin səs sistemi tədricən səlisləşmiş, lüğət tərkibi zənginləşmiş və qrammatik quruluşu təkmilləşmişdir.

Tarixdə humanist, sülhsevər, mehriban və xeyirxah xalq kimi məşhur olan, uzun əsrlər boyu həm onu əhatə edən qonşularla, həm də bütün digər xalqlarla dostluq, qardaşlıq münasibətində yaşayan Azərbaycan xalqı tarixin müxtəlif dövrlərində bir sıra işğallarla üz-üzə gəlmişdir. VII əsrdən başlayaraq Azərbaycana ərəb işğalçıları, sonralar isə fars, monqol, türk qəsbkarları basqın etmişlər. Bu yadellilərin məqsədi xalqımızı və eləcə də onun dilini tarix meydanından çıxarmaq idi.

Lakin Azərbaycan xalqı tarix boyu bu mənfur işğalçılarla amansız mübarizə apararaq öz varlığını qoruduğu kimi, öz dilini də mühafizə edib saxlamışdır.

İşğalçıların arzu və əməllərinin əksinə olaraq, Azərbaycan dilində sənət əsərləri yaradılır və dilimiz yavaş-yavaş ədəbi zəmin əsasında formalaşaraq inkişaf edirdi. Yadellilərin təqibinə baxmayaraq, XIII əsrdə Həsənoğlu, XIV əsrdə Nəsimi və başqa sənətkarlarımız Azərbaycan dilində gözəl əsərlər yazıb yaratmışlar.

Həmin dövrlərdə (assimilyasiya dövründə) Azərbaycan dili nəinki öz müstəqilliyini qoruyub saxlamış, eyni zamanda "...öz həyatilik və sabitliyini sübut etmiş, hətta öz növbəsində ərəb və xüsusilə də fars dilinə də təsir göstərmişdir". Bu təsir sonralar təkcə həmin dillərə deyil, başqa bir sıra dillərə də olmuşdur.

Bütün tarix boyu öz orijinallığını mühafizə edib saxlayan Azərbaycan dili get-gedə inkişaf edərək XIX əsrdə milli dilə çevrilmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan dilinin müstəqilliyinə qarşı olan mübarizə daha da kəskinləşmişdir. Lakin dövrün qabaqcıl adamları və bütün xalq dilin milli varlığını qorumağa başlamışlar.

Həmin dövrdə böyük mütəfəkkir M.F.Axundov dilimizin çox nadir və poetik vüsətə malik bir dil olduğunu həm nəzəri, həm də əməli olaraq sübut etməyə çalışmışdır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın görkəmli maarifpərvərləri M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev və başqaları dilimizin milli orijinallığı uğrunda ciddi mübarizə aparmış və bu məsələdə xalqa düzgün istiqamət vermişlər.

Bütün sahələrdə olduğu kimi dil sahəsində də inkişaf üçün geniş imkanlar yarandı. Sovet dövründə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu, üslubları bəlkə də min ilə bərabər bir inkişaf yolu keçdi. Hazırda dilimiz öz inkişafını davam etdirir.

Azərbaycan dilinin təsir dairəsi

Azərbaycan dili qədim dövrlərdən başlayaraq bir sıra dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olmuş, başqa dillərdən söz almış və bəzi dillərə söz vermişdir. Bunun da nəticəsində həm özü zənginləşmiş, həm də başqa dillərin inkişaf etməsində müəyyən rol oynamışdır. Ayrı-ayrı dövrlərdə Azərbaycan dilindən fars, aqul, ləzgi, tabasaran, erməni, rus, gürcü və başqa dillərə çoxlu söz və ifadə keçmişdir. Məsələn:

1. Fars dilinə keçən sözlər: alov, araba, bəzək, bağça, qovurma, qundaq, quş, dəyənək, döşək, otaq, ordu, ocaq, ilxı, sancaq, tənə, ton, çaxmaq, çəkmə, çolaq, çubuq, elçi, yaylaq, şiş və s.

Fars dilinə keçən Azərbaycan sözlərinin tarixi çox qədimdir. Belə ki, hələ XII–XIII əsrlərdə yazıb-yaradan fars yazıçıları öz əsərlərində Azərbaycan sözləri işlətmişlər. Səfəvilər dövründə isə, yəni XV əsrin sonundan başlayaraq XVIII əsrin birinci yarısına qədər (1499–1736) azərbaycanlıların hakimiyyət başında olduqları zaman Azərbaycan dilindən fars dilinə keçən sözlərin sayı daha da çoxalmışdır.

2. Aqul dilinə keçən sözlər: çöl, qum, dustaq, balıq, bulaq,

yaylıq, yağ, köhnə, boran, dərin, yorğan, boşqab, biçinçi, qarğa, duz, qalın, doğru və s.

3. *Ləzgi dilinə keçən sözlər*: ad, bağça, gözəl, güzgü, dərin, düşmən, köhnə, qarpız, qızıl, quş, sərin, çəltik, şirin, yaylaq, turp, paltar, saçaq və s.

4. *Rus dilinə keçən sözlər*: arbuз (qarpız), anbar, başlıq, sarafan, kalpak, saray, utyuq (ütü), kazak, sazan, almaz, kamış (qəmiş), qaraul (qarovul), barsuk (porsuq), tuman, karandaş, aşuq (aşıq), çerdak, sunbuk (sandıq), izyum(üzüm) və s.

5. *Gürcü dilinə keçən sözlər*: qonaq, qoçaq, tutsaq, körpə, keçəl, ocaq, otaq, pul, manat, papaq, polad, toxa, çəkmə, çomaq, çolaq, ciyər, çəkcik, şüşə, şəkər, yaraq, dolma, çığırtma və s.

Azərbaycan dilində gürcü dilinə keçmiş sözlər müxtəlif sahələrə aid olaraq həm ədəbi, həm də danışıq dilində işlədilir.

Azərbaycan dili yuxarıda qeyd olunan dillərin əksəriyyətinin lüğət tərkibinin inkişafında həm mənbə, həm də vasitəçi dil olmuşdur. Bunu başqa şəkildə desək, Azərbaycan dili həm öz sözlərini vermiş, həm də başqa dillərdən söz almaqda həmin dillər üçün vasitəçilik etmişdir. Bu dilin vasitəsi ilə gürcü dilinə yüzlərlə ərəb və fars mənşəli sözlər daxil olmuşdur. Məsələn: *adəm, adam, bina, qələm, dəzgah, əlbəttə, əfsus, zər, kef, mürəbbə, mütəkkə, mismar, məsləhət, pəncərə, pərvanə, reyhan, saat, surət, ustad, ümid, fikir, xatir, həkim, callad* və s. keçmişdir. Belə bir vəziyyət Azərbaycan dilinin geniş təsir dairəsinə malik olduğunu göstərir.

Azərbaycan dilinin başqa dillərə müsbət təsiri hal-hazırda da davam edir. Bunu təkcə Dağıstan dillərində yox, qonşuluqda olan başqa dillərdə də görmək olur. Ümumiyyətlə, başqa dillərə keçmiş Azərbaycan sözləri həmin dillərin lüğət tərkibinin ayrılmaz ünsürünə çevrilmişdir.

Ümumxalq Azərbaycan dilinin tərkib hissələri

Hər xalqın və millətin ancaq bir dili olur. Həmin dil o xalq və ya millətin ümumi dili olduğu üçün ümumxalq dili deyilir. Məsələn, Azərbaycan ümumxalq dili, rus ümumxalq dili, türk-mən ümumxalq dili, qazax ümumxalq dili və s.

Ümumxalq dili çox geniş anlayışdır. Belə ki, ümumxalq dili dedikdə xalqın bütün dil vasitə və formalarının məcmusu nəzərdə tutulur. Dildə hər nə varsa, bunların hamısını ümumxalq dili əhatə edir.

Öz inkişafının müəyyən mərhələsinədək Azərbaycan dili vahid tərkibli ümumxalq dili formasında olmuşdur. Lakin sonralar bu dilin tərkibində bir-birindən az-çox fərqlənə bilən qollar əmələ gəlmişdir. Bu qollar, başlıca olaraq, cəmiyyət üzvlərinin dildən nə dərəcədə istifadə edə bilməsi ilə əlaqədar yaranmışdır.

Məlumdur ki, hər bir xalq və ya millətin bütün üzvləri ümumxalq dilindən eyni şəkildə, eyni qaydada istifadə edə bilmirlər. Məsələn, ziyalılar, xüsusən alim və yazıçılar dildən daha məharətlə istifadə etməyə meyl göstərirlər. Onlar ümumxalq dilinin söz və ifadələrini, qayda-qayınunlarını daha da cilalayır və daha mükəmməl şəkllə salırlar. Lakin savadsız və azsavadlılar isə dildən bir növ “xam” şəkildə istifadə edirlər.

Bu deyilənlərə görədir ki, müasir Azərbaycan ümumxalq dili, tərkibcə 2 qola ayrılır: 1) *ədəbi danışiq, yaxud ədəbi dil*, 2) *qeyri-ədəbi danışiq, yaxud danışiq dili*.

Bu şərti bölgüdə “ədəbi dil” və “danışiq dili” məfhumlarını, eyni zamanda, dilin “tərkib tərəfləri” də adlandırmaq olar.

Ümumxalq dilinin iki qola ayrıldığını M.Qorki çox gözəl şərh etmişdir: “*Dilin ədəbi və xalq dili deyə ikiyə bölünməsi yalnız onu göstərir ki, necə deyərlər, bir “xam” dil var, bir də sənətkarlar tərəfindən işlənmiş dil*”.

Ümumxalq dilinin iki qola ayrılmasını şərti mənada başa

düşmək lazımdır, çünki yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər xalqın bir neçə deyil, ancaq bir dili olur. Buna görə də Azərbaycan ədəbi dili dedikdə bir dili, Azərbaycan danışıq dili dedikdə isə başqa dili düşünmək olmaz. Bunların hər ikisinin əsası eynidir.

Azərbaycan ədəbi dili

Ümumxalq dilinin cilalanmış, müəyyən normalara salınmış qoluna *ədəbi dil* deyilir. Ədəbi dil ictimai müəssisə və idarələrdə, nəşriyyat və mətbuatda, kino və teatrlarda, radio və televizorda, maarif və mədəniyyət ocaqlarında və s. istifadə olunan dildir.

Hər bir ədəbi dil həm şifahi, həm də yazılı formalara, eyni zamanda zəngin üslubi rəngarəngliyə malik olur. Ədəbi dilin hamı üçün aydın və ümumi olması onun əsas əlamətlərini təşkil edir.

Ədəbi dil mədəni və tarixi hadisədir. Bu dil cəmiyyətin mədəni tələbatı əsasında və müəyyən zərurət nəticəsində şifahi yolla yaranır.

Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dili əsasında şifahi formada təşəkkül tapmağa başlamışdır. Ədəbi dilimiz formalaşmağa başladığı dövrdən ümumxalq dilinin mövcud vasitə və materiallarına əsaslanmış, onların müəyyən hissəsini seçib qəbul etmişdir. Bu zaman ümumxalq dilinin ancaq bir sahəsi deyil, onun bütün quruluşu, yəni səs sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu nəzərə alınmış və seçmə əməliyyatı aparılmışdır. Bu seçmə əməliyyatı, təxminən, aşağıdakı formalarda olmuşdur:

1) ümumxalq dilinin səs sistemindəki fonemlərdən, eləcə də fonetik qayda və hadisələrdən daha ümumi və səciyyəvi olanları götürülmüşdür;

2) ümumxalq dilinin lüğət tərkibindən hamı üçün ümumi olan, aydın mənalı, mədəni səciyyəvi, sözlər seçilib qəbul edilmişdir;

3) qrammatik quruluşdan isə müxtəlif variantlı şəkildə və digər qrammatik qanunlar üzərində seçmə əməliyyatı aparılmışdır.

Bütün bunlarla bərabər, ədəbi dilin formalaşmasında ümumxalq dili dialektlərinin də xüsusi rolu olmuşdur. Belə ki, bu və ya digər ədəbi dil ümumxalq dilinin müəyyən dialekti əsasında yaranıb inkişaf edir.

Lakin bu dil müxtəlif dövrlərdə əsasını təşkil etdiyi dialekt çərçivəsindən kənara çıxır və ümumxalq dilinin başqa vasitələrindən də istifadə edir. Məhz Azərbaycan ədəbi dili də belə bir tarixi proses keçmiş və buna görə ədəbi dilimiz hazırkı heç bir dialektin eyni deyildir. İndiki ədəbi dilimiz bütün dialektlərin yaxşı cəhətlərini özündə əks etdirərək onların hamısından fərqlənir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili özünəməxsus daxili qaydalara və ədəbi normalara malikdir. Normativlik ədəbi dildə başlıca şərtidir. Ümumi normalar olmadan ədəbi dil də ola bilməz. Ədəbi normalar fikrin aydın, dəqiq ifadə olunmasına, hamı tərəfindən eyni formada anlaşılmasına, düzgün və vahid nitq yaratmağa kömək edir.

Ədəbi dilin normaları dilin bütün sahələrinə aid olur; məsələn: 1) fonetik normalar; 2) orfoepik normalar; 3) orfoqrafik normalar; 4) qrammatik normalar; 5) üslubi normalar; 6) semantik normalar; 7) leksik normalar.

Nümunə üçün bunlardan leksik normaların tələbinə nəzər salaq. Ədəbi dilin leksik normalarına kobud, loru və söyüş xarakterli sözləri ədəbi dildə işlətmək olmaz. Müasir leksik normalara əsasən çətin ərəb və fars sözləri dilimizdə işlənir.

Yuxarıda qeyd olunan normalardan hər birinin özünəməxsus çoxlu qaydaları vardır.

Ədəbi dilin normaları daimi deyildir. Bunlar dilin inkişafı ilə bağlı olaraq zaman keçdikcə təkmilləşir, dəyişir və zənginləşir. Müasir dövrün tələblərini ödəyə bilməyən normalar sıradan çıxır. Yeni tələblər əsasında yaranan zəruri normalar isə dilə daxil olur. Hər bir yeni ədəbi norma xalqın ruhuna uyğun yaradılır. Bu prinsipə müvafiq düzəlməmiş normalar dildə yaşaya bilmir və tez sıradan çıxır.

Ədəbi dilin orfoqrafik normaları dövlət tərəfindən təsdiq olunur. Digər normalara da ictimaiyyət tərəfindən riayət edilir. Bunların qanuniləşməsinə xüsusi fikir verilir. Ədəbi dil normalarının sabitləşməsində və möhkəmlənməsində digər idarə və müəssisələrlə yanaşı, ali məktəblərin də xüsusi rolu vardır. Buna görə də ədəbi dilin təmizliyi və inkişafı üçün ali məktəblərdə ədəbi normalara düzgün riayət etmək, onun sabitliyi uğrunda müntəzəm olaraq mübarizə aparmaq lazımdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin formaları

Ədəbi dilin iki forması vardır: **1) şifahi** və **2) yazılı**

1. **Şifahi ədəbi dil.** *Eşitmə vasitəsi ilə dərk olunan ədəbi dilə şifahi ədəbi dil deyilir.* Ədəbi dilin bu forması həm *dialogi*, həm də *monoloji* olur.

Sual-cavablar dialogi, mühazirələr, məruzələr, radio və televizorda müəyyən mətnin oxunması və s. isə monoloji şifahi ədəbi dilə misal ola bilər.

Şifahi ədəbi dil danışığın mövzu və məzmunundan asılı olaraq müxtəlif şəkildə olur. Buna görə də şifahi ədəbi dilin özü iki yerə bölünür: a) şifahi kitab dili; b) şifahi danışiq dili.

Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin tarixi çox qədimdir. Şifahi ədəbi dilimiz təbii olaraq ilk dövrlərdə çox inkişaf etməmişdir. Bu dil sürətli inkişaf yoluna son dövrlərdə qədəm qoymuşdur. Hazırda ədəbi dilimizin şifahi forması, əsasən, radionun, televizionun, ali və orta məktəblərin vasitəsi ilə daha da inkişaf etdirilir.

2. **Yazılı ədəbi dil.** *Yazı vasitəsilə ifadə olunan ədəbi dilə yazılı ədəbi dil deyilir.* Ədəbi dilin yazılı forması *monojidir*.

Yazı ədəbi dilin təşəkkülündə və inkişafında yeganə vasitə deyil, başlıca vasitələrdəndir. İlk dəfə şifahi yolla formalaşmağa başlayan ədəbi dilin inkişafında yazı xüsusi rol oynayır. Yazı dil üzərində çox işləmək tələb edir. Buna əsasən də yazı vasitəsilə

ədəbi dil daha da səlisləşir, cilalanır və təkmilləşir.

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi, təxminən XIII əsrdən başlayır. Həmin dövrdən Azərbaycan ədəbi dilində müxtəlif formalarda abidələr, tarixi sənədlər, bədii dil nümunələri meydana çıxmışdır. Bu diltəməmən keçdikcə daha da inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Hazırda yazılı ədəbi dilimizin inkişaf etdirilməsində mətbuatın böyük rolu vardır. Ədəbi dilin şifahi və yazılı formalarından hər birinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri və fərqli cəhətləri mövcuddur. Həmin fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) *şifahi ədəbi dil danışılır və eşidilir, lakin yazılı ədəbi dil isə yazılır və oxunur.*

2) *şifahi ədəbi dilin leksikasında hamıya aydın, ümumişlək sözlərə daha çox yer verilir. Lakin yazılı ədəbi dildə elmi, texniki, siyasi və digər terminlər çox olur.*

3) *şifahi ədəbi dildə cümlələr əsasən qısa və quruluşca sadə olur, lakin yazılı dildə isə əksinə, uzun və mürəkkəb cümlələrdən daha çox istifadə olunur.*

4) *şifahi ədəbi dildə danışmaq dilinin xüsusiyyətləri mühafizə olunaraq yarımçıq cümlələrdən, qısa replikalardan çox istifadə edilir. Lakin yazılı ədəbi dildə bağlayıcılara və silsiləli mürəkkəb cümlələrə daha çox yer verilir. Buna görə də yazılı dildə sintaksis mürəkkəb olur.*

5) *şifahi ədəbi dildə intonasiya, pauza, vurğu və s. kimi vasitələrdən istifadə olunur. Yazılı ədəbi dildə isə bunların əvəzində, imkan daxilində, işarələr işlədilir.*

6) *şifahi ədəbi dildə fikrin ifadəsi üçün əlavə olaraq mimika, jestlər və hərəkətlərdən də istifadə olunur. Aydın məsələdir ki, yazı bu əlavə vasitələrdən məhrumdur. Ona görə yazılı ədəbi dildə fikrin bütün incəliklərini mütləq əks etdirmək lazım gəlir.*

7) *şifahi ədəbi dil müəyyən vasitə olmadan bu və ya digər fikri gələcək nəslə olduğu kimi çatdırma bilmir. Lakin yazılı ədəbi dil hər hansı bir məlumatın nəsildən-nəslə keçməsində əsas rol*

oynayır. Məsələn, XVI əsrin böyük şairi Füzulinin məşhur əsərləri bizə ancaq yazının köməyi ilə gəlib çatmışdır.

8) *şifahi ədəbi dilin tempisi çox sürətlidir. Lakin yazılı dilin sürəti xeyli zəif olur. Obrazlı demiş olsaq “şifahi dillə yazılı dil arasındakı fərq qaçmaqla yeriməyi xatırladır”.*

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi və yazılı formaları arasında möhkəm əlaqə vardır. Bunlar bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə inkişafdadır. Adətən, bəzən ədəbi dilin formalarından biri çox, digəri isə az inkişaf edə bilir. Lakin müasir Azərbaycan ədəbi dilində bunların hər ikisi, demək olar ki, eyni səviyyədə inkişaf edir.

Azərbaycan ədəbi dilinin formaları ilə yanaşı, onun üslubları da əmələ gəlmiş və müəyyən inkişaf yolu keçirmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları

Ədəbi dilin xarakterik cəhətlərindən biri də onun müxtəlif üslublara malik olmasıdır.

Üslub nədir? Üslub sözü bir çox mənalarda işlənir. Məsələn: dilin üslubu, yazıçının üslubu və s. Dilin üslubu ilə yazıçının üslubu eyni anlayış deyildir. Ona görə bu anlayışları bir-biri ilə qarışdırmaq olmaz.

Dilin üslubu dedikdə ümumi üslublar nəzərdə tutulur. Lakin yazıçının üslubu onun ümumxalq dilindən, dil vasitələrindən öz arzu və zövqünə, mövzu və məqsədinə görə necə seçib işlətməsi üsulları ilə bağlıdır. Hər bir yazıçının üslubu onun həyata münasibəti, elmi və siyasi biliyi, mədəniyyəti və bacarığı əsasında yaranır. Buna görə də yazıçının dünyagörüşü ilə ifadə tərzinin vəhdəti onun üslubudur. Lakin yazıçının üslubu ümumdil xaricində mövcud deyildir. Bu ümumdil əsası olaraq onun bir hissəsidir. Bədii yaradıcılıqda hər bir sənətkarın öz üslubunun olması əsas şərtlərdəndir. Çünki fərdi üslub sənətkarın yaradıcılıq orijinallığını müəyyən edir və onu başqalarından fərqli bir sənət-

kar kimi tanıdır. Elə buna görədir ki, Səməd Vurğun demişdir: “*öz üslubunu təyin etmək və ona daima sadıq yaşayıb yaratmaq şair üçün səadətdir! Başqalarından söz, düşüncə və duyğu pərdələri altında gizlənilib qalmaq isə şair üçün fəlakətdir.*”

Dilin üslubları müxtəlif səbəblər nəticəsində əmələ gəlir. Bu hər şeydən əvvəl, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə əlaqədar olaraq bu və ya başqa şəraitdə fikrin ifadə olunması üçün dil vasitələrindən istifadə edilərkən yaranır. Hər bir üslub dilin milli xüsusiyyətləri əsasında qurulur. Bunların yaranmasında həm yazıcıların, həm də alim-müəllim və digər qrup ziyalıların böyük xidməti olur.

Dildəki üslubların əmələ gəlməsi və digər cəhətlərindən bəhs edən xüsusi elm sahəsi vardır. Buna dilçilikdə **üslubiyyat** deyilir. Üslubiyyatda dilin ifadə vasitələrinin müxtəlif üslublarda işlənilmə üsulları geniş şəkildə öyrənilir.

Azərbaycan ədəbi dilində, qədim dövrlərdən başlayaraq, zəngin üslubi sistem yaranmışdır. Ədəbi dilimizin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində müxtəlif üslublar olmuşdur. Zaman keçdikcə bu üslublar daha da artmış, zənginləşmiş və təkmilləşmişdir. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin aşağıdakı üslubları vardır. *Bədii* üslub, *elmi* üslub, *ictimai-publisistik* üslub, *rəsmi* üslub. Bu üslublارın həm ümumi, həm də hər birinin özünəməxsus fərqli xarakterik cəhətləri vardır.

1.Ədəbi dilin bədii üslubu. Fikrin bədii ifadə və təsvir vasitələri ilə ifadə olunmasına **bədii üslub** deyilir. Bədii üslub eyni zamanda *bədii dil* də adlanır.

Azərbaycan ədəbi dilində bədii üslub xüsusi yer tutur. Bu üslub tarixən qədim, mahiyyətinə görə isə çox kütləvidir. Bədii üslub ədəbi dilimizin ilk formalaşdığı dövrdən onun əsasını təşkil etmişdir.

Bədii üslubun iki forması vardır: nəzm üslubu və nəsr üslubu.

Bədii üslubun bu formaları bir sıra cəhətlərinə və əlamət-

lərinə görə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, şeirlə yazılan əsərlərdə müəyyən ölçü olur; belə ki, şeirdə hecalara fikir verilir, qafiyə nəzərə alınır və s. Lakin nəsr əsərlərində isə bu ölçülər hazırkı dövrdə nəzərə alınmır (ədəbiyyatımızda qafiyəli nəsr də olmuşdur).

Bədii üslubun hər iki formasında janrlarla əlaqədar bir sıra üslublar da olur; məsələn, qəzəl üslubu; qoşma üslubu; hekayə üslubu; dram üslubu; satira üslubu və s.

Ədəbi dilin bədii üslubunun özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, bunlar onu başqalarından fərqləndirir. Həmin fərqlər, əsasən, aşağıdakı sahələrdə özünü göstərir.

Söz seçməkdə. Bədii üslubda yazılan əsərlərdə müxtəlif söz qruplarına müraciət olunur və oradan rəngarəng sözlər seçilib işlədilir. Dildə elə bir söz qrupu ola bilməz ki, bədii üslub oradan istifadə etməsin. Dildə hər nə varsa bədii üslubun ixtiyarındadır. Bədii üslubda bu və ya başqa üslubi məqam, yaxud surətin nitqini fərdiləşdirmək üçün sənət, peşə ilə əlaqədar və ya dialekt sözlərindən istifadə edilir. Bununla bərabər həmin üslubda sözlərin məna qruplarından – eyni səslənməyə malik müxtəlif sözlərdən (omonim); müxtəlif formalı, lakin yaxın məna ifadə edən sözlərdən (antonim) bədii ifadə vasitəsi kimi çox geniş istifadə olunur. Bütün bunlar isə oxucu və ya dinləyicinin bədii zövqünü oxşamağa qüvvətli təsir göstərir.

Sözlərin işlədilməsində. Bədii ədəbiyyat dil sahəsində geniş novatorluq meydanıdır. Burada mövcud sözlərə yeni məna vermək, sözə emosional çalarlıq gətirmək və bunları çox müxtəlif formalarda və müxtəlif məqam və vəziyyətdə işlətmək olur.

Bədii ədəbiyyatda ayrı-ayrı sözlərdən yeni mənalarda istifadə olunması. Onların məcazi məna kəsb etməsi imkanları ilə bağlıdır. Hər bir sözün məcazi mənası dildə müəyyən obrazlılıq əmələ gətirir. Bədii ədəbiyyatda məcazların müxtəlif formalarından olduqca geniş şəkildə istifadə edilir. Buna görə də bədii üslub obrazlı olur və bu

cəhətinə əsasən digər üslublardan fərqlənir.

Grammatik vasitələrin istifadəsində. Bədii üslubda bəzi dil vasitələrinə bədii meyarla yanaşılır. Bu və ya başqa bir vasitə bədii qanunlara müvafiq olaraq bədii zərurət əsasında işlənilir. Bədii üslubda sintaktik fiqurlar – ritorik suallar, bədii nidalar və xitablar çox işlənir. Bu da öz növbəsində onu başqa üslublardan fərqləndirir.

Fonetik materialın istifadəsində. Bədii üslubda dilin səs sistemi bir növ estetik təsir vasitəsinə çevrilir. Xüsusən poeziyada gözəl ahəng, musiqilik səslərlə yaradılır. Eyni zamanda, səslərin fonetik sıralanması vasitəsi ilə bəzən ifadənin təsiri də qüvvətləndirilir. Belə bir vəziyyət, əsasən, bədii üslub üçün xarakterikdir.

Sitatlardan istifadə. Bədii üslubda sitatlardan geniş istifadə olunur. Burada işlənən hər bir poetik sitat öz vəzifəsinə görə elmi sitatdan fərqlənir. Poetik sitatlar bədii surətlərin nitqini fərdiləşdirmək və s. kimi üslubi cəhətlər üçün işlənilir.

Epiqrafların verilməsində. Bədii üslubda epiqraflara tez-tez müraciət olunur. Hər bir epiqraf mətnin əvvəlində verilərək həmin mətnin məzmunu ilə uyğun gəlir. Bunların vasitəsilə müəllif ifadə olunan fikrin təsirini daha da artırır.

Bədii üslub bütün öz xüsusiyyətləri ilə olduqca obrazlı, emosional və ekspressivdir. Bu üslub başqa üslublara nisbətən xalq danışığı dilinə daha yaxındır. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu çox inkişaf etmişdir. Bu üslub ədəbi dilin və xalq danışığı dilinin xüsusiyyətləri əsasında get-gedə daha da təkmilləşir.

2.Ədəbi dilin elmi üslubu. Fikrin elmi şəkildə ifadə olunması *elmi üslub* adlanır. Elmi üsluba eyni zamanda elmi dil də deyilir. Elmi üslubda obrazlılıq, emosionallıq olmur. Buraya bütün elmi və metodik əsərlərin dili daxildir.

Azərbaycan ədəbi dilində elmi üslub bədii üslubdan sonra formalaşmağa başlamışdır. Bu üslub tarix boyu geniş təkmil-

ləşmə və inkişaf yolu keçirmişdir. Hazırda elmin bütün sahələrinə dair bu üslubda mükəmməl elmi əsərlər yaradılır. Elmi üslubu digər üslublardan fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər vardır. Həmin xüsusiyyətlər, əsasən, aşağıdakılarla müəyyənləşir.

Fikrin elmi izahı. Elm – təbiət və cəmiyyət qanunlarını aydınlaşdırır. Buna görə də elm mövcud anlayışlara dair dəqiq izahat tələb edir; müəyyən məsələ şərh olunarkən elmi təfəkkür əsas götürülür. Bu xüsusiyyət elmi üslubu digər üslublardan fərqləndirir.

Terminlərin çox işlənməsi. Məlum olduğu kimi termin elmin əlifbasıdır. Elə buna görə də elmi üslubda elmin müxtəlif sahələrinə dair aparılan tədqiqatla əlaqədar terminlərdən geniş istifadə olunur.

Sözün həqiqi mənada işlənməsi. Elmi üslub üçün əsas əlamətlərdən biri sözü ilk mənasında işlətməkdir. Bu üslubda sözlərin məcazi, yaxud bir neçə mənada işlədilməsinə əsasən yol verilmir. Çünki elmi üslubda sözlərin çoxmənalılığı bəzən dolaylılığa, anlaşılmazlığa səbəb ola bilər.

Xüsusi ifadələrin işlənilməsi. Elmi üslubda bu və ya digər məsələ şərh olunarkən “*tədqiqat göstərir ki,* ” “*belə nəticəyə gəlmək olur ki*”, “*bu nöqtəyi – nəzərdən*” və s. kimi xüsusi ifadələrdən tez-tez istifadə olunur. Bunlar elmi üslubun xüsusiyyətləri ilə bağlı ifadələrdir.

Mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların tələb olunması. Elmi üslubda bu və ya digər anlayışı dəqiq və düzgün ifadə etmək üçün dilin bütün qrammatik vasitələrindən, o cümlədən mürəkkəb sintaktik quruluşlu cümlələrdən istifadə edilir.

Müxtəlif işarələrin işlədilməsi. Ayrı-ayrı elm sahələri ilə əlaqədar olaraq elmi üslubda yazılan əsərlərdə müxtəlif işarələr sistemindən istifadə edilir. Dialektlərə aid yazılmış əsərlərdə transkripsiya ilə əlaqədar işarələr buna misal ola bilər.

Qədim yunan və latın əlifbalarından istifadə olunması. Bəzi elm sahələrində yunan və latın hərflərinə müraciət

olunur. Məsələn, iks (x), iqrik (y) və s.

Bu və ya digər tədqiqat işi elmi üslubda şərh olunarkən hər bir müəllifin fərdi üslubu yaranır. Lakin bu fərdi üslub bədii üslubda yaranan fərdi üslub kimi xüsusi mahiyyətə malik olmur.

Elmi üslub bədii üslub qədər kütləvi xarakter daşımır. Belə ki, bədii üslubda yazılan hər bir parçanı hamı oxuyanda və ya eşidəndə başa düşür, lakin elmi üslubda müxtəlif sahələrə aid yazılan əsərləri hamı dərk edə bilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi-tənqidi əsərlər də eyni üslubda yazılır. Bu növ əsərlər elmi üslubu ictimai-publisistik üsluba yaxınlaşdırır.

Ədəbi dilin ictimai-publisistik üslubu. İctimai və siyasi məsələlərin geniş xalq kütləsinin anlayacağı şəkildə izah edilməsi *ictimai-publisistik üslub* adlanır. Bu üsluba eyni zamanda kütləvi üslub, kütləvi dil də deyilir. Buraya təbliğat, təşviqat məzmunlu, adi məlumat xarakterli və tənqidi məqalələrin, yazılı məruzələrin, qəzet xülasələrinin və s. dili daxildir.

İctimai-publisistik üslubun əmələ gəlməsində mətbuatın xüsusi rolu vardır. Buna görə də bu üslubu çox zaman mətbuat üslubu da adlandırırlar. Lakin qeyd etməliyik ki, qəzet və jurnallardakı məqalələrin hamısı publisistik üslubda yazılmır; orada müxtəlif üslubda yazılan materiallar olur. Elə buna görə də bütün məqalələri mətbuat üslubu adı altında başa düşmək düzgün deyildir: mətbuat üslubu başqa anlayışdır. Bunun özü iki yerə bölünür: a) qəzet üslubu b) jurnal üslubu. Bunların isə fərqli cəhətləri vardır. Bu fərqlər hər şeydən əvvəl ondadır ki, qəzətdə mənası gec başa düşülən sözlərə, tərkiblərə yer verilmir. Ancaq jurnalda yeni terminlər, tərkiblər, qısaltmalar və sairə çox işlədilir.

Azərbaycan ədəbi dilinin ictimai-publisistik üslubu əsasən XIX əsrdə milli mətbuatın meydana çıxdığı dövrdən formalaşmağa başlamışdır.

İctimai-publisistik üslubun janrlara görə müxtəlif qolları ol-

masına baxmayaraq, bunların hamısının ümumi və digər üslublardan fərqli xüsusiyyətləri vardır. İctimai publisistik üslubun səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1)Sözün istehza ilə işlədilməsi;
- 2)Sarkazmlar yaradılması;
- 3)Frazeoloji vahidlərdən geniş istifadə olunması;
- 4)Bədii ədəbiyyatdan sitatlar verilməsi;
- 5)İfşa və tənqid üçün ən kəskin sözlər işlədilməsi.

İctimai-publisistik üslub, ümumiyyətlə, aydın üslubdur. Burada xalq danışığı ünsürləri yox olur. Məsələn, “Kirpi” jurnalındakı məqalələrin əksəriyyətində istənilən qədər xalq ifadə və tərkibləri, adi danışığı dilinə məxsus cümlələr və s. vardır.

İctimai-publisistik üslubda yazılan oçerklər bunu bədii üsluba, xülasə və tənqidi məqalələr elmi üsluba, bəzi materiallar isə rəsmi üsluba yaxınlaşdırılır.

4.**Ədəbi dilin rəsmi üslubu.** Cəmiyyətdə rəsmi münasibətləri bildirmək üçün yazılan dövlət sənədlərinin üslubu **rəsmi üslub** adlanır. Buraya bütün dövlət sənədlərinin – protokol, akt, nota, əmr, qərar, bəyanat, qətnamə və s. sənədlərin dili daxildir.

Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi üslubu əsasən XIX əsrdə, yəni milli ədəbi dilin sabitləşməsi dövründə formalaşmağa başlamışdır.

Rəsmi üslubda yazılan sənədlərdə fikrin konkret şəkildə izahı tələb olunur. Buna görə həmin üslub üçün aşağıdakı cəhətlər xarakterikdir:

- a) hər bir məsələ aydın və olduqca qısa izah edilir;
- b) artıq və lüzumsuz sözlərə, təkrarlara, bədii vasitələrə yer verilmir;
- c) ikimənəlilikə, dolaşıqlığa yol verməmək üçün hər bir anlayışa dair dəqiq terminlər seçilir.
- d) hər hansı bir məfhumun izahı üçün ədəbi dilin qrammatik normalarına düzgün riayət olunur;
- e) şamp xarakterli xüsusi tərkiblərdən, ifadələrdən geniş

istifadə olunur.

Ədəbi dilin üslubları cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dəyişir və inkişaf edir. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları hər cəhətdən geniş inkişaf etmişdir və indi də bu iş davam edir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında görməli yazıçıların və milli mətbuatın rolu

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin hazırkı yüksək inkişaf səviyyəsi uzun əsrlərin məhsuludur. Ədəbi dilimiz tarix boyu mürəkkəb inkişaf prosesi keçirmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı aşağıdakı dövrlərə bölünür:

1) ədəbi dilin formalaşması və tədrisi inkişaf dövrü (XIX əsrə kimi);

2) ədəbi dilin sabitləşməsi dövrü (XIX əsrdən 1920-ci ilə qədər);

3) ədəbi dilin geniş inkişaf yolu keçməsi dövrü (sovet dövrü).

Ədəbi dilimizin bu inkişaf mərhələlərində yazıçıların, alimlərin, ictimai xadimlərin, müəllimlərin, milli mətbuatın və mətbuat işçilərinin xüsusi rolu olmuşdur. Bunlardan, xüsusən yazıçılar ədəbi dilimizin formalaşmasında, onun sonrakı dövrlərdəki inkişafı üçün ümumxalq dilindən söz və formalar, yaxud yeni söz və ifadələr yaratmaqda daha böyük rol oynamışlar.

XIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında şair Həsənoğlunun xüsusi rolu olmuşdur. Həmin dövrdə işğalçıların və din xadimlərinin apardıqları siyasətlə bağlı olaraq Azərbaycan dilində yazıb-yaratmağa imkan verilmişdi; bu dildə yazılan əsərlər saray nümayəndələri tərəfindən pis qarşılanırdı. Şairin ancaq aşağıdakı qəzəli bizə gəlib çatmışdır.

*Apardı könlümü bir xoş qəmər yüz, canfəza dilbər,
Nə dilbər, dilbəri –şahid, nə şahid şahidi –sərvər.*

*Mən ölsəm sən bütü-şəngül, sürahi söyləmə qül –qül,
Nə qül –qül, qül-qüli –badə; nə badə, badeyi -əhmər.*

*Başımdan getmədi hərgiz səninlə içdiyim badə,
Nə badə, badeyi –məsti, nə məsti, məsteyi-sağər.*

*Şahə, şirin sözün qılır Misirdə bir zaman kasid,
Nə kasid, kasidi –qiymət; nə qiymət, qiyməti –şəkkər.*

*Tutuşmayınca dərəcəş bəlürməz –xisləti -ənbər,
Nə ənbər, ənbəri suziş; nə suziş, suzişi məcmər.*

*Əzəldə canım içində yazıldı surəti –məni,
Nə məni, məniyi surət: nə surət, surəti dəfmər.*

*Həsənoğlu sana gərçi duaçdır, vəli, sadıq,
Nə sadıq, sadıqi bəndə; nə bəndə, bəndeyi çakər.*

XIV əsrdə şair İmadəddin Nəsimi ədəbi dilin formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Nəsimi öz əsərlərində Həsənoğluya nisbətən ərəb və fars sözləri əvəzinə, Azərbaycan söz və ifadələrinə daha çox yer vermişdir. Beləliklə, o, ədəbi dilə xalis Azərbaycan sözlərinin daxil olmasına xüsusi səy göstərmişdir.

XV əsrdə Azərbaycan dili sarayda işlənmiş və onun təsir dairəsi tədricən genişlənmişdir. Bu əsrdə ədəbi dilimizin formalaşması və inkişafında Şah İsmayıl Xətayinin böyük xidməti olmuşdur. O, Azərbaycan dilini hətta dövlət dili səviyyəsinə qədər yüksəltməyə xüsusi səy göstərmişdir.

XVI əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında böyük şair Məhəmməd Füzulinin xüsusi rolu olmuşdur. Məlum olduğu üzrə XVI əsrdə də Azərbaycan dilində əsər yazmaq dəb deyildi (bu dövrdə ərəb və fars dillərində yazmağa böyük əhəmiyyət veri-

lirdi) Füzulinin ədəbi dilimizin inkişafındakı rolu bir neçə cəhətdən xarakterizə olunur, belə ki, o, ilk dəfə olaraq: a) Azərbaycan dilində böyük həcmli əsərlər yazmışdır. b) müxtəlif janrlarda əsərlər yaratmışdır; c) qəzəl janrını ən yüksək zirvəyə ucaltmışdır.

Böyük şair Füzuli öz əsərlərində ümumxalq dilinin incəliklərindən məharətlə istifadə etmiş, beləliklə, yazılı ədəbi dilin şifahi ədəbi dilə yaxınlaşmasında onun xüsusi xidməti olmuşdur. Ədəbi dilin yazılı və şifahi formaları arasındakı fərq XVI-XVII əsrlərdə nisbətən XVIII əsrdə daha çox azalmışdı.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında *Molla Pənah Vaqif* yeni bir dövr açmışdır. Vaqifin bu sahədəki fəaliyyəti aşağıdakı cəhətdən özünü göstərir:

1.M.P.Vaqif özündən əvvəlki dil ənənələrini, xüsusən Füzuli irsini davam etdirmişdir.

2.Dilin xəlqiliyini əsas tutaraq dilimizdəki ərəb və fars sözlərinə qarşı mübarizə aparmış, öz əsərlərində xalis Azərbaycan sözlərinə daha çox yer vermiş və yazılı ədəbi dilimizin şifahi dilə daha da yaxınlaşmasına nail olmuşdur. Elə buna görədir ki, şairin yazdığı şeirlərdən əksəriyyətinin dili tamamilə aydın və sadədir. Bunları oxuduqda canlı Azərbaycan dilinin ruhu, ahəngi və gözəlliyi çox aydın şəkildə hiss olunur.

3.Vaqif qoşma üslubunun formalaşmasında və inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Onun qələminin qüdrəti sayəsində XVIII əsrdə qoşma üslubu bədii üslublar sisteminin zirvəsinə ucalmışdır.

Bu dövrdə Vaqiflə bərabər *Molla Vəli Vidadinin* də ədəbi dilimizin inkişafında rolu az olmamışdır.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sabitləşməsi dövrüdür. Bu dövr öz xüsusiyyətləri ilə digər əsrlərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, həmin dövrdə kapitalizmin inkişafı, Azərbaycanın digər ölkə və xalqlarla mədəni əlaqələrinin yaranması və s. dilimizin inkişafına da müsbət təsir göstərmiş, Azərbaycan ümumxalq dili inkişaf edərək milli ədəbi dilə çevrilmişdir.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin sabitləşməsi və inkişaf etməsində M.F.Axundovu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. M.F.Axundov bütün fəaliyyəti boyu Azərbaycan dilinin milli müstəqilliyini qorumuş və onun inkişafı uğrunda ciddi mübarizə aparmışdır. Dil sahəsində M.F.Axundovun fəaliyyəti çoxcəhətlidir. O, dilin elə bir sahəsi, elə bir mühüm məsələsi yoxdur ki, ondan bəhs etməmiş olsun; belə ki ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi sahəsində, orfoqrafiya məsələlərinin qaydaya salınmasında, ədəbi dilin terminlərlə zənginləşməsində M.F.Axundovun çox böyük və xüsusi xidmətləri olmuşdur; o ilk dəfə olaraq dildə dram üslubunun əsasını qoymuşdur.

M.F.Axundov, hər şeydən əvvəl, ədəbi dilin xalqa daha yaxın olmasına, ondan hamının asanlıqla istifadə edə bilməsinə xüsusi fikir verirdi. O, dili həqiqi mənada xəlkiləşdirməyə çalışırdı. Bu məqsədlə o, ədəbi dil haqqında bir sıra nəzəri fikirlər irəli sürmüş və həmin fikirlərini öz yaradıcılıq fəaliyyətində əməli surətdə həyata keçirməyə nail olmuşdur. Onun komediyalarının dili bunu aydın surətdə sübut edir. Ədəbi dilimizin xəlqiliyi, sadəliyi, saflığı uğrunda M.F.Axundovun apardığı mübarizəni onun xələfləri olan N.B.Vəzirov, H.B.Zərdabi kimi maarifçilər davam etdirmişlər.

Məlumdur ki, ədəbi dilin lüğət tərkibinin, üslublarının inkişafında orfoqrafik və digər ədəbi normalarının səlisləşməsində, sabitləşməsində mətbuat xüsusi rol oynayır. Bu cəhətdən ədəbi dilimizin inkişafında 1875-ci ildə nəşrə başlayan “Əkinçi” qəzetinin böyük rolu olmuşdur. Həmin qəzetin vasitəsilə müxtəlif sahələrə dair bir sıra yeni-yeni terminlər ədəbi dilimizə daxil olmuş və onun lüğət tərkibini daha da zənginləşdirmişdir. “Əkinçi” qəzetində müxtəlif üslublarda dərc edilən məqalələr ədəbi dilimizin, eyni zamanda, üslublarının inkişafına da təsir göstərmişdir. Bütün bu məsələlərdə qəzetin redaktoru *H.B.Zərdabinin* böyük xidməti olmuşdur. O, dil məsələsini də qəzetinin ümumi məqsədindən kənar qoymamışdır.

XX əsrdə Azərbaycan ədəbi dili öz inkişafının çox mürəkkəb bir dövrünə qədəm qoyur. Bu dövrdə dilimizə qarşı hücumlar daha da qüvvətlənmişdi. Burjua millətçiləri, pantürkistlər Azərbaycan dilinə qarşı həyasızcasına hücum çəkir, bu dili hər vasitə ilə pisləməyə, onu sıradan çıxarmağa çalışırdılar. Dövrün qabaqcıl adamları doğma dilimizi hər addımda müdafiə edir və onun inkişafına mane olanlara müntəzəm və ciddi mübarizə aparırdılar. Belə şəxsiyyətlərdən biri C.Məmmədquluzadə idi.

C.Məmmədquluzadə ədəbi dilimizin inkişafında həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən fəaliyyət göstərirdi. Onu həmişə dilin təmizliyi, saflığı düşündürür və buna görə də dildə lüzumsuz olaraq ərəb və fars sözləri işlədilməsinə qarşı ciddi mübarizə edirdi. O deyirdi: *“Bəzi yazıçılar dilimizdə olan sözləri dəyişdirirlər, habelə Azərbaycan dilinin tərkiblərini və qanunlarını kənara qoyub, fars və ərəb tərkibləri qanunlarını işlədirdilər. Hələ “pədar”, “madər”, “nan” kimi sözlər səhldir, ərəb və fars dilindən elə bir xoruz səsi eşitməyən kəlmələr və ibarələr lüzumsuz yerə işlədirdilər ki, dəxi onları ərəb və farsca az savadlılar oxuyub başa düşmür və bu icad etdikləri qatış –bulaş dilin adını ədəbi dil qoyub, açıq ana dilini çoban dili adlandırdılar...”*

C.Məmmədquluzadə öz bədii yaradıcılığı ilə bərabər, redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalının vasitəsi ilə dilimizin inkişafı tarixində böyük fəaliyyət göstərmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı: a) Azərbaycan dilinin milli müstəqilliyi, orijinallığının mühafizə olunmasında və b) ədəbi dilimizin daha da sadələşdirilməsində, onun şifahi danışığa yaxınlaşmasında xüsusi rol oynamışdır.

XX əsrin əvvəllərində mürtəcə fikirli millətçilər digər mənfi ideyaları ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına da mane olmaq üçün öz mətbuatlarını yaratmışlar. Millətçilərin 1906-cı ildə nəşrinə başladığı “Füyuzat” jurnalının əsas məqsədlərindən biri Azərbaycan dilinin müstəqilliyini inkar etmək, onu os-

manlılaşdırmaqdan ibarət idi. Buna görə idi ki, həmin jurnal osmanlı dilində, həm də çətin ərəb və fars sözləri ilə dolu olan dolaşlıq və anlaşılmaz bir dildə dərc olunurdu.

Eyni ildən, yəni 1906-cı ildən nəşr olunan demokratik “Molla Nəsrəddin” jurnalı həmin mürtəce xarakterli jurnalın tamamilə əksinə bir istiqamət və mövqe tuturdu. Bu jurnalın məqsədi xalqın mənafeyinə xidmət etmək, o cümlədən dilimizi qorumaq və inkişaf etdirməkdən ibarət idi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı xalqın başa düşəcəyi dildə yazmağı özü üçün yeganə prinsip qəbul etmişdi. Jurnal 1913-cü ildə nəşrə başlayan və “Füyuzat”ın ideyasını davam etdirməyə çalışan “Şəlalə”nin də dilini tənqid edərək onun nöqsanlı olduğunu göstərirdi,

XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilimizin inkişafında, onun daha da püxtələşməsində və sadələşməsində M.Ə.Sabirin, Ə.Haqqverdiyev və başqalarının da xüsusi rolu olmuşdur. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin nə qədər sürətlə və hərtərəfli inkişaf etməsini aşağıdakılarla səciyyələndirmək olar:

a) ədəbi dilimizin lüğət tərkibi yeni-yeni sözlərlə zənginləşmişdir;

b) bütün elm sahələrinə aid saysız-hesabsız terminlər yaradılmışdır;

c) ədəbi dilimiz xalqa daha da yaxınlaşdırılmışdır;

d) yazımız asan və mükəmməl əlifba əsasında qurulmuşdur;

e) dilimizin orfoqrafiyası elmi əsaslar üzərində qurulmuş və onun normaları qaydaya salınmışdır;

f) dilimizin qrammatik quruluşu daha da təkmilləşmiş və zənginləşmişdir;

g) ədəbi dilimiz ifadə tərzində cəhətdən daha da zənginləşmiş və müxtəlif üslublar meydana çıxmışdır.

Müasir Azərbaycan danışıq dili və onun xüsusiyyətləri

Ədəbi dilə aid olmayan ünsiyyət formalarının cəmi *danışıq dili* adlanır. Danışıq dilinə eyni zamanda qeyri-ədəbi dil də deyilir.

Danışıq dilinin də ictimai həyatda xüsusi rolu vardır. Belə ki, bu dil xalqımızın əsasən ədəbi dili bilməyən və yaxud az bilən təbəqəsinə xidmət etdi. Danışıq dilinin rolu bununla məhdudlaşmır. Şifahi ünsiyyətdə ondan savadlı adamlar da istifadə edirlər.

Danışıq dilinin özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, həmin xüsusiyyətlər onu ədəbi dildən fərqləndirir:

1) danışıq dili xalqın mədəni tələblərini ödəmir, lakin ədəbi dil bütün mədəni tələblərin ödənilməsinə kömək edir;

2) danışıq dilinin yazılı forması yoxdur. Ədəbi dil isə yazı ənənələri ilə sıx bağlıdır;

3) ədəbi dilin bütün milli dil vasitələri hamı üçün eynidir. Lakin danışıq dilinə aid bəzi dialekt sözləri və formaları isə cəmiyyətin ancaq məhdud bir hissəsinə məxsusdur;

4) danışıq dili ədəbi dilə nisbətən çox mühafizəçi olur. Burada dilin arxaikləşmiş ünsürləri mühafizə olunub uzun zaman saxlanıla bilər;

5) ədəbi dil müəyyən normalara əsaslandığı halda, danışıq dili qeyri-normativdir. Buna görə də danışıq dili fonetik və orfoepik, leksik və frazeoloji, morfoloji və sintaktik əlamətlərinə əsasən ədəbi dildən fərqlənir. Bunu aşağıdakı müqayisələrdə aydın görmək olur:

Ədəbi dildə	Danışıq dilində
<i>Fonetik cəhətdən</i>	
Stəkan	istəkan
Orada	orda
Rəf	irəf

<i>Orfoepikcəhətdən</i>	
Professor	prafessor
Uçdu	uşdu
Sümbül	sümbül
<i>Lesikcəhətdən</i>	
Tez	becid
Yelpənək	xiyar
Qarğıdalı	peyğəmbəri, kəbə
<i>Grammatikcəhətdən</i>	
Almaram	almanam (Şamaxı)
Alır	aladı (Quba)

Danışiq dilinin qrammatik xüsusiyyətləri öz sərbəstliyi ilə ədəbi dildən az-çox fərqlənir. Bu fərqlər sözlərin sırasında, cümələrin quruluşunda və s.özünü göstərir.

Ədəbi dilin şifahi forması ilə danışiq dili bir-birinə çox yaxındır. Buna görə də ədəbi dilin şifahi formasına aid normaları təyin etmək, dəqiq müəyyənləşdirmək çox zaman çətin olur. Bu çətinlik şifahi ədəbi dillə danışiq dilinin bir-birinə çox yaxın və həm də hər ikisinin hərəki olmalarından irəli gəlir.

Danışiq dili ilə ədəbi dil arasındakı fərqlər get-gedə aradan qalxır və bunlar bir-birinə qovuşur. Şübhəsiz ki, müəyyən vaxtdan sonra bu fərqlər tamamilə silinəcəkdir.

Azərbaycan danışiq dili öz xarakterinə görə vahid deyildir. Bu cəhətdən danışiq dili tərkibinə görə iki qola ayırmaq olar: a) sadə danışiq, b) dialekt və şivələr olar.

Sadə danışığı hamı başa düşür. Lakin dialekt və şivəyə aid ünsürlər hamı tərəfindən eyni şəkildə anlaşılmır.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri haqqında qısa məlumat

Ədəbi dildən fərqli olaraq ayrı-ayrı yerlərdə yaşayanların danışığında xüsusi cəhətlər olur.

Bu, yəni müəyyən bir yerin, yaxud rayonun fərqli danışığı başqalarından seçilir.

Ədəbi dildən və bir-birindən fərqlənən bu və ya başqa ərazinin yerli danışığı dialekt adlanır. Hər bir dildə bir neçə dialekt ola bilər. Dialekt fərqləri dilin həm fonetik sistemində, həm lüğət tərkibində, həm də qrammatik quruluşunda özünü göstərir. Dialektlər öz mahiyyətinə görə iki cür olur: a) yerli dialektlər, b) “sınıf” dialektlər və ya jarqonlar.

Yerli dialektlərin öz əsas lüğəti və qrammatik quruluşu olur. Buna görə də hər bir yerli dialekt inkişaf edir, müəyyən şəraitdə müstəqil dilə çevrilə bilər. Lakin sınıf dialektlər – jarqonlar bu xüsusiyyətə malik deyildir. Jarqonlar daha çox kapitalizm dövründə yalançı modalər əmələ gəlir. Bunların əməli əhəmiyyəti yoxdur və buna görə də xalqa xidmət etmir. Yerli dialektlərin yaranması və inkişafı feodalizmdə qüvvətli olur. Dialektlər məhz bu dövrdə müstəqil dillərə çevrilə bilər. Buna əlverişli şərait yaranan amil ayrı-ayrı feodallıqlar arasında ictimai, siyasi, iqtisadi münasibətlərin zəif olması, möhkəm sərhəd yaradılmasıdır. Kapitalizmdə isə dialektlər inkişaf etmək əvəzinə, ümumi dil içərisində əriməyə başlayır. Bu və ya digər dialekt müstəqil dil kimi inkişaf edə bilmir; çünki həmin dövrdə milli dillər yaranır, milli dil yarandıqda isə dialektlər bilavasitə ədəbi dildən asılı olur.

Sosializm şəraitində dialektlərin ərimə prosesi daha da sürətlənir. Burada xalqın mədəni və iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar olaraq, ədəbi dil yerli dialektlərə güclü təsir göstərir. Nəticədə dialekt xüsusiyyətləri tədricən azalır və sıradan çıxır.

Dilin dialekt və şivələrinin öyrənilməsinin böyük nəzəri və

əmali əhəmiyyəti vardır. Dialekt və şivələrin öyrənilməsi bu və ya digər dilin tarixini təbliğ etmək üçün qiymətli material verir. Eyni zamanda dialekt sözləri vasitəsi ilə ədəbi dilin lüğət tərkibi zənginləşdirilir. Azərbaycan dilini dialekt və şivələrinin geniş və elmi şəkildə öyrənilməsinə sovet dövründə başlanmışdır. Dialektologiya məsələlərinə dair bir sıra elmi əsərlər yazılmışdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri coğrafi ərazi prinsipi üzrə 4 qrupa bölünür:

1) Azərbaycan dilinin **şərq qrupu** dialekt şivələri. Buraya Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri və Muğan, Lənkəran şivələri daxildir.

2) Azərbaycan dilinin **qərb qrupu** dialekt şivələri və şivələri. Buraya Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri və Ayrım şivələri aiddir.

3) Azərbaycan dilinin **şimal qrupu** dialekt və şivələri. Buraya Şəki dialekti və Zaqatala-Qax şivələri daxildir.

4) Azərbaycan dilinin **cənub qrupu** dialekt və şivələri. Buraya Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri və Yerevan şivəsi (indi bu ərazi ermənilərin müvəqqəti işğalı altındadır) daxildir. Bunlar bir-birindən yalnız bir sıra fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərinə görə az-çox fərqlənir.

Azərbaycan dilində fonetik hadisə və qanunlar

Dilin başqa cəhətlərində olduğu kimi, fonetik quruluşunda da bir sıra hadisə və qanunlar mövcud ola bilər. Bunlardan ədəbi dildə sabitləşənləri qanun hesab edilir. Danışıq dilində işlənərək ədəbi dildə qanunlaşmışları isə hadisə adlanır.

Dildəki fonetik hadisə və qanunlar hər bir dilin öz milli xüsusiyyətləri əsasında yaranır. Bu hadisə və qanunların dildə rolu çox böyükdür. Xüsusən başqa dillərdən alınan sözlərin ümumxalq dilinə uyğunlaşdırılmasında fonetik hadisə və qanunlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bəzi alınma söz dilin tələblərinə uyğun gəlmədikdə ona yeni səs artırılır, yaxud əksinə, bu

və ya başqa səs ixtisar edilir, yaxud dəyişdirilir və s.

Müasir Azərbaycan dilinin bir sıra fonetik hadisə qanunları vardır. Bu hadisələr qanunauyğun şəkildə, müxtəlif dövrlərdə və tədricən əmələ gəlmişdir.

Müasir Azərbaycan dilindəki fonetik hadisə və qanunlar bunlardır:

1) assimilyasiya, 2) dissimilyasiya, 3) səsartımı, 4) səs düşümü, 5) yerdəyişmə, 6) ahəng qanunu, 7) cingiltiləşmə qanunu.

Bunların bəzisi bütövlükdə qanun kimi sabitləşmiş, bəzilərinin tərkibində isə hələ həm qanun, həm də hadisə xüsusiyyəti mövcuddur.

Məsələn, səslərin ahəngi məsələsi tam qanun şəklini aldığı üçün ədəbi dildəki həmin məsələ ahəng qanunu adlanır. Lakin səsartımı məsələsində sözlərə bitişdirici səslərin (n, y, s) əlavə edilməsi ədəbi dildə qanun kimi sabitləşməsinə baxmayaraq, məsələn, “r” səsi ilə başlanan sözlərin əvvəlinə samit artırılması elə hadisədir. Deməli, səsartımında həm qanun, həm də hadisə vardır.

Assimilyasiya

Səslərin məxrəc və akustik cəhətdən bir-birinə yaxınlaşıb uyğunlaşmasına deyilir. Məsələn, mən sözünü götürək. Bu sözə -*dən* şəkilçisi artırıldıqda sözün sonundakı *n* səsinin təsiri ilə şəkilçinin əvvəlindəki *d* səsi *n* səsinə keçir. Buna görə də həmin söz məndən əvəzinə, mənnən şəklində tələffüz edilir.

Assimilyasiya hadisəsi bir sıra səbəblərlə əlaqədar meydana çıxır. Bu hadisəsəslərin formalaşmasında, xüsusən fəal iştirak edən bu və ya digər üzvün bir vəziyyətdən başqa bir vəziyyətə keçməsi ilə yaranmış olur. Assimilyasiyanın əmələ gəlməsində dilin, səs tellərinin və damaq pərdəsinin bir səsin tələffüzündə

düşdüyü vəziyyətdən dəyişilə bilməsinin xüsusi rolu vardır. Belə ki, bunlardan, məsələn, dil birinci səsin tələffüzündə düşdüyü vəziyyətdən dəyişilə bilməyəndə assimilyasiya hadisəsi törəyir.

Ədəbi dilimizin orfoqrafiyasına dair normaların müəyyən-ləşdirilməsində assimilyasiyanın xüsusi rolu vardır. Lakin ədəbi dildəki assimilyasiya hadisəsi ilə danışıq dilinə məxsus assimilyasiyanı qarışdırmaq olmaz.

Azərbaycan dilindəki assimilyasiya hadisəsi istiqamətinə, keyfiyyətinə və digər cəhətlərinə görə müxtəlif və rəngarəngdir.

Assimilyasiyanın istiqaməti

Assimilyasiya istiqamətin görə iki cür olur: irəli assimilyasiya və geri assimilyasiya.

a) İrəli assimilyasiya. *Birinci səsin ikinci səsə təsiri nəticəsində yaranan assimilyasiya irəli assimilyasiya adlanır.* İrəli assimilyasiyanın istiqaməti kökdən şəkilçiyə doğru olur: məsələn:

Səndən — n — d == nn — sən

Sərinlik — n — l == nn — sərinniy

Bu misalların hamısında birinci yerdə duran səs özündən sonrakı səsə təsir edib onu assimilyasiyaya uğratmışdır.

b) geri assimilyasiya. *İkinci səsin birinci səsə olan təsiri nəticəsində əmələ gələn assimilyasiyaya geri assimilyasiya deyilir.* Geri assimilyasiyanın istiqaməti şəkilçidən kökə və ikinci sözdən birinci sözə tərəf olur. Məsələn:

Dinməz-n-m-mm = dimməz

Yavaşca-ş-c == cc – yavacca

Dilimizdə irəli assimilyasiyaya nisbətən, geri assimilyasiya azlıq təşkil edir.

Assimilyasiyaya uğramış səs, təsirinə düşmüş səslə ya tam həmcinsləşir, ya da məxrəcə ona yaxın səsə çevrilir.

Assimilyasiyanın keyfiyyəti

Bu cəhətdən assimilyasiya hadisəsi tam və natamam olur.

1) *tam assimilyasiya*

Təsirə düşən səsin təsiredən səslə tamamilə həmcinsləşməsinə *tam assimilyasiya* deyilir. Məsələn:

Onlar—n—l== onnar

Şorlu—r—l == şorru

Bu misallarda n səsi l səsinə, r səsi l səsinə təsir edərək onu tamamilə eyni məxrəcli səsə çevirmişdir.

2) *Natamam assimilyasiya*

Təsirə düşən səsin təsiredən səslə tam həmcinsləşməsinə, ona yaxın səsə çevrilməsinə *natamam*, yaxud *yarımqıq assimilyasiya* deyilir. Məsələn:

Atlar—t—l == td – atdar

Gözlük – z–l ==zd gözdük və s. Bu misalda l səsi m səsinə və l səsi z səsinin düşmüş və başqa səsə çevrilmişdir.

Dissimilyasiya

Sözdəki eynicinsli səslərin birinin digərinə təsir edərək onu başqa səsə çevirməsinə *dissimilyasiya* deyilir. Məsələn, sararmaq və qararmaq sözlərinə nəzər yetirək.

Çəmənlər, bağçalar, bağlar sararsa,
Fəzalar dönərək sular qararsa,
Hər şeyi bir ölüm qorxusu sarsa
Əyilməm bir daha.... bir həvəs məni....
(S.Vurğun)

Bu misalda sararsa və qararsa sözləri sarı və qara sözlərinə -

raq şəkilçisi artırılmaqla düzəldilmişdir.

Lakin sonradan həm sararmaq, həm də qararmaq sözlərindəki birinci **r** səsi ikinci **r** səsinə təsir edərək onu **l** səsin çevirmiş və buna əsasən də hazırda həmin sözlər *saralmaq*, *qaralmaq* formasında deyilir.

Azərbaycan dilindəki dissimilyasiya hadisəsi öz istiqamətinə və sözdəki yerinə görə irəli və geri, yaxın və uzaq olur.

Sözdəki qonşu səslərin bir-birinə təsiri nəticəsində yaranan dissimilyasiyaya *yaxın dissimilyasiya deyilir*. Məsələn, hamma *l* sözündəki birinci *m* səsi “qonşusu” olan ikinci *m* səsinə təsir edib, onu *b* səsinə çevirir. Buna görə də həmin söz hamma *l* yox, *hambal* formasında tələffüz olunur.

Səsartımı

Azərbaycan dilinin təbiətinə görə sözdə iki sait, yaxud eyni hecədə iki və daha artıq samit yanaşı işlənmir. Buna görə də sonu saitlə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda iki sait arasına müəyyən bir samit artırılır ki, buna da *səsartımı* deyilir.

Azərbaycan ədəbi dilində sözlərə artırılan samitlər bunlardır: **n, y, s**. Bir neçə misal göstərək:

y səsinə aid: *su + (y)u*, *işlə + (y)ən*, *gözlə + (y)ən* və s.

S səsinə aid: *başçı + (s)i*, *əmi + (s)i*, *nənə + (s)i* və s.

N səsinə aid: *Əli + (n)i*, *Vəli + (n)i* və s.

Ədəbi dildə ancaq samitlərin artırılmasına təsadüf edildiyi halda, danışq dilində sözlərə saitlərin də artırılması geniş yayılmışdır. Ümumiyyətlə, dialekt və şivələrlə sözün əvvəlinə səs artırılmasına alınma sözlərdə daha çox təsadüf edilir. Bu, əsasən 2 halda özünü göstərir.

1) **R** səsi ilə başlanan sözlərdə. Məsələn:

Rza əvəzinə *İrza*,

Rayon əvəzinə *İrayon* və s.

2) Qoşa kar samitlə başlanan sözlərdə. Məsələn:

Şkaf əvəzinə İşkaf,

Rast əvəzinə İrast və s.

Ümumiyyətlə, alınma sözlərin dilimizə uyğunlaşdırılmasında səsartımı hadisəsinin də xüsusi rolu vardır. Belə ki, dilimizdəki bir qrup sözlər, o cümlədən şəhər, fikir, isim kimi söz qrupları mənbə dildə şəhr, fikr, ism formasında olduğu halda, bizimdildə işlənərkən onlara i saiti artırılmış və beləliklə də, həmin sözlər Azərbaycan dilinin fonetik tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır.

Səsdüşümü

Sözdən bu və ya digər səsin düşməsinə *səs düşümü* (*eliziya*) deyilir. Səsdüşümü həm saitlərdə, həm də samitlərdə müşahidə olunur. Lakin saitlərə nisbətən, samitlərin söz tərkibindən düşməsi azdır.

Azərbaycan ədəbi və danışiq dilində səsdüşümü hadisəsi müxtəlif şəkillərdə təzahür edir.

Ədəbi dil üçün xarakterik olan səsdüşümü hadisəsi iki vəziyyətdə özünü göstərir: 1) sözlə şəkilçilərin birləşməsi, 2) sözlərin yanaşmasında.

Sözlə şəkilçilərin birləşməsi zamanı aşağıdakı hallarda səsdüşümü hadisəsi yaranır.

1. İkihecalı sözlərə saitlə başlanan şəkilçi əlavə edildikdə sözün ikinci hecasındakı sait düşür; məsələn:

Fikir – fik(i)r + in – fikrin

Sinif – sin(i)f + in – sinfin

Əmir – əm(i)r + in – əmrin və s.

2. Sonu saitlə bitən miqdar saylarına saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda şəkilçinin əvvəlindəki sait düşür; məsələn:

İki – iki(i)nci – ikinci

Altı – altı(i)nci – altıncı

Yeddi – yeddi(i)nci – yeddinci və s.

3.Felin inkar şəkilçisini (ma, mə) qəbul etmiş sözlərə indiki zaman şəkilçisi artırıldıqda sait səslər düşür; məsələn:

Yazma – yazm(a) + (y)ır – yazmır

Bilmə – bilm(ə) + (y)ir – bilmir

Gəlmə – gəlm(ə) + (y)ir – gəlmir və s.

4.Bəzi sifətlərdən **-ar** şəkilçisi vasitəsi ilə fel düzəldilərkən şəkilçinin saiti düşür; məsələn:

Qara – qara + (a)rmaq – qararmaq

5.Sonu qoşa samitli sözlərə cəm şəkilçisi qoşulduqda qoşa samitlərin biri düşür; məsələn:

Fənn – fən(n) + lər – fənlər

Xətt – xətt(t) + lər – xətlər

Sirr – sir(r) + lər – sirlər və s.

Ayrı-ayrı sözlərin yanaşması əsasında aşağıdakı hallarda səs-düşümü meydana çıxır.

1.İki müxtəlif sözün birləşməsi ilə mürəkkəb söz əmələ gətiriləndə sözlər arasında yanaşı gələn saitlərin biri düşür; məsələn:

Mirzə Əli – Mirzəli,

Ağa Əli – Ağəli,

Əli Əsgər – Ələsgər,

Əli İsa – Əlisa və s.

2.İdi, imiş, isə sözləri bəzən başqa felə bitişdirildikdə bunların birinci saiti düşür; məsələn:

Gəlmiş + idi – gəlmişdi,

Gəlib + imiş – gəlibmiş,

Görmüş + isə – görmüşsə və s.

Sözün tərkibində səslərin bir-biri ilə yerini dəyişməsinə *yerdəyişmə (metateza) deyilir*; məsələn:

Layihə – lahiyə – (yh – hy)

Torpaq – topraq – (rp – pr)

Fərhəd – Fəhrəd – (rh – hr)

Yanlış – yalnış – (nl – ln)

Məşhur – məhşur – (şh – hş) və s.

Yerdəyişmə dilimizdə geniş şəkildə yayılmamışdır. Bu, əsasən, danışıq dili üçün xarakterikdir. Dilimizdəki kirpik sözü danışıq dilində kirpik və kirpik formalarında işlənir; məsələn:

*Çəkilib bağa divar,
Üstümə yağa divar.
Gözün bağ, qaşın bağman,
Kirpiyin bağa divar.*

(bayatı)

Yaxud:

*Atıbdı çoxlar məni,
Bircə yar yoxlar məni.
Amandır, elə baxma,
Kirpiyin oxlar məni.*

(bayatı)

Ədəbi dil bu formalardan birini (kirpik) götürür.

Metateza bu və ya başqa bir dildəki, yaxud da qohum dillərdəki sözlərin etimologiyasını müəyyənləşdirməkdə xüsusi rola malikdir. Məsələnı aydınlaşdırmaq üçün dilimizdəki göstərmək sözünə fikir verək. Bu söz vaxtilə, daha doğrusu, keçmiş dövrlərdə "görsət" formasında işlənmişdir; məsələn:

*Çox nəstə sifətdə zahir olmaz,
Görsət üzünü bizə nəhani.*

(*Xətai*)

Görsət sözü sonradan metateza hadisəsinə uğramışdır. Müasir göstər sözünün tarixində metateza hadisəsi baş vermiş olduğunu müəyyən etdikdən sonra, həmin sözün təşkil etdiyini söyləmək olur.

Səs yerdəyişməsi

Sözün tərkibində səslərin bir-biri ilə yerini dəyişməsinə (*metateza*) deyilir, məsələn:

layihə – lahiyə – (yh-hy)

torpaq – topraq – (rp-pr)

Fərhad – Fərhad – (rh-hr)

Məşhur – məhşür – (şh-hş)

Yerdəyişmə dilimizdə geniş şəkildə yayılmış, *kirpik sözü-danışiq dilində* kirpik və kiprik formalarında işlənir. Ədəbi dil bu formanın birini (kirpik) götürür.

Ahəng qanunu

Sözdə uyğun səslərin bir-birini izləməsinə *ahəng qanunu* deyilir. Məsələn, quş və gün sözlərini götürək. Quş sözündəki u dilarxası, gün sözündəki ü isə dilönü saitdir. Buna görə də həmin sözlərə qoşulan şəkilçilərdəki saitlər də uyğun olur; məsələn: *quş + lar, quş + dan, quş + u, quş + a, gün + dən, gün + lər, gün + ü və s.*

Azərbaycan dili üçün ahəng qanunu çox xarakterikdir. Bu qanun həm söz köklərinə, həm də şəkilçilərə aiddir. Lakin “Azərbaycan ədəbi dilində ahəng qanunudaha çox sözlərə bitişən şəkilçilərdə özünü göstərir”.

Ahəng qanunu dilimizdə geniş şəkildə yayılmışdır. Burada həm saitlərin, həm samitlərin, həm də uyğun saitlərlə samitlərin bir-birini izləməsi müşahidə olunur. Bütün bunlara əsasən Azərbaycan dilində ahəng qanununun üç növü olduğu müəyyənləşdirilmişdir:

1. *Saitlərin ahəngi.*

2. *Samitlərin ahəngi.*

3. *Saitlərdə samitlərin ahəngi.*

Saitlərin ahəngi

Sözdə dilin və dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin bir-birini izləməsinə *saitlərin ahəngi* deyilir.

Azərbaycan ədəbi dilində dilin və dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin ahəngi aşağıdakı formada özünü göstərir.

1. Dilin vəziyyətinə görə saitlərin ahəngi. Dilin vəziyyətinə görə saitlərin ahəngi iki cür olur: dilönü ahəng və dil arxası ahəng.

Dilönü ahəngə görə sözdə və sözə bitişən şəkilçi şəkilçilərdəki saitlərin hamısı dilönü (incə) sait olmalıdır; məsələn: məktəb + li +lər, iş + çi +lər, ördək +lər və s.

Dilarxası ahənginə görə sözdə və sözə qoşulan şəkilçilərdəki saitlərin hamısı dilarxası (qalın) sait olmalıdır; məsələn: arı + çı +lıq, armud + dan, ağır + lıq və s.

Dilimizdə bu qaydaya tabe olmayan bir sıra sözlər vardır; məsələn: partiya, respublika, kino, teatr, ticarət, təşkilat, işıq, ilxı, ildırım və s. Bu qrup sözlərin əksəriyyəti başqa dillərdən alınmadır.

2. Dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin ahəngi. Dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin ahəngi də iki cür olur: dodaq və damaq ahəngi.

Dodaq ahəngi. Dodaq ahənginə görə sözdə və sözə qoşulan şəkilçidəki saitlərin hamısı dodaqlanan olmalıdır; məsələn: o + dun, uzun + çu + luq, öz + ümüz və s.

Damaq ahəngi. Damaq ahənginə görə sözdə və sözə bitişdirilən şəkilçidəki saitlərin hamısı dodaqlanmayan sait olmalıdır; məsələn: gəmi + çi, geniş + lik, gənc +lər və s.

Dildəki sözlərin hamısı dodağın vəziyyətinə görə iki yerə bölünür. Belə ki, bəzi sözlərdə həm dodaq, həm də damaq saiti ola bilər; turac, ocaq, ördək və s. sözlərdə olduğu kimi. Belə sözlər dodaq və ya damaq ahənginə tabe deyildir. Lakin dilin vəziyyətinə görə birincisi dilarxası, ikinci isə dilönü ahəngə tabedir.

Dilimizdəki sözlərə şəkilçi qoşularkən şəkilçidəki sait həmin

sözün son hecasındakı saitə həmahəngləşir; məsələn: ədəbiyyat + çı, kolxoz + lar, lüğət + lər, məktəb + dən, bağça + ya, baba + sı, düşmən + imiz və s.

Samitlərin ahəngi

Azərbaycan dilində saitlərin öz tiplərinə görə bir-birini izləmələri olduğu kimi, samitlərin də bir-birini izləməsi qanunları vardır.

Sözdə kar samitlərin kar, cingiltili samitlərin isə cingiltili samitləri izləməsinə *samitlərin ahəngi* deyilir.

Samitlərin ahəngi iki şəkildə olur: 1) kar samitlərin ahəngi, 2) cingiltili samitlərin ahəngi.

Kar samitlərin ahənginə görə sonu kar samitli sözlərə kar samitlə başlanan şəkilçi qoşulmalıdır; məsələn: seç + ki, səp + ki, kəs + kin və s.

Cingiltili samitlərin ahənginə görə sonu cingiltili samitlə bitən sözlərə cingiltili samitlə başlanan şəkilçi qoşulmalıdır; məsələn: sər + gi, ver + gi, vur + ğu, dol + ğun, əz + gin və s.

Samitlərin ahəngi dilimizdə az yayılmışdır və bu qanun getdikcə məhdudlaşır. Buna görə də dilimizdəki bütün şəkilçilər bu qanuna uyğun gəlmir.

Saitlərlə samitlərin ahəngi

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində təkcə saitlərlə saitlərin, yaxud samitlərlə samitlərin deyil, saitlərlə samitlərin də həmahəngləşməsi qanunu vardır.

Azərbaycan dilində əksərən dilarxası saitlərlə dilarxası samitlər həmahəngləşir. Eyni zamanda dilönü saitlərlə də dilin ortasında yaranan samitlər uyğunlaşır. Belə bir qanuna *saitlərlə samitlərin ahəngi* deyilir.

Dilimizdə demək olar ki, **a, ı, o, u** dilarxası saitləri ilə **q, ğ, x** samitləri, **ə, i, ö, ü, e** dilönü saitləri ilə **k, g, y** dilortası samitləri həmahəngləşir.

Azərbaycan dilində saitlərlə samitlərin ahəngi qanuna görə əvvəl gələn hecada arxa sıra saitlərdən (a, ı, o, u) biri olarsa, sonra gələn hecada arxa sıra samitlərdən (q, ğ, x) biri; əvvəl gələn hecada ön sıra saitlərdən (ə, e, ö, ü, i) biri olarsa, sonra gələn hecada da ön sıra samitlərdən biri (k, g, y) olmalıdır; məsələn:

Arxa sıra: otaq, buruq, sırıq, bağ, çox, toxunmaq...

Ön sıra: ətək, kötək, çiçək, ürək, köynək, tökülmək və s.

Cingiltiəşmə qanunu

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki fonetik qanunlardan biri də cingiltiəşmədir. Başqa fonetik hadisələrdən fərqli olaraq, ahəng qanunu kimi, cingiltiəşmə də dildə sabitləşdiyi üçün qanun şəklinə düşmüşdür.

Sözdə kar samitin öz yerini cingiltili samitə güzəşt etməsinə *cingiltiəşmə qanunu* deyilir. Cingiltiəşmə sonu kar samitlə bitən bəzi sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda baş verir; məsələn:

K -> y - inək - inəy + i

kəpənək - kəpənəy + i

qəpik - qəpiy + i və s.

T -> d - get - ged + im - ged + ək

yarat - yarad + im - yarad + aq və s.

Cingiltiəşmə hadisəsində kar səs, düşdüyü şəraitlə əlaqədar cingiltiəşir. Bu və ya başqa samit eyni şəraitdə bəzən cingiltiəşir, bəzən isə cingiltiəşmir; məsələn:

Et - ed + im - ed + ək

Ət - ət + im - ət + in və s.

Göründüyü kimi, burada *t* səsi *d* səsinə çevrilmişdir .

Azərbaycan ədəbi dilində heca

Danışiq zamanı tələffüz olunan bu və ya başqa birsöz asanlıqla hissələrə bölünür. Tələffüz edilərkən sözün bu cür parçalanan hissələrinə *heca* deyilir; məsələn: yol-daş, jur-nal, əs-gər və s.

Bir səqli, iki səqli, üç, dörd səqli hecalar: o, at+ta, a+dam, ü+züm, bu, əl, mən, biz, duz, söz, qəbz, turş, spirt, şmidt...

Sözlərdəki hecalar quruluşlarına görə eyni formada olmur. Bunlardan bəzilərinin sonu sait (ancaq saيتدən ibarət olan heca da vardır), bəziləriniki isə samitlə bitir. Bu xüsusiyyətinə görə hecalar iki yerə bölünür: a) açıq hecalar, b) qapalı hecalar. Sonu saيتدə bitən hecalara *açıq heca* deyilir.

Məsələn: a+na, ba+cı, qo+ca, qa+pı, də+ri, a+cı və s.

Sonu samitlə bitən hecalara *qapalı heca* deyilir; məsələn: in+san, ic+las, ul+duz, oğ+lan, öv+lada, on+suz, ot+laq, or+du və s.

Sözdəki hecalar onları təşkil edən səslərin sayına, xüsusən samitlərin miqdarına görə və yerlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Buna görə də hecaların müxtəlif tipləri vardır.

Azərbaycan ədəbi dilində vurğu

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində vurğunun başlıca olaraq üç növü vardır; 1) heca vurğusu; 2) məntiqi vurğu; 3) həyəcanlı vurğu.

Məntiqi vurğuda cümlə daxilindəki bir söz aktuallaşır. Aktuallaşan cümlə üzvü informasiyasının bazasını (nüvəsini) təşkil edir. Məntiqi vurğu ilə cümlənin bir üzvünün aktuallaşması əslində, sintaktik aktuallaşmaya aid bir məsələdir. Ancaq cümlədə hər hansı bir üzvün aktuallaşaraq məna yükünü (informasiyanı) öz üzərinə götürməsində intonasiya (tonallıq) əsasdır. Tonallığın səslənmə səəə görə fərqləndirmə keyfiyyəti məntiqi vurğunu fonetik proseslə bağlıdır. Məntiqi vurğuda cümlədəki üzvlər öz

yerini dəyişmir. Ancaq məntiqi vurğu ilə mənənin hansı üzvə aid olduğu təyin edilir:

1. *Mən* indi kəndə gedirəm. (Yəni mən gedirəm)
2. Mən *indi* şəhərə gedirəm. (Yəni indi gedirəm)
3. Mən *indi şəhərə* gedirəm. (Yəni şəhərə gedirəm)
4. Mən *indi şəhərə gedirəm*. (Yəni getməyi icra edirəm).

Sözdə qonşu olmayan səslərin bir-birinə təsiri əsasında yaranan dissimilyasiyaya *uzaq dissimilyasiya* deyilir. Məsələn, zərər sözündəki birinci r ilə ikinci r arasında başqa səs vardır. Lakin buna baxmayaraq, birinci səs öz həmcinsi olan ikinci r səsinə təsir edərək onu l səsinə çevirir ki, bunun da nəticəsində zərər əvəzinə, zərə l tələffüz edilir.

Sözdə iki eynicinsli səslərdən birinin öz yerini başqasına güzəştə getməsi hadisəsi danışq dilində çox yayılmışdır. Bu hadisədən xalq poeziyasında, aşiq ədəbiyyatında da geniş istifadə olunur. Məsələn:

Bir ovçunun ovu getsə yaralı,
Gəzər dağı, olmaz səbri qərarı,
Məhəmmədəm düşdüm eldən aralı,
Çəkdi sinəmə bu dağlar mənim.

(Şair Məhəmməd)

Burada başqa məqsədlə də olsa qərar əvəzinə qəral işlədilməsi dissimilyasiyadır. Dildə dissimilyasiyaya uğrayan hər növ hadisə ədəbi dil üçün məqbul sayılır. Məsələn, ədəbi dildə qərar yox, qəral yazılır və tələffüz edilir. Lakin qəralmaq sözündə baş verən dissimilyasiya hadisəsi ədəbi dil üçün məqbul hesab olunmuşdur: buna görə də qəralmaq əvəzinə qaralmaq yazılır və tələffüz edilir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ORFOEPIYASI

Orfoepiya haqqında məlumat

Hər bir ədəbi dil danışq dilindən fərqli olaraq normalaşmış dildir. Müxtəlif normalara malik olmaq bu dili xarakterizə edən başlıca əlamətlərdəndir. Ədəbi dilin bəzi normaları həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dil üçün ümumi, bəzi normalar ancaq yazılı dil üçün, bəzi normalar isə ədəbi dilin şifahi forması üçün səciyyəvi olur. Şifahi ədəbi dil üçün səciyyəvi olan qaydalara orfoepik qaydalar deyilir. Bu qaydaların məcmusu isə *orfoepiya* adlanır.

Şifahi ədəbi dil üçün səciyyəvi olan qaydalar çoxdur. Bunların hamısı orfoepiyaya daxil deyildir. Orfoepiyanın obyektii aşağıdakılardır:

- 1) ayrı-ayrı səs və səs tərkiblərinin tələffüzü;
- 2) söz və ifadələrin tələffüzü;
- 3) qrammatik formaların tələffüzü.

Orfoepiya anlayışı ilə ədəbi tələffüz məfhumu heç də bir-birinin eyni su deyildir. Orfoepiya dar mənada başa düşülür. Lakin ədəbi tələffüz çox geniş anlayışdır. Buna görə də ədəbi tələffüz anlayışına orfoepiyaya aid olan qaydalardan əlavə vurğu və intonasiya da daxildir. Ədəbi tələffüzün məzmununda vurğu və intonasiyanın xüsusi yeri vardır.

Vurğu şifahi nitqə aiddir. Dildə hər bir söz vurğuya görə düzgün tələffüz edilmədikdə mənə pozula bilir, nitqin təsiri azalır.

İntonasiya da şifahi dilə məxsusdur. İntonasiya güclü ifadə vasitəsidir. Bu, danışğa emosional rəng verdiyi üçün nitqin melodikasii adlanır. İntonasiyaya görə cümlələrin düzgün tələffüz edilməməsi nitqin təsirini və effektini azaldır. Buna görə də intonasiya ədəbi tələffüzdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Orfoepiya qaydaları sabit deyildir. O, zaman keçdikcə dəyişir və təkmilləşir. Orfoepik qaydaların dəyişilməsi canlı bir prosesdir. Belə ki, hər bir qayda cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq

təkmilləşir və qismən dəyişir. Bu təkmilləşmə və dəyişikliklərdə reforma olmur, burada təbii və qanuni olaraq köhnənin aradan çıxması və yeninin əlavə edilməsi ilə əlaqədar dəyişiklik baş verir.

Hər bir şəxsin ən gözəl keyfiyyətlərindən biri onun zəngin nitq mədəniyyətinə nail olmasıdır. Yüksək nitq mədəniyyəti insanın ümumi inkişafında xüsusi rol oynayır. İstər məzmun, istərsə də zahiri cəhətdən düzgün olan nitq fikrin təsirli ifadə olunmasına xidmət edir. Buna görə də yüksək və zəngin nitq mədəniyyəti olmadan böyük fikirləri və hadisələri ifadə etmək mümkün deyildir. (Səməd Vurğun)

Orfoepiyanın böyük ictimai əhəmiyyəti vardır. O, eyni sözün müxtəlif formalarda tələffüz olunmasına yol vermir. Ümumiyyətlə, düzgün tələffüz olunan dil vasitələri hər zaman fikrin asan və tez anlaşılmasına imkan yaradır. Bunun əsasında da insanlar bir-birini düzgün başa düşürlər. Eyni zamanda, orfoepik qaydalar poeziya üçün də əhəmiyyətə malikdir. Bunların vasitəsi ilə bədii nitqin estetik effekti, yaxud mahiyyəti daha da artır. Bütün bunlara görə orfoepiyanın nəzəri və praktik cəhətdən öyrənilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Orfoepik qaydaların heç kəs tərəfindən pozulmasına yol verilmir. Bu qaydalar hamı üçün vahid və məcburidir. Lakin bəzən danışq zamanı orfoepik qaydaların pozulması halları olur. Orfoepiya normaları başlıca olaraq 2 səbəbdən pozula bilər: danışanın öz dialektinin təsiri nəticəsində və orfoqrafiyanın təsiri ilə.

Danışq zamanı orfoepik normaların pozulması dinləyicinin fikrini əsas məsələdən uzaqlaşdırır. Belə ki, adətən biz danışanı dinlərkən, onun nitqinin səs cəhətinə bir o qədər də diqqət etmirik; əsasən mənaya fikir veririk. Lakin danışan adam vahid tələffüz qaydalarını pozduqda, dinləyici sözün xarici cəhətinə, yəni səs cəhətinə də diqqət yetirməyə məcbur olur. Bunun nəticəsində isə onun diqqəti yayınır.

Orfoepik normalardan uzaqlaşmaq ümumi anlaşma işinə mane olur. Buna görə də orfoepik normaların pozulmasına qarşı müntəzəm mübarizə aparmaq, onu qorumaq lazımdır. Çünki bu yüksək nitq mədəniyyəti uğrunda mübarizənin bir növüdür.

Orfoepiya ilə orfoqrafiya arasında həm fərq, həm də möhkəm əlaqə var. Orfoqrafiya sözlərin düzgün yazılışını, orfoepiya isə düzgün tələffüzünü tələb edir. Buna görə də düzgün yazmaq üçün düzgün danışmağı, düzgün tələffüz etməyi bacarmaq lazımdır.

Orfoepiya ilə orfoqrafiyanın fərqi ondan ibarətdir ki, dildəki söz və ifadələr heç də həmişə yazıldığı kimi tələffüz olunmur. Belə ki bəzən söz və ifadəyə bu və ya başqa səs müəyyən fonetik vəziyyətə düşərək yazıdan fərqli şəkildə tələffüz olunur. Lakin bu fərqlər çox böyük deyildir.

Orfoepiya ilə orfoqrafiya arasındakı fərqlərin silinməsi dil üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hazırda qanunauyğun şəkildə bunlar arasında yaxınlaşma prosesi sürətlə davam edir. Şübhəsiz ki, nəticədə bu proses bərabərləşməyə, yaxud da əhəmiyyətsiz dərəcəli fərqlərə aparıb çıxaracaqdır. Bunu dilin indiki vəziyyəti aydın göstərir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ORFOEPIYASI, ONUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI

Azərbaycan ədəbi dili müəyyən orfoepiya qaydalarına malikdir. Bu qaydalar tədricən formalaşmışdır. Ədəbi dilin normalarının təkmilləşdirilməsi məsələsi, xüsusən, XIX əsrdə çox ciddi şəkildə meydana çıxmışdır. Bu sahədə M.F.Axundovun böyük xidməti olmuşdur. O, ədəbi dilin tələffüz normalarını şifahi dil üzərində qurmağa və bunun da əsasında yazı ilə tələffüzü yaxınlaşdırmağa çalışmışdır. Orfoepiya sahəsində Axundovun bu prinsipi indi də aktual və faydalı prinsipdir. XX əsrin əvvəlində də bu

məsələ ictimaiyyətin nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. C.Məmməd-quluzadə öz elmi və bədii fəaliyyətində ədəbi tələffüz məsələlərinə xüsusi fikir vermişdir. Onun “Sirkə” hekayəsində bu məsələ daha qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır.

Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin orfoepik normalarının qaydaya salınması yeni şəkildə meydana çıxmışdır. Məlumdur ki, sosialist mədəniyyətinin tərəqqisində dil mədəniyyəti inkişafının da xüsusi rolu vardır. Buna görə də sovet dövründə nitq mədəniyyəti məsələləri ziyalılarımızın nəzər-diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Hazırda Azərbaycan orfoepiyasının əsasını ziyalılarımızın tələffüzü təşkil edir ki, bunların da əksəriyyəti Bakıda mərkəzləşmişdir. Məlum olduğu kimi, sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ölkənin hər yerindən Bakıya köçən çox olmuş və onlar öz danışqlarının ən yaxşı cəhətlərini ədəbi dilə gətirmişdir. Elə buna görə də məhz müasir ədəbi tələffüz bir dialektin yox, ümumi Azərbaycan dilinin ən yaxşı cəhətlərini özündə cəmləşdirmişdir.

Azərbaycan ədəbi tələffüz normalarının formalaşma və inkişaf tarixini də öyrənməyin böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Lakin orfoepiya qaydalarının formalaşma və inkişaf tarixini müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Çünki müxtəlif dövrlərdə işlənən hər bir orfoepik norma yazıda əks olunmur. Bu məsələlər bəzi klassik bədii əsərlərdə, müxtəlif tarixlərdə yazılmış dilçilik materiallarında, xüsusən dilə aid vəsaitlərdə axtarıldıqda az və ya çox dərəcədə fakt verə bilər.

Azərbaycan dilinin orfoepiyası əsasən son illərdə tədqiq olunmağa başlanmışdır. Orfoepiya məsələlərinə dair prof. Ə.Dəmirçizadənin, Kazım Ziyanın, Ə.Əfəndizadənin və başqalarının əsərləri vardır. Ə.Əfəndizadə özünün “Azərbaycan dilinin orfoepiyası” adlı dissertasiyasında Azərbaycan dilinin orfoepiya qaydalarını imkan daxilində geniş şərh edə bilmişdir. Həmin əsər Azərbaycan dili orfoepiyasının qaydalarını öyrənmək üçün çox faydalı vəsaitdir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ ORFOEPIYASININ ƏSAS QAYDALARI

Müasir Azərbaycan dili tarixən sabitləşmiş və fikrin ədəbi ifadə olunmasına xidmət edən bir sıra vahid tələffüz qaydalarına malikdir. Bu qaydalar həm sait, həm də samit səslərə, həm qrammatik formalara, həm də başqa dillərdən keçmiş və tələffüzündə fərqli cəhətlər olan sözlərə aiddir. Dilimizdəki ədəbi tələffüz normalarının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Ə.Əfəndizadə onları 3 səkində qruplaşdırmışdır:

1. Saitlərin tələffüzünə aid qaydalar.
2. Samitlərin tələffüzünə aid qaydalar.
3. Bəzi qrammatik formaların tələffüzünə aid qaydalar.

Saitlərin tələffüzünə aid qaydalar

Saitlərin tələffüzünə dair ən ümumi və xarakterik qaydalar aşağıdakılardır:

A saitinin tələffüzü. Sözdəki yerindən və düşdüyü şəraitdən asılı olaraq a saiti bir çox hallarda uzun tələffüz edilir. Azərbaycan ədəbi dilində a saiti aşağıdakı qrup sözlərdə uzun tələffüz olunur:

1. Ahəng qanununa tabe olmayan sözlərdəki a saitli hecadan sonra incə saitli heca işlənən sözlərdə. Məsələn:

<i>Yazılır:</i>	—	<i>Tələffüz olunur:</i>
Nədir	—	N[a]dir]
Sakit	—	s[a]kit
qiraət	—	qir[a]ət
mane	—	m [a]ne

2. Fars dilindən keçmiş və əslində müvafiq tələffüz olunması tələb edilən sözlərdə:

Qanun	—	q[a]nun
asudə	—	[a]sudə
zalım	—	z[a]lım
razı	—	r[a]zı

3.Sözün əvvəlində gələn fars mənşəli **–na** şəkilçisində:

namərd	—	n[a]mərd
narazı	—	[na]razı
narahat	—	[na]rahat

4. Sual məqsədi ilə işlədilən cümlələrin xəbərindəki son **a** səsi uzun tələffüz edilir. Məsələn:

O baxar?	—	[O bax[a]r ?]
Bu yazar?	—	[Bu yaz[a]r ?]

Rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınmış bəzi sözlər [o] ilə yazılır, [a] kimi tələffüz olunur. Məsələn:

Samovar	—	sam [a]var
Moskva	—	M[a]skva
professor	—	pr[a]fessor
protokol	—	pr[a]takol
apostrof	—	ap[a]strof
qram	—	pr[a]qram

I saitinin tələffüzü. Bu sait aşağıdakı hallarda uzun tələffüz edilir:

1. Sadalama zamanı sözün sonuncu [**ı**] səsi uzun deyilir. Məsələn: arı, sarı, barı, yağı və s.

2. Sual məqsədi ilə işlədilən cümlələrin xəbərindəki son [**ı**] səsi uzadılır.

Mən danışım?	—	Mən [danış[ı]m ?]
--------------	---	-------------------

O saitinin tələffüzü. Dilimizdə [ov] səs tərkibində bəzi sözlərin tələffüz edilməsində [**v**] samiti düşür və [**o**] saiti uzun tələffüz olunur. Məsələn:

lovğa	—	l[o]ğa]
dovşan	—	d[o]şan]
çovğun	—	ç[o]ğun]

U saitinin tələffüzü. U səsi mənşəcə alınma olan sözlərdə in-cə saitli hecadan əvvəl gəldikdə uzun tələffüz edilir. Məsələn:

nümunə	—	nüm[u]nə
Səbuhi	—	Səb[u]hi
Xüsusi	—	xüs[u]si]
Füzuli	—	Füz[u]li

Ə saitinin tələffüzü. **Ə** saitin tələffüzündə aşağıdakı fərqlər vardır:

1. Qoşa [ə] saiti ilə yazılan sözlərdəki ə səsləri bir uzun ə kimi deyilir. Məsələn:

mətbəə	—	mətb[ə:]
təəssüf	—	t[ə:]ssüf

2. apostrofla yazılan sözlərdəki [ə] uzun tələffüz edilir. Məsələn:

ə'la	—	[ə:]la
bə'zi	—	b[ə:]zi
mə'lum	—	m[ə:]lum]

E saitinin tələffüzü. Bu sait apostrofla yazılan sözlərdə uzun tələffüz edilir:

e'tibar	—	[e:tibar]
me'mar	—	[me:mar]
e'lan	—	[e:]lan

İ saitinin tələffüzü. **İ** saiti aşağıdakı hallarda fərqli tələffüz olunur:

1. Bəzi ərəb və fars mənşəli sözlərdə əslinə uyğun olaraq **i** səsi uzun tələffüz edilir. Məsələn:

Nəsimi	—	[Nəs[i:]mi
vəsiqə	—	vəs[i:]qə

2. Qoşa i saiti ilə yazılan sözlərdə i səsləri bir i kimi və uzun tələffüz edilir:

bədii	—	bəd[i:]
təbii	—	təb[i:]

3. Söz önündə gələn fars mənşəli **-bi** şəkilçisindəki i uzun deyilir. Məsələn:

Bitərəf	—	b[i:]tərəf
Bivəfa	—	b[i:]vəfa

4. Bəzi sözlərdə **i** qısa tələffüz edilir:

kişi	—	k[i:]şi
pişik	—	p[i:]şik

Ö saitinin tələffüzü. Apostrofla yazılan sözlərdə **ö** saiti uzun tələffüz edilir:

möcüzə	—	m[ö:]cüzə
şöbə	—	[ş[ö:]bə

Ü saitinin tələffüzü. Bəzi sözlərdə **ü** saiti qısa tələffüz edilir. məsələn:

Tüfəng	—	t[ü]fəng
Süpürgə	—	s[ü]pürgə

Samitlərin tələffüzünə aid qaydalar

Samitlərin tələffüzünə dair səciyyəvi orfoepik qaydalar əsasən bunlardır:

Kar samitlərin tələffüzü

1. Sonu k samiti ilə qurtaran çoxhecalı sözlərdən sonra samitlə başlanan şəkilçi, yaxud söz işləndikdə k səsi nəfəsli h kimi tələffüz olunur. Məsələn:

ürəkli	—	ürə[x']li
bilikli	—	bili[x']li

inək yağı	—	inə[xʰ] yağı
ərik şirəsi	—	əri[xʰ] şirəsi

2. Sonu k samiti ilə bitən çoxhecalı sözlərdən sonra saitlə başlanan söz işləndikdə k səsi y kimi tələffüz edilir:

külək əsir	—	külə[y] əsir
ərik ağacı	—	əri[y] ağacı

3. Rus dili və onun vasitəsilə başqa dillərdən alınmış bəzi sözlərdə k yazılır, lakin q samitinin qarşılığı kimi tələffüz olunur:

kabinet	—	[kʰ]abinet
kadr	—	[kʰ]adr
kanal	—	[kʰ]anal
kafedra	—	[kʰ]afedra
kompas	—	[kʰ]ompas

Bu tipli sözlərdə k samitindən sonra incə sait gəldikdə həmin səs incə tələffüz olunur. Məsələn; kilo, kino, kiloqram və s.

4. Sonu ç samiti ilə bitən birhecalı sözlərdən sora t, d, s, z, n samitləri ilə başlanan şəkilçi və ya söz gəldikdə ş kimi tələffüz olunur:

içdi	—	i[ş]di]
üç dənə	—	ü[ş] dənə
keçsə	—	ke[ş]sə]t samitləri, qoşa iş-

ləndikdə ikincisi d kimi tələffüz edilir:

əlbəttə	—	əlbətd[ə]
həttə	—	hətd[a]

5. Sözüün ortasında yanaşı işlənən 2 kar samitin axırıcısı cingiltişmiş şəkildə tələffüz olunur. Məsələn:

seçki	—	seç[g]i
kəskin	—	kə[s]gin

Cingiltili samitlərin tələffüzü

6. Sonu d samiti ilə bitən bəzi təkhecəli və ümumən çoxhecəli sözlər ayrılıqda deyildikdə, yaxud həmin sözlərdən sonra samitlə başlanan söz gəldikdə sondakı d kar tələffüz edilir; məsələn:

dərd	—	dər[t]
dörd	—	dör[t]
qənd ver	—	qən[t] ver

7. Sonu c samiti ilə bitən çoxhecəli sözlər ayrılıqda deyildikdə, yaxud ondan sonra samitlə başlanan söz gəldikdə c səsi kar tələffüz olunur:

ağac	—	ağa[ç]
çəkiç	—	çəki[ç]
kərpiç kəsən	—	kərpi[ç] kəsən

8. Sonu b samiti ilə bitən çoxhecəli sözlər ayrılıqda deyildikdə yaxud da ondan sonra samitlə başlanan söz gəldikdə b səsi kar tələffüz edilir:

corab	—	cora[p]
cavab verdi	—	cava[p] verdi

9. Sonu g samiti ilə bitən çoxhecəli sözlər ayrılıqda deyildikdə, yaxud da ondan sonra samitlə başlanan söz gəldikdə g səsi kar tələffüz edilir:

nəhəng	—	nəhən[k]
pələng dərisi	—	pələn[k] dərisi

10. Rus və avropa mənşəli sözlərdə t səsindən əvvəl gələn v samiti f kimi tələffüz olunur. Məsələn:

avtomat	—	a[f]tomat
avtobus	—	a[f]tobus

11. Söz daxilində b və m samitlərindən əvvəl gələn n səsi m kimi tələffüz edilir. Məsələn:

zənbil	—	zə[m]bil
--------	---	----------

sünbül — sü[m]bül]

12. Söz sonunda q samiti kar tələffüz olunur:

otaq — ota[x]

dodaq — doda[x]

13. Q samiti söz ortasında kar samitdən əvvəl gəldikdə kar tələffüz olunur:

nöqsan — nö[kʼ]san

məqsəd — mə[kʼ]səd

14. Qoşa q samitli sözlərdəki birinci q səsi kar, ikinci cingiltili tələffüz edilir:

toqqa — to[kʼ]qa

saqqal — sa[kʼ]qal

baqqal — ba[kʼ]qal

15. Sonu q samitli çoxhecalı sözlərdən sonra samitlə başlanan şəkilçi, yaxud söz gəldikdə q səsi x kimi tələffüz edilir:

qonaqlar — qona[x]lar

torpaq becərmək — torpa[x] becərmək

16. Sonu q samitli coxhecalı sözlərdən sonra saitlə başlanan söz gəldikdə q səsi ğ kimi tələffüz edilir:

papaq aldım — papa[ğ] aldım

uşaq əli — uşa[ğ] əli

17. Rus və avropa mənşəli sözlərin çoxunda qoşa samitlərdən ancaq biri tələffüz olunur. Məsələn:

attestat — [atestat]

rejissor — [rejissor]

18. Sonu (st) səs birləşməsi ilə bitən sözlərdən sonra samitlə başlanan şəkilçi, yaxud da söz gəldikdə t səsi tələffüz olunmur:

dostluq — [doslux]

sərbəst yazı — [sərbəs] yazı

Bəzi qrammatik formaların tələffüzünə aid qaydalar

Azərbaycan ədəbi dilində qrammatik formalara aid müəyyənləşdirilmiş qaydalar əsasən aşağıdakılardır:

İsmə aid. İsmi çıxışlıq hal şəkilçisi sonu n və m samiti ilə bitən sözlərə qoşulduqda *-dan, -dən* əvəzinə *-nan, -nən* kimi tələffüz olunur:

atamdan	—	atam[nan]
maşından	—	maşın[nan]

Fələ aid. Nəqli keçmiş zaman və II şəxs tək, yaxud cəm şəkilçiləri qəbul etmiş fellərdə *ş* samiti tələffüz olunmur:

gəlmişsən	—	[gəlmisən]
gəlmişsiniz	—	[gəlmisiniz]

Müəyyən gələcək zaman və I şəxs təkini şəkilçisini qəbul etmiş fellər 2 formada tələffüz olunur. Məsələn:

baxacağam	—	[baxacam]
deyəcəyəm	—	[deyəcəm]
gələcəyəm	—	[gələcəm]

AZƏRBAYCAN DİLİNİN YAZISI

Yazı haqqında məlumat

Görmə vasitəsi ilə dərk edilən fikrin ifadəsində əsas ünsiyyət vasitəsinə köməkçi olan işarələr sisteminə yazı deyilir.

Yazı insan cəmiyyətinin inkişafında xüsusi rol oynamış, onun ibtidai dövrdən bugünkü yüksək səviyyəyə qədər ucalmasına müəyyən dərəcədə xidmət etmişdir. İnsanların mədəni inkişafında yazı çox mühüm rola malikdir. Belə ki, yazı mədəniyyətin inkişaf etdirmək üçün əsas və qüdrətli vasitədir. Əsrlər boyu insanların əldə etdiyi mədəni misraların tarix səhifələrində əks olunmasında və qorunub saxlanmasında yazı başlıca rol oynamışdır. Cəmiyyətin bütün inkişaf prosesində yaradılmış nailiyyətlər yazı vasitəsilə bizə gəlib çatmışdır. Yazının köməyi ilə biz bugün ən qədim xalqların tarixini öyrənirik, onların adət-ənənələri, yaşıyıqları, ictimai quruluşları və s.cəhətləri ilə tanış oluruq, həmçinin müasir xalqların tarixi və o cümlədən çox qədim keçmişə malik olan Azərbaycan xalqının və bu xalqın yaşadığı yerdə əvəl kimlərin və necə həyat sürdüyü haqqında məlumat ala bilirik.

Keçmişdəki bilik və təcrübələri öyrənmək və əldə olunmuş bilik və bacarıqları gələcək nəsllə vermək üçün yazı həmişə xüsusi rol oynamışdır.

Yazı müasir insanların dünyagörüşlərinin formalaşmasında, onların tarixi şəxsiyyətlərin nəzəriyyələri ilə silahlanmasında, hərə-tərəfli inkişaf etməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Dərin bilik üçün də yazı vacibdir. Belə ki, insan hər şeyi yadda saxlaya bilmir, xüsusən müasir dövrdə elmin, sənayenin, texnikanın və başqa sahələrin sürətlə inkişaf etdiyi bir şəraitdə hər bir yeniliyi tez dərk etmək və yadda saxlamaq mümkün deyil. Lakin yazı bu və ya başqa məsələni əks etdirərək onu istənilən zamanda təsəvvürdə canlandırmağa yenidən xatırlamağa kömək edir. Belə yada salma nəticəsində isə insanlarda bilik daha da

dərinləşir və möhkəmlənir. Bununla yanaşı yazı fikri daha da inkişaf etdirməyə imkan verir.

Nəhayət, yazı hər hansı bir ədəbi dilin inkişaf etməsinə, onun ifadə tərzini və üslubu cəhətdən zənginləşməsinə böyük kömək edir. Hər bir ədəbi dil yazı vasitəsilə öz yüksək inkişaf mərhələsinə ucala bilər.

Yazının əmələ gəlməsinin çox qədim bir tarixi vardır. Yazı onlarca əsrlərin məhsuludur. Lap qədimlərdə insanlar ayrı-ayrı qruplar şəklində yaşamışlar.

Həmin dövrdə bu qruplar arasında əlaqə ya zəif olmuş, ya da tamamilə olmamışdır. Lakin son dövrlərdə insan qrupları arasında iqtisadi-siyasi əlaqələr yaranmağa başlamışdır. İnsan tayfaları bir-biri ilə müəyyən məqsədlər üçün müqavilə bağlamalı olmuşlar. Həmçinin insanlar öz duyğu, düşüncə, bilik və bacarıqlarını başqasına aydınlaşdırmaq istəmişlər. Belə bir tələbatı təkcə şifahi ünsiyyət edə bilməmişdir. Çünki şifahi yolla müəyyən fikri istənilən məsafədə çatdırmaq mümkün olmurdu. Elə buna görə də, ünsiyyət məqsədilə öz dillərini yaratmış olan insanlar bu sahədə də ehtiyaclarını ödəmək üçün ünsiyyətə köməkçi olan ikinci bir vasitəni - yazını yaratmağa başlamışlar. Yazının yaranması heç bir xüsusi plan və sair üzrə deyil, sadəcə olaraq tədrici yolla olmuşdur. Buna görə də belə bir fikrə əsaslanmaq olar ki, yazı məkanla əlaqədar olaraq insanların səsli ünsiyyət saxlamadığı zaman çox tədrici şəkildə zəruri tələbat əsasında əmələ gəlmişdir.

Dilin əmələ gəlməsində olduğu kimi yazı da ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən deyil demək olar ki, bütün kollektivin vasitəsilə meydana çıxmışdı.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ümumiyyətlə, yazı birdən-birə meydana gəlməmişdir. Hələ yazının kəşfinə qədər olan bir dövrdə ibtidai insanlar öz fikir və düşüncəsini xüsusən hadisə və məlumatları uzaq yerə çatdırmaq üçün müxtəlif əşyalardan istifadə etmişlər. Əşya vasitəsilə fikri ifadə etməklə yanaşı, insanlar ağac

və daşları çapmış, ibtidai xətlər çəkməyi öyrənmişlər. Bu vasitələrin hamısı yazının əmələ gəlməsində xüsusi rol oynamışdır.

Yazının inkişafı tarixində onun dörd əsas tipi yaranmışdır.

1. Şəkli (piktoqrafik) yazı, 2. Fikri (ideoqrafik) yazı, 3. Heca (silloqrafik) yazı, 4. Səs (fonoqrafik) yazısı.

Yazının bu tiplərinin hər biri bu və ya başqa xüsusiyyətlərinə görə digərindən əsaslı surətdə fərqlənir.

1. **Şəkli(piktoqrafik) yazı.** Bu və ya başqa məlumat və hadisənin şəkillər vasitəsilə ifadə edildiyi yazıya şəkli, yaxud *piktoqrafik yazı* deyilir. Piktoqrafik yazıdakı hər bir ünsür piktoqram adlanır.

Piktoqrafik yazıda hər şəkil bir cümləni əks etdirir. Bu yazıda nitq sözlərə bölünməyərək bütöv cümlələr halında göstərilirdi.

Yazının ilk tipi olan şəkli yazının tarixi çox qədimdir. Uzaq keçmişdə hər hansı bir hadisə və ya məlumatı ifadə etməkdən ötrü başqasına əşya göndərmək və s. vasitələrdən istifadə etmək insanlar üçün həmişə əlverişli və mümkün olmurdu. Buna görə də ibtidai insanlar “primitiv qrafik xətlər çəkmək vərdişi əldə edərək” əşyanın özünü deyil, onun şəklini çəkib göndərmişlər.

Piktoqrafik yazılarda ifadə edilən mövzuların dairəsi bir o qədər geniş olmurdu. Bu yazı vasitəsilə ov səhnələri, müəyyən məlumatlar, vuruşma və qaçışma hadisələri, ticarət müqavilələri yazılır.

Qədimdə insanlar piktoqramları qayalar, daşlar, ağaclar, heyvan buynuzları və sümükləri üzərində cızmışlar. Şəkli yazı ümumiyyətlə yazının formalaşmasında bünövrə təşkil etməsinə baxmayaraq sonralar bir o qədər əlverişli olmamışdır. Belə ki, bu yazı vasitəsilə fikrin bütün incəlikləri ifadə olunmurdu. Bundan başqa şəkli yazı təlim-təhsil məqsədi daşımır. Buna görə də insanlar yazının bu tipi ilə kifayətlənməyib, öz fikirlərini daha dəqiq və geniş əks etdirmək üçün müvafiq forma axtarmışlar. Şəkli yazıya nisbətən belə bir müvafiq forma ideoqrafik yazı olmuşdur.

2. **Fikri ideoqrafik yazı.** Nitqdəki sözlərin ideoqramlarla əks olunmasına fikri yaxud *ideoqrafik yazı* deyilir. İdeoqrafik yazıdakı hər bir ünsür ideoqram adlanır. İdeoqramlara heroqliflər və digər şərti işarələr daxildir.

İdeoqrafik yazı sistemində hər bir işarə bütöv bir sözü, yaxud sözün mənalı hissəsini bildirir. Buna görə də bu yazıya söz yazısı da deyilir.

İdeoqrafik yazı şəkli yazı içərisində çox tədricən yaranmışdır. Bu yazının yaranmasının, əsasən, iki səbəbi olmuşdur.

Birincisi, şəkli yazının ünsürləri inkişaf edərək əşyanın özünü əks etdirməyib, onun ancaq işarələrinə, yəni simvollarına çevrilmişdir. Məsələn, günəş anlayışını bildirmək üçün çinlilər piktoqrafik yazıda günəş şəkli çəkirdilərsə sonrakı yazılarında bunun əvəzinə günəşə oxşayan heroqlif işlətmişlər. Deməli, əşya ilə şəkli arasındakı oxşarlıq əlaqəsi kəsilmişdir.

İkincisi, təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu və ya başqa mücərrəd anlayışı piktoqramla vermək mümkün olmadığı üçün yazıya işarələr artırılmışdır. Bu işarələr isə öz növbəsində fikri yazının yaranmasına təsir etmişdir.

İdeoqrafik yazı ilə şəkli yazı sistemi arasında möhkəm əlaqə olmuşdur. Başqa formada desək, nəinki əlaqə, hətta şəkli yazı onun üçün bünövrə təşkil etmişdir.

Yazı tarixi ilə məşğul olanlar ideoqramı piktoqraftan fərqləndirmək üçün onun formasına deyil, onun məzmununa fikir verməyi məsləhət bilmişlər. İnsanlar min illər boyu inkişaf yolu keçdikdən sonra fikri yazı meydana çıxmışdır. Fikri yazının yaranması mədəniyyət tarixində xüsusən də yazı tarixində böyük bir dönüş olmuşdur. Çünki nitqi sözlərə bölmək və onun hər bir vahidini şərti işarələrlə göstərmək yazının yüksək forması olan hərflərinin əsasını qoymuşdur.

Hazırda ideoqrafik yazı sistemindən geniş şəkildə çinlilər istifadə edir.

İdeoqrafik yazı şəkli yazıdan üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, bunun da nöqsanları vardır. Belə ki, bu yazı bütün dillərin quruluşuna uyğun gəlmir və təlim, zəhmət tələb edir. Buna görə də bəzi xalqlar yazının həmin tipindən fərqli olaraq, heca yazısı sistemindən istifadə etmişlər.

3. **Heca silloqrafik yazısı.** Şerti işarələrlə bütün hecaları göstərən yazıya *heca*, yaxud *silloqrafik yazı* deyilir. Heca yazısı insanların sözləri hecalara bölməyə başladığı dövrdən başlamışdır. Belə ki, qədim xalqlar sözləri heca ilə deməyə alışdıqdan sonra yazı ünsürləri hecaları göstərməyə xidmət etmiş və silloqrafik yazı meydana çıxmışdır. Silloqrafik yazıda hər hecann müəyyən şərti işarəsi olmuşdur.

Silloqrafik yazı mənşəyinə görə şəkli və fikri yazıdan əmələ gəlmişdir. Heca yazısı qədim Misir, minoy, şumer yazılarından təşəkkül tapmışdır. Bu yazılarda piktoqram və ideoqramlarla bərabər, silloqramlarda işlənmişdir.

Hazırda heca yazısından Yaponiyada istifadə olunur. Yaponiyadakı yazı sırf heca yazısı deyildir. Həmin yazı heroqliflərlə qarışıqdır. Bu yazıdan hind, brahma və devanaqrada da istifadə edilir.

Ümumiyyətlə, yazının inkişaf tarixində silloqrafik yazının xüsusi rolu olmuşdur. Bu hərflə yazının hazırlanmasına böyük təsir etmişdir.

4. **Səs (fonoqrafik) yazısı.** Şerti işarələrlə dilin səslərini əks etdirən yazıya *hərflə*, yaxud *fonoqrafik yazı* deyilir. Yazının başqa tiplərindən fərqli olaraq, hərflə yazıda dilin bu və ya digər işarələrdən-ortoqrafik işarələrdən (apostrof, hərəkə və s.) də istifadə olunur.

Fonoqrafik yazı digər yazı tiplərindən təcrid olunmuş şəkildə deyildir. Bu yazı tipi tədricən ideoqrafik yazıdan əmələ gəlmişdir. Belə ki, ideoqrafik yazının işarələri get-gedə bütöv sözü

deyil, sözün səslərini bildirmiş və bunun da nəticəsində hərfi yazı meydana çıxmışdır. Fonoqrafik yazı da çox mürəkkəb prosesin məhsuludur, bu bir neçə əsrlər boyu inkişaf edib formalaşmışdır.

Hərflə yazılar xarakterinə görə müxtəlif formaya malik olmuşlar. Belə ki, bəzi yazılarda samit səslər hərflərlə, saitlər isə diakritik işarələrlə göstərilmişdir. Buna indi də bəzi yazılarda təsadüf olunur. Məsələn: ərəb yazısında saitlər hərəkə deyilən diakritik işarələrlə göstərilir. Bu cür yazılar konsonant yazı, yəni samitlərdən ibarət yazı adlanır. Digər qrup yazılarda isə sözdəki həm sait, həm də samitlər hərflərlə göstərilir. Belə yazılar əsl fonoqrafik yazı adlanır.

Azərbaycan yazısı

Azərbaycan çox qədim bir ölkədir. Burada sakin olan insanlar ən qədim zamanlardan təxminən daş dövründən başlayaraq öz fikir və düşüncələrini başqalarına çatdırmaq üçün primitiv şəkildə yazıdan bir vasitə kimi istifadə etmişlər. Belə bir mülhizəni Azərbaycan ərazisində olan qədim abidələr, xalqın tarixi adət və ənənələri aydın sübut edir.

Azərbaycanlılar hələ qədim zamanlarda xətlə yazının əmələ gəlməsi üçün əsas amillərdən biri olan əşya vasitəsilə fikrin ifadə edilməsi üsulundan istifadə etmişlər. Bu vasitə xalq arasında çox geniş yayılmışdır. Əşya vasitəsilə fikrin ifadə edilməsi dünya xalqları həyatında çox müxtəlifdir. Belə ki, bunlardan bəzisi müəyyən qrup xalqlarda bir-birinə oxşayır. Bəzisi isə tamamilə fərqlənir. Azərbaycanlıların da bu məqsədlə istifadə etdikləri vasitələrin bəzisi digər xalqların işlətdiyi vasitələrə oxşayır.

Qədim zamanlardan başlayaraq, azərbaycanlılar müəyyən əşya, xüsusən də qab hazırladıqda onun üstündə insan, heyvan, quş, bitki və s.müxtəlif şəkil və naxışlar çəkmişlər. Məsələn, Azərbaycanın tunc dövrünə aid son vaxtlar arxeoloqlar tərəfindən

Mingəçevirdə tapılmış saxsı qablar, naxış, insan və heyvan şəkilləri ilə bəzəklidir.

Bütün bunlar və ya bu tipli digər şəkillər əslində yazıdır. Çünki burda müəyyən ardıcıl fikir izah olunmur. Deməli, hər şəkli yazı adlandırmaq olmaz. Yazı adlanan şəkillər müəyyən hadisəni, əhvalatı əks etdirir. Azərbaycanda belə şəkillər vardır. Bunlar Azərbaycanda şəkli yazıdan istifadə olunduğunu aydın göstərir.

Azərbaycanlılar sonralar yazının digər tiplərindən də istifadə etmişlər. Lakin ardı-arası kəsilməyən işğallar ölkəni talan etmiş və onun mədəniyyətinə mənfi təsir etmişdir. VII əsrin ortalarında ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra azərbaycanlıların işlətdikləri yazı sistemi sıradan çıxarılmışdır. Bundan sonra Azərbaycan yazısında uzun zaman ərəb əlifbası işlədilmişdir.

LEKSİKOLOGIYA

Müasir Azərbaycan sözlərinin mənaca qrupları.

Omonim, sinonim, antonimlər.

Omonimlər

Deyilişi və yazılışı eyni olan, leksik mənaca isə tamamilə fərqlənən sözlərə **omonimlər** deyilir. Omonimlər bir-biri ilə mənaca heç bir əlaqəsi olmayan sözlərdən ibarət olur.

Məsələn:

Bağ – meyvə ağacları əkilmiş sahə;

bağ – bir şeyi bağlamaq üçün ip.

Omonimlər bəzi cəhətlərinə görə çoxmənalı sözlərə bənzəyir. Əsas fərq budur ki, çoxmənalı sözlərdə mənalar bağlı olur, əsas mənadan tam uzaqlaşmır. Omonimlərdə isə tamam fərqli, uzaq mənalar olur. Omonimlər həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Dilimizdə əsasən müxtəlif nitq hissələrinə aid omonimlər daha çoxdur. Omonim sözlərə aid nümunələr:

don, yaz, qaz, qan, yağ, gül, yaş, çal, bal, xal, at, çat, daş, yol, sol, dan, min, biz, çən, yal, it, şam, düz, kök, sarı, hava, yan, zindan, aşiq, çay, bel, bar, yar, dolu, qol, ov, göy, top və s.

Omonimlər 2 formada olur:

1. **Leksik omonimlər.** Belə omonimlər müxtəlif leksik mənalara ifadə edir, ayrı-ayrı məfhumları bildirir. Yuxarıda haqqında danışılanlar leksik omonimlərdir

2. **Qrammatik omonimlər.** Bunlar da eyni cür yazılır, tələffüz olunur. Lakin mənələrdən biri əsas nitq hissəsi, digəri köməkçi nitq hissəsi olur. Məsələn: Sarı – nitq hissəsi kimi sifət, Sarı – fel, Sarı – nitq hissəsi kimi qoşma; Görəsən – nitq hissəsi kimi fel, Görəsən – nitq hissəsi kimi modal söz.

Köməkçi nitq hissələrinin özlərinin də daxilində qrammatik omonimlik ola bilər; məsələn: tək qoşma və ədat kimi, ilə bağlayıcı və qoşma kimi fərqli mənalar da daşıyırlar.

Omonimlər kimi götürülə bilməz:

1) Vurğusu dəyişməklə mənası dəyişən sözlər həm xüsusi, həm də ümumi ad kimi işlənə bilən sözlər

2) Şəkilçi qoşulduqdan sonra deyilişi və yazılışı eyniləşən sözlər, Məsələn: qazan-isim – qazan-feli sifət (quyu qazan)

Dilimizdəki bəzi sözlər həm omonim, həm də çoxmənalı ola bilər. Məsələn: kök, qol, dolu, yay, tut, üz, düz, az, bel və s.

Omonim sözün hər mənə tayı bir leksik vahid sayılır, çoxmənalı söz isə bütün mənə çalarları ilə birlikdə eyni söz sayılır və eyni nitq hissəsinə aid olur.

Omonim xarakterli sözlərdən bədii üslubda, aşiq poeziyasında cinas qafiyələr yaratmaq üçün istifadə edilir.

Sinonimlər

Yazılışı və deyilişi müxtəlif olan, lakin eyni və ya yaxın mənaları bildiren sözlərə **sinonimlər** deyilir. Məsələn: gözəl-

göyçək, mehriban-səmimi, yandırmaq-alışdırmaq, ürək-könül və s. Bəzi sinonimlər istənilən məqamda bir-birini əvəz edə bilər: eynək-çəşmək-gözlük. Bəzi sinonimlər isə yaxın mənaları ifadə edirlər, onların bir-birini tam əvəz etməsi həmişə mümkün olmur. Məsələn, gözəl fikir demək olar, amma göyçək fikir demək düzgün deyil. Halbuki bu sözlər sinonimlərdir.

Sinonim cütlər eyni nitq hissəsinə aid olurlar. Danışiq zamanı üslubi effekt və səlislik yaratmaq, lüzumsuz təkrarlara yol verməmək, fikrin daha təsirli, ifadəli və dəqiq ifadə edilməsi məqsədilə rəngarəng sinonimlərdən istifadə olunur ki, onlar nitqin təsir gücünü artırır, emosionallıq və ekspressivlik yaradır ki, onlar incə məqamları ifadə etmək üçün geniş və rəngarəng üslubi imkanlara malikdir. Danışan fikir və hissələrini daha dəqiq ifadə etmək üçün sinonim cərgəyə məxsus lazımi sözü yerində elə işlədir ki, bu, nitqdə dəqiqliyi yaradır, eyni zamanda ahəngdarlığı təmin edir.

Leksik vasitələrdən, o cümlədən sinonimlərdən istifadə şifahi nitqə bir növ yaradıcı xarakter verir. Natiqlər, müəllimlər və başqaları hərə öz bacarığı, nitq tutumu və lüğət ehtiyatının səviyyəsi dairəsində sinonimlər işlətməyə çalışırlar. Sinonimlər vasitəsilə yaranan rəngarənglik nitqi maraqlı edir, dinləyicilər belə danışiq tərzini rəğbətlə qarşılayırlar. Dilimizin leksikası sinonimlik baxımından olduqca zəngindir: qoçaq, igid, cəsur, qorxmaz, qəhrəman; güc, qüvvə, taqət; el, vətən, diyar, yurd, oba, ocaq; keçid, aşırım; dünya, aləm, cahan, kainat; üz, sifət, bəniz, camal, surət; xoşbəxtlik, səadət; iftixar, qürur; söz, deyim; gələcək, istiqbal; ayrılıq, hicran; incə, zərif, nəfis, lətif; tək, tənha; od, atəş; səs, səda, avaz və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, sinonim cərgələri əmələ gətirən komponentlərin hər biri öz semantik dairəsinə görə digərlərindən fərqləndiyi üçün mənaca tam üst-üstə düşmür. Onların

hər biri həmin cərgədəki əsas sözü müəyyən cəhətdən aydınlaşdırır, dəqiqləşdirir.

Nitqdə sinonimlərdən aşağıdakı məqsədlərlə istifadə olunur:

a) nəzərdə tutulmuş fikrin daha təsirli, emosional, dəqiq və incə məna çalarında dinləyiciyə çatdırılması;

b) məzmunundan asılı olaraq müəyyən məna koloriti (məsələn, komiklik, liriklik və s.) yaratmaq;

c) nitqin etik normalarını gözləmək, dil vahidlərindən ictimai nəzakət qaydalarına uyğun istifadə etmək, kobud, qaba, eyibli sözlərin (vulqarizmlərin) işlənməsinə yol verməmək;

ç) nitqdə lüzumsuz təkrarlardan qaçmaq;

Sinonim vasitələrdən istifadə natiqlik sənətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müşahidələr göstərir ki, kifayət qədər söz ehtiyatına malik olan, sözləri yerində işlətməyi bacaran şəxsin nitqi aydın, cazibədar və təsirli olur.

Dilin sinonimik imkanları, üslubi funksiyalarını yaxşı mənimsəyən natiq nəzərdə tutduğu fikri dinləyiciyə çatdırmaq üçün söz seçməkdə çətinlik çəkmir, zəngin, emosional və ekspressiv ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə edə bilir ki, bu da nitqin təsir gücünü artırır. Natiq öz danışığında (eləcə də yazısında) leksik sinonimlərlə yanaşı, sinonim frazeoloji vahidlərdən də istifadə etməyi bacarmalıdır. Məsələn: dili dolaşmaq – dili topuq vurmaq, gözə gəlmək – göz dəymək, evinə od vurmaq – külünü göyə sovurmaq, rəhmətə getmək – dünyasını dəyişmək, hörmətdən düşmək – nüfuzunu itirmək və s. sinonim frazeoloji vahidlər nitqin emosionallığını, təsir gücünü, ifadəliliyini artırır, onun xəlqiliyini təmin edir.

Antonimlər

Leksik mənalarına görə bir-birinin əksi olan sözlərə *antonimlər* deyilir. Antonim qarşılıqlar köklərinə görə fərqli olma-

lıdır. Əsl antonimlik müxtəlif köklü sözlərin əksliyi şəklində təzahür edən leksik antonimlərdir. Məsələn: ağ-qara, dost-düşmən, gülmək-ağlamaq.

Antonimlər də *leksik və qrammatik* olmaqla 2 yerə bölünür. Leksik antonimlər əksmənalı köklərdən formalaşdığı halda, qrammatik antonimlər şəkilçilərin vasitəsilə yaranır, yaxud köməkçi nitq hissələrinin əksmənalılığı əsasında meydana çıxır. Bəzliliklə, şəkilçilərin də antonimliyi olur. Məsələn: -lı⁴, -sız⁴ şəkilçilərinin antonimliyi: **dadlı-dadsız**, **duzlu-duzsuz** və s.

Leksikologiya hər cür antonimliyi yox, leksik antonimliyi öyrənir.

Antonimlər də sinonimlər kimi eyni nitq hissəsinə aid olur.

Nitq prosesində təzadlı, ziddiyyətli hadisə və əşyaları qabarıq, obrazlı bir şəkildə təsvir etmək, qiymətləndirmək, nəzərə carpdırmaq məqsədilə də antonimlərdən istifadə olunur. Bədii təsvir vasitəsi kimi antonimlər nitqdə lakoniklik, konkretlik, obrazlılıq yaradır. Antonimlərdən dilin bütün üslublarında istifadə olunsada, onlar üslubi vasitə kimi bədii ədəbiyyatda, poeziyada daha geniş şəkildə işlədilir:

*Mən yaştd qardaşam qocayla, gənclə,
Sirli bir aləməm bütün aləmdə.
Nifrət məhəbbətlə, sevinc kədərlə,
Baş-başa uyuyur mənim sinəmdə.*

Verilmiş nümunədə fərqləndirilmiş sözlər bir-biri ilə antonimlik təşkil edir.

Natiqlik təcrübəsində danışan bəhs etdiyi əşya və hadisələrin kəmiyyət, keyfiyyət, zaman və məkan məzmunlarının əks və ziddiyyətli cəhətlərini ifadə edərkən daha uyarlı və təsirli antonim sözlərdən istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu məqsədlə antonimlər məntiqi vurğu ilə, nəzərə çarpacaq bir tərzdə tələffüz olunmalıdır.

Müasir Azərbaycan dilində işlənən söz qrupları

Dilin leksik tərkibini təşkil edən bütün vahidlər hər cəhətdən bir-birinə oxşamır. Dildəki hər bir leksik vahidin özünəməxsus xüsusiyyətləri və üslubi vəzifələri vardır. Buna görə də bəzi sözlər dilin bütün üslublarında işləyə bildiyi halda, digər qrup sözlər müəyyən üslubi məqsəd üçün yalnız bir üslubda işlənir. Bundan başqa, dildə bəzi sözlərdən az, bəzi sözlərdən isə çox istifadə olunur və s.

Bütün bu cəhətlər nəzərə alınaraq müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksikası, əsasən, aşağıdakı söz qruplarına bölünür: *ümumişlək sözlər, poetik sözlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, terminlər, dialektizmlər, loru sözlər, vulqar sözlər*.

Ümumişlək sözlər

Cəmiyyət və kainata aid əşya, hadisə, əlamət və s. anlayışların adını bildirib dildə çox işlənən sözlərə *ümumişlək sözlər* deyilir. Bunlar hamı tərəfindən eyni dərəcədə və eyni mənada başa düşülür; Məsələn:

Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar,
Göz kimi durulur qaynar bulaqlar.
Əriyir güneylər döşündəki qar,
Yağış da isladır o göy çəmənini,
Təbiət ilhama çağırır məni!

Bu misralardakı sözlərin hamısı ümumişləkdir. Çünki bunlar və bu qəbildən olan digər sözlər Azərbaycan dilində danışanlar üçün eyni dərəcədə aydındır.

Ümumişlək sözlər dilin leksik tərkibinin başlıca olaraq, əsas hissəsini təşkil edir və ən zəruri, həyati anlayışları əks etdirir. Belə sözlər maddi varlığa və eləcə də insan fəaliyyətinin bütün

sahələrində aid olur; məsələn:

a)ad bildirənlər: ata, ana, ev, ot, ət, yağ, bal, baş;

b)əlamət və keyfiyyət bildirənlər: yaxşı, pis, ağ, qırmızı, acı, şirin;

c)miqdar və kəmiyyət bildirənlər: beş, on, yüz, az, çox;

d)hal və hərəkət bildirənlər: yatmaq, oxumaq, yemək, gəlmək, getmək.

Ümumişlək sözlər dilin hər bir üslubunda, yəni bədii, elmi, ictimai, rəsmi üslublarında işləyə bilər və işləndiyi nitqdə fikrin bütün dərinliyi ilə sadə və təbii ifadə olunmasına imkan verir.

POETİK SÖZLƏR

Yüksək obrazlılığa, emosianallığa və ifadəliliyə malik olan sözlərə *poetik sözlər* deyilir. Poetik söz nitqə incəlik verir və onu bədiiləşdirir; məsələn:

Ey əzəli **can** ilə cananımız!

Eşqi-ruxundur əbədi şanımız!

(Nəsimi)

Hə, balam, doğrusu, ay **dadaş** mən dəxi

Məsləhət ondan o yana bilmərəm.

(M.Ə.Sabir)

Bu misralardakı canan və dadaş sözləri poetik sözlərdir. Bunlar ümumişlək və digər sözlərdən öz xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Ədəbi dildə poetik sözlər müxtəlif yollarla meydana gəlir. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək.

1)Bəzi poetik sözlər xalq poeziyasından gəlir; məsələn:

Düşüb can dara, yerdə,

Qalıb qanara yerdə

Öldürdü canan məni,

Getdi can ara yerdə.

Tarixən folklor poeziyası üçün xarakterik olan canan sözü öz poetikliyini saxlayaraq ədəbi dilə keçmişdir.

2)Bəzi poetik sözlər ədəbi dilin yeni söz yaratmaq imkanları əsasında əmələ gəlir; məsələn:

Kürün qırağında, Muğan düzündə,
Zəmişi, tarlası suyun gözündə,
Salmanlı adlanan bir kəndciyəz var.

(S.Vurğun)

Bu misralardakı kənd sözü şəkilçi vasitəsi ilə kəndciyəz formasında poetikləşdirilmişdir.

3)Başqa dillərdən keçmiş bəzi sözlər poetik xarakter almışdır. Məsələn; mənşəcə başqa dillərə məxsus olan əlvida, səma, sayə, əfsus, acaba, mavi və s. Kimi sözlər dilimizdə əsasən fikrin obrazlı ifadə olunmasına xidmət etdiyi üçün poetikləşmiş vahidlərdir.

Dildə poetik sözlər olduğu kimi poetik ifadələr də vardır; məsələn:

Mən qartalam, qıy vuranda havada
Düşmənlərim tir-tir əsir yuvada.

(Ə.Qasımov)

Bu misaldakı qıy vurmaq tir-tir əsmək ifadələri poetik xarakter daşıyır. Dildəki poetik söz və ifadələrin hamısı poetizm adlanır. Poetizmlər əsasən ədəbi dilin bədii üslubunda işlənir.

Köhnəlmiş sözlər

Fəal şəkildə istifadədən qalan sözlərə **köhnəlmiş söz** deyilir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində müəyyən miqdar köhnəlmiş söz vardır. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: ağa, nökar, bəy, girvənkə, çuxa, arxalığ, qul, cüt və s.

Dildə bu və ya başqa bir sözün köhnəlməsi olduqca mürəkkəb bir prosesin nəticəsidir. Buna görə də bu və ya digər sözün köhnəlməsi süni olaraq sərhəd qoymaq mümkün deyildir. Söz

dildə ya uzun illər fəal vahid kimi ömür sürür, ya da bəzi səbəblərlə əlaqədar olaraq müəyyən dövrdən sonra köhnələ bilir. Hər bir sözün taleyi onun ifadə etdiyi məna ilə və xidmət etdiyi xalqın düşüncəsi ilə bağlı olur. Bütün bunlara əsasən də sözün köhnəlməsi obyektiv qanunauyğunluq əsasında meydana çıxır.

Bəs köhnəlmiş sözlər necə müəyyən edilir? Bu qrup sözlərin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas meyar dilin müasir vəziyyətidir. Köhnəlmiş hər bir söz dilin bugünkü vəziyyəti ilə yoxlanılır, onun nə dərəcədə işlənilib-ışlənmədiyini aydınlaşdırılır. Köhnəlmiş söz müəyyənləşdirilərkən tarixilik prinsipi əsas götürülür. Yəni hər bir fakta tarixilik cəhətdən yanaşılır; məsələn: XIX əsrdə M.F.Axundov əsərlərində yüzbaşı, murov, yasavul və s. kimi sözlər işlənilmişdir. Bu sözlər hazırkı dövr üçün köhnəlmişdir. Lakin XIX əsrdə bunlar fəal istifadə olunan adi sözlər idi. Deməli bu və ya başqa bir söz bir dövr üçün adi, digər dövr üçün arxaik ola bilər.

Dildə köhnəlmiş sözlərin köhnəlmə dərəcəsi eyni olmur. Belə ki, bəzi sözlər az, bəzi sözlər isə çox köhnəlir. Bu nöqtəyindən əzərdən Azərbaycan dilindəki köhnəlmiş sözləri iki qismə bölmək olar:

a) Ancaq müasir ədəbi dil üçün köhnəlmiş sözlər. Bu qrup sözlər vaxtı ilə ədəbi dildə də olub, hazırda ümumxalq Azərbaycan dilinin yalnız dialekt və şivələrində işlənilir; məsələn:

Səndən neçə min can ayrı düşdü,

Tən ya çürüdü, ya sayru düşdü.

(Xətayi)

Can mey andırdı əhl mövbəyə məkrar gül

(M.Füzuli)

Ünümdən titrədi tamam vilayət

Elə sandılar ki, qopdu qiyamət.

(M.P.Vaqif)

Bu misralardakı *sayru* sözü *xəstə* mənasında, *andırmaq* sözü

yada salmaq, xatırlamaq mənasında dilimizin bir sıra dialekt və şivələrində işlənməkdədir. Səs mənasında olan *ün* sözü isə bəzi dialekt və şivələrdə hələ də yaşayaraq *səs* sözü ilə qoşalaşmış şəkildə işlənir.

b)Ümumdil üçün köhnəlmiş sözlər. Bu qrup sözlər vaxtı ilə dildə işlənib, indi isə nə ədəbi dildə, nə danışiq dilində istifadə olunmayan sözlərdir. Belə sözlərə əsasən qədim abidələrin dilində təsadüf olunur; məsələn:

Oğlun sağdır **əsəndir** avdadır.(Kitabi Dədə Qorqud)

Bu misaldakı əsən sözü X-XI əsrlərdə salamat mənasında işlənmiş, indi isə demək olar ki, tamamilə köhnəlmişdir.

Dildə istər az, istərsə də çox dərəcədə köhnəlmiş olan hər hansı bir söz bu və ya digər qohum dillərdə fəal söz kimi işləyə bilər. Bunu başqa şəkildə desək qohum dillər üçün ortaqlı olan sözlərin bir dildə köhnəlməsi həmin sözün digər dillərdə də köhnəlməsi üçün şərt ola bilmir və ola da bilməz.

Köhnəlmiş sözlərin hamısı eyni əlamətə malik olmayıb, bir qrupu digərindən bu və ya başqa xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bunlardan bəziləri ifadə etdikləri məfhumdan ayrılaraq, bəziləri isə məfhumla bərabər köhnəlmişdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan dilindəki köhnəlmiş sözlər iki qrupa bölünür: tarixizmlər və arxaizmlər.

TARIXİZMLƏR

İfadə etdikləri əşya və hadisə ilə birlikdə köhnəlmiş sözləri şərti olaraq tarixizm adlandırmaq olar; məsələn: yasavul, darğa, qazı və s.

Tarixizmlər əsasən dövlət quruluşu, ictimai vasitə və münasibətlərlə bağlı meydana çıxan köhnəlmiş sözlərdir. Buna görə də tarixizmlərin ifadə etdikləri anlayışların köhnəlməsi başlıca olaraq cəmiyyətin və ictimai quruluşun yüksək tərəqqisi və inkişafı ilə əlaqədardır. Bu qrup sözlər müxtəlif dövrlərdə

meydana çıxdığı üçün bunların bəzisi qısa, bəzisi isə uzun tarixə malikdir. Məsələn: qolçomaq, rəncbər, mədrəsə, mollaxana və s. Kimi sözlər təxminən 40 il bundan əvvəl köhnəlməyə başlamışdır. Lakin bəzi sözlər, hətta lap yaxın zamanlarda köhnəlmiş, yaxud da köhnəlməkdədir. Hazırda dilimizdəki patefon sözü belə bir prosesi keçirməkdədir.

Tarixizmlər müxtəlif sahələrə aid ola bilər; məsələn:

Vəzifə adı bildirənlər: koxa, darğa, onbaşı, kəndxuda

Silah adı bildirənlər: qalxan, şeşpər

Ölçü adı bildirənlər: misqal, batman, girvənkə

Geyim adı bildirənlər: çuxa, əba, arxalıq

Alət adı bildirənlər: xış, cüt

Dini anlayış bildirənlər: falçı, şeyx, zəkat, dərviş

Müəssisə adı bildirənlər: qazamat, mədrəsə, mollaxana

Deməli, köhnəlmiş sözlərdən tarixizmləri müəyyən edən əsas meyar həm sözün, həm də onun ifadə etdiyi anlayışın fəal istifadədən qalmasıdır; bunların hər ikisinin köhnəlməsidir. Arxaizm geniş anlayışdır. Dilin bütün sahələrində, yəni səs sisteminə, lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda, orfoqrafiyasında, orfoepiyasında arxaizm hadisəsi vardır. Buna əsasən arxaizmlər bir neçə növə bölünür: fonetik, lüğəvi və qrammatik arxaizmlər. Bunlardan lüğəvi arxaizmlər leksikologiya bəhsində öyrənilir.

LÜĞƏVİ ARXAİZMLƏR

Sözün ifadə etdiyi anlayışla bağlı olan əşya və hadisənin qalması lakin ya sözün özünün, ya da onun ancaq mənasının köhnəlməsinə *lüğəvi arxaizm* deyilir. Dildə lüğəvi arxaizmlər əsasən bu və ya başqa anlayışı ifadə edən sözlə bərabər ikinci bir sözün əmələ gəlməsi və bunların bir-birini sıxışdırması əsasında yaranır. Məsələn; hələ lap qədim zamanlarda çalib-oxuyan şəxs mənasını bildirmək üçün dilimizdə ozan sözü işlənmişdir: Qolça qopuz götürüb eldən-elə, bəydən-bəyə ozan gəzər. Lakin müəy-

yən bir vaxtdan sonra bu və ya digər səbəblərlə əlaqədar olaraq aşiq sözü meydana çıxmış və bu söz ozan sözünü istifadədən salmışdır. Beləliklə ozan sözü arxaıkləşmişdir.

Dilimizdə sözlərin arxaıkləşməsinin müxtəlif təzahürləri vardır. Belə ki, bəzi sözlərin özü, bəzi sözlərin isə mənası köhnəlir. Buna görə də arxaik sözlər bir-birinin eyni olmayıb müxtəlif növlüdür.

Azərbaycan dilində lüğəvi arxaizmlərin iki növü vardır: leksik arxaizmlər və semantik arxaizmlər.

LEKSİK ARXAİZMLƏR

Əşya və hadisəni ifadə etməkdən ayrılıb tamamilə arxaik plana keçən sözlər *leksik arxaizmlər* adlanır; məsələn: ayıtmaq, əsrük, iraq və s.

Bu sözlər dilin lüğət tərkibinin passiv hissəsinə keçmişdir və müasir ədəbi dilimizdə fəal işlənmə iqtidarı olan leksik vahidlər hüququna malik deyildir. Bunlar unudulmuş, ya da unudulmaq prosesini keçirən sözlərdir.

SEMANTİK ARXAİZMLƏR

Öz əvvəlki formasını saxlayıb ancaq, mənası köhnəlmiş sözə *semantik arxaizm* deyilir. Məsələn; keçmişdə kişi sözü adam insan mənasında işlənmişdi;

Həm səbrü qəraru taqətim yox,
Dəxi kişi ilə ülfətim yox.
(Xətai)

Bu söz **insan**, **adam** sözlərinin meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq öz mənasından uzaqlaşmış, onun əvvəlki mənası arxaik-

ləşmişdir. Hazırda bu söz əsasən cins mənasında işlədilir. Beləcə də ər sözü qədimdə kişi mənasını bildirmiş, sonradan ailə üzvü mənasında işlədilmişdir.

Deməli, semantik arxaizmin leksik arxaizmdən əsas fərqlərindən biri odur ki, semantik arxaizmə uğramış söz başqa mənada yenə də dilin lüğət tərkibində işlənir. Lakin leksik arxaizm istifadədən düşür.

Köhnəlmiş sözlər xüsusi üslubi imkanlara malikdir. Bunlardan həm tarixə aid elmi əsərlərdə, həm də bədii yaradıcılıqda istifadə edilir. Köhnəlmiş sözlər müasir Azərbaycan ədəbi dilində başlıca olaraq aşağıdakı üslubi məqsədlər üçün istifadə edilir.

1) Təsvir və tədqiq olunan dövrün tarixi xüsusiyyətlərinin real əks etdirmək üçün. Elmi üslubda – tarixə aid əsərlərdə tarixizm və arxaizmlər keçmiş hadisə və anlayışların dəqiq və olduğu kimi ifadə edilməsinə xidmət edir. Lakin bədii üslubda bədii əsərlərin dilimdə isə daha çox bədii vəzifə daşıyır.

Bədii yaradıcılıqda tarixi mövzular işlənərkən bunlardan zəruri ifadə və təsvir vasitəsi kimi istifadə olunur; məsələn: Bahar bir müddət rəncbərə nökrəçilik etdi. Onu gah xırman sürməkdə, gah da cütə minməkdə işlədirdilər. Töylə səkisində Bahara yer vermişdilər. O, gecəni 3-4 saat burada şirin yuxuya gedərdi. Gizildəyən dizlərini bükər, arxalığını üstünə çəkər, axur süpürgəsini başı altına qoyub yatardı. Göründüyü kimi yazıçı bu parçada təsvir etdiyi dövrün ictimai bərabərsizliyini, kənd təsərrüfatının və mədəniyyətin zəifliyini ifadə etməkdə rəncbər, nökrəçilik, cüt və arxalıq sözlərindən istifadə etmişdir. Demək, bədii əsərdə köhnəlmiş sözlərdən istifadə etmək ehtiyacı əsərin tələblərindən irəli gəlir.

2) Nitqdə istehza kinayə, məsxərə, zarafat çalarlığı yaratmaq üçün. Köhnəlmiş sözlər satira və yumor üçün müvafiq vasitələrdəndir. Bunların vasitəsi ilə nitqdə kinayə və istehza, məsxərə və zarafat çalarlığı daha aydın ifadə oluna bilər; məsələn:

Sən ağa, mən ağa
İnəkləri kim sağa.

Bu misradakı ağa sözü vasitəsi ilə bütün ifadələrin məzmununa kinayə, istehza tonu verilmişdir.

3)Nitqdə təntənə çalarlığı yaratmaq üçün. Bədii üslubda təntənəli nitq yaratmaqda da köhnəlmiş sözlər xüsusi rola malikdir; məsələn:

Dostun dar günündə dost üz çevirməz,
Ey könül! Bir quş ol, ellər dolan, gəz.
De ki: yağılardan öc almayınca,
Qisas qılıncımız qınına girməz!

Bu misradakı öc sözü qisas mənasını bildirir, şeirə bədii zərurət əsasında gətirilmişdir.Təntənə çalarlığı üçün köhnəlmiş sözlərdən ən çox nəzm əsərlərində istifadə olunur.

Neologizmlər və terminlər

Dildə təzəcə yaranan, yaxud da dilə yenicə daxil olan sözlərə **neologizmlər** deyilir. Neologizm-iki yunan sözündən, yəni neos və logos sözlərindən əmələ gəlmişdir. Neologizm hadisəsi arxaizmin tam əksini təşkil edir.

Dilin lüğət tərkibinə müxtəlif dövrlərdən başlayaraq daxil olan yeni sözlər həmişə neologizm olaraq qalmır. Bunlar zaman keçdikcə işlənmə məqamından, nə vaxt meydana çıxmasından, anlaşılma dərəcəsiindən asılı olaraq get-gedə dəyişilir. Buna görə də *yeni söz, təzə* söz anlayışları nisbi və şərti götürülərək dövrlərlə əlaqədar olan hadisə kimi başa düşülür. Dilin lüğət tərkibinin passiv hissəsinə keçən bu və ya başqa bir söz təşəkkül tapdığı dövr üçün neologizm, özündən sonrakı dövr üçün isə neologizm

kateqoriyasından çıxıb lüğət tərkibinin fəal hissəsinə keçərək işlək sözlərə çevrilə bilər. Məsələn, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ilk dövrlərdə *kolxoz, traktor, kom-somol, pioner, maqazin, muzey, vaqon, telefon, kino, avtomobil, aqronom, mexanik, ton, rayon, raykom, əməkünü, zərbəçi* və s. kimi sözlər dilimiz üçün neologizm hesab edilirdi. Lakin hal-hazırda bunlar demək olar ki, neologizm deyildir. Çünki bu sözlər dilimizin lüğət tərkibinin fəal hissəsinə keçmişdir, orada özünə müəyyən mövqe tutaraq digər işlək sözlərdən fərqlənmişdir. Eyni zamanda bunlar danışıq prosesində ciddi üslubi rəngarəngliyə malik olan təzə söz kimi də təsəvvür edilmir.

Bütün bu qeyd olunan xüsusiyyətlərə əsasən, demək olar ki, dildə yeni sözün neologizm hesab edilməsinin əsas meyarı onun daxil olduğu dövrdəki işlək sözlərdən fərqlənməsi, təzəlik əlamətlərini saxlaması yenilik çalarlılığını əks etdirən üslubi keyfiyyətini mühafizə etməsidir.

Müasir Azərbaycan dilində yenilik ruhunu mühafizə edən kibernetika, kosmodrom və s. kimi sözlər yuxarıda deyilən digər cəhətlərə görə də ümumişlək sözlərdən fərqləndiyi üçün hal-hazırda əsl neologizmlər hesab edilir.

Neologizmlərin əmələ gəlməsi. Neologizmlər istehsalatın, elmin, mədəniyyətin, inkişafı üçün əlaqədar olaraq yeni yaranmış anlayış, hadisə və keyfiyyətləri bildirmək üçün əmələ gəlir. Neologizmlərin yaranmasında elmin rolu xüsusilə böyükdür.

Müxtəlif sahələrə dair zəngin neologizmlərin əmələ gəlməsi sosializm cəmiyyəti üçün daha xarakterik olan hadisədir. Çünki sosializm əlamətdar hadisələr, böyük kəşflər dövrüdür. Burada yaranan bütün yeniliklər, bütün ixtiralar isə söz vasitəsi ilə öz əksini dildə tapır. Elə buna görə də, müasir dövrdə də Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə müxtəlif sahələrə dair yüz-lərlə neologizm daxil olmuşdur. Bu neologizmlər iki mənbədən-birinci, öz dilimizin daxili imkanları əsasında (azadlıq, yeddiillik,

solçuluq, bərabərlik və s.) ikincisi, başqa dillərdən söz almaq əsasında (sosializm, marşal, kapitan, direktor və s.) yaranmışdır.

Neologizmlərin tipləri. Neologizmlərin əmələgəlmə mənbələri müxtəlif olduğu kimi, əmələgəlmə səbəb və məqsədləri də müxtəlifdir. Bunlardan bəziləri yeni anlayış və hadisələri adlandırmaq üçün yaranır, bəziləri isə üslubi məqsəd üçün əmələ gəlir. Buna görə də, neologizmlər iki yerə bölünür: ümumi neologizmlər, fərdi-üslubi neologizmlər.

Ümumi neologizmlər. Müəyyən tələbata müvafiq olaraq ümumxalq dilində meydana çıxan neologizmlər *ümumi neologizmlər* adlanır. Məsələn, marksizm, kommunist, təyyarəçi, radio, televizor, kino, teatr, sülhsevər, aktyor, arxiv, aptek, bayraqdar, bayramqabağı, balet, opera, respublika, qənaətləndirici, kollektivçilik, demokratikləşdirmə, elektricləşmə və s. Dilimizin lüğət tərkibinə tarixən külli miqdarda bu qəbildən olan neologizmlər daxil olmuşdur.

Fərdi-üslubi neologizmlər. Şair və yazıçıların, alim və mətbuat işçilərinin müəyyən məqsədlərlə əlaqədar yaratdıqları neologizmlər *fərdi-üslubineologizmlər* adlanır. Bu qrup neologizmlər iki cür olur; birincisi, müstəqil neologizmlər, ikincisi, kontekst neologizmləri. Bu ikinci forma neologizmlər sırf bədii sənətkarlıqla bağlıdır.

Şair və yazıçıların üslubunun söz yaradıcılığı cəhəti ilə bağlı olaraq yaranan sözlərin bəziləri ümumi neologizmlər sırasına daxil olur, bəziləri isə belə bir əlamət və keyfiyyət kəsb edə bilmir. Məsələn,

*Qərbi sarmışdı dumanlar, sislər,
Acılar duydu içindən Azər.
Özləyib Şərqi, həmən çıxdı yola,
Bəlkə bir düşgünə yardımçı ola.*

Bu misradakı özləmək şairin fərdi üslubu ilə bağlı sözdür. Ümumiləşmədiyi üçün ədəbi dilin fəal tərkibinə keçə bilməmişdir.

Neologizmlərin növləri. Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində mövcud olan neologizmlər məna və formalarına görə müxtəlif şəkillidir. Bunlar təxminən üç növə bölünür.

1) *Leksik-semantik neologizmlər.* Dildə həm məna, həm də forması yeni olan neologizmlər *leksik-semantik neologizmlər* adlanır; məsələn, artel, proletar, diktatura, feodalizm, kommunizm və s.

2) *Leksik neologizmlər.* Ancaq formaca yeni olan neologizmlər *leksik neologizmlər* adlanır. Məsələn: şura (hökumət) – sovet (hökuməti), darülfünun – universitet və s.

Bu misallardakı sovet və universitet sözləri dilimizdə sonradan meydana çıxmışdır.

3) *Semantik neologizmlər.* Yalnız mənası təzə olan neologizmlər *semantik neologizmlər* adlanır. Məsələn: müqəddəs, yoldaş və s.

Bunlardan müqəddəs sözü keçmişdə dini anlayışla bağlı olaraq toxunulmaz mənasını ifadə edirdi; hazırda isə hər şeydən üstün, əziz mənasında (müqəddəs ana, müqəddəs vətən) işlənilir. Həmçinin *yoldaş* sözü əvvəllər birgə səfərə çıxan, yol gedən mənasını bildirdiyi halda, indi həyat yoldaşı, həmfikir və s. mənalrı ifadə edir.

Azərbaycan dilində neologizmlərin birinci tipinə-leksik semantik neologizmlərə aid sözlər daha çoxdur.

Lüğəvi neologizmlərin taleyi. Dildə meydana çıxan neologizmlər bütün fəaliyyətləri boyu neologizm olaraq qala bilmədikləri üçün iki istiqamətdə dəyişilir:

a) bunların bir qrupu dilin lüğət tərkibinin fəal hissəsinə keçərək ümumişlək xarakter alır. Müxtəlif dövrlərdə əmələ gəlmiş və yarandığı dövrlərdə neologizm kimi tanınan həmin sözlərin əksəriyyəti bu yolu keçmişdir.

b)neologizmlərin digər qrupu az müddətdən sonra köhnəlir, arxaikləşir. Bunlardan bəziləri əvvəl dilin lüğət tərkibinin fəal hissəsinə keçir, sonradan köhnəlir. Bəziləri isə passiv lüğətdə olduğu zamandan arxaikləşir.

Terminlər

Dilin lüğət tərkibini təşkil edən söz və ifadələr öz təbiətlərinə görə eyni xarakterə malik deyildir. Belə ki, bəzi sözlər xüsusi-ləşmiş məna kəsb edərək, xüsusi sahələrlə əlaqədar müəyyən anlayışı bildirirsə (sait, samit, isim, fəl və s.), bəzi sözlər isə kainat və məişətə aid əşya adını, yaxud da insanın və digər canlıların bu və ya başqa cəhətinə məxsus əlamət, keyfiyyət, hal, hərəkət və sair (gözəl, yaxşı, görmək, baxmaq, bilmək və s.) bildirərək işlənir. Bu cəhətdən sözlər ümumi şəkildə iki cür qruplaşdırılır: adi sözlər və terminlər.

Adi sözlər nəyə deyilir? Dilimizdəki ot, su, adam, torpaq, sarı, yaşıl, boz, beş, on, iyirmi, mən, sən, gəlmək, getmək, söyləmək, baxmaq və s. adi sözlərdir.

Adi sözlərin hamısı nitq prosesində ancaq adi söz kimi qalır. Bunlardan bəzisi dildə həm adi söz, həm də termin şəklində işlənir. Məsələn:

Adi söz kimi	Termin	
Sifət	Sifət	dilçilik termini
Quruluş	Quruluş	fəlsəfə termini
İz	İz	geologiya termini
Turşu	Turşu	kimya termini
Əyri	Əyri	riyaziyyat termini

Bu cəhəti nəzərə almaqla sözləri, daha konkret olaraq üç yerə bölmək olar:

a)ancaq adi söz: danışmaq, gülmək, yerimək və s.

b)həm adi söz, həm də termin: səs, say, dil və s.

c)yalnız termin: fonetika, orfoepiya, qrafika və s. olan sözlər qrupuna da bölmək olar.

Bəs termin nədir? Bu suala təxminən belə cavab vermək olar: termin-elm, texnika, siyasət və mədəniyyətə aid xüsusiləşmiş mənalı söz və ifadələrdir.

Terminlərə aid aşağıdakı söz və ifadələri misal göstərmək olar:

Dilşünaslığa dair terminlər: abzas, arqo, arxaizm, tabelik, səbə, ikihecalı, dialekt, idiom, inversiya, birləşmə, intonasiya, təsnif, monofonq, diftonq, qoşma, turizm, semasioloq, sintaksis, uzlaşma, tire, frazeologiya, etimoloq, nitq hissəsi, sözdüzəldici şəkilçi və s.

Ədəbiyyatşünaslığa dair terminlər: antiteza, ballada, variant, dialoq, disput, dram, dramaturgiya, janr, klassik, kuplet, lirika, lirik, monoloq, novella, oçerk, pafos, povest, portret, poema, proloq, pyes, replika, roman, simvol, sujet, tin, traktat, folklor, şarj, epizod, epopeya və s.

Pedaqogika və psixologiyaya dair terminlər: abituriyent, attestasiya, ikiilci, dalmanizm, dekan, didaktika, direktor, dis-sertasiya, dominant, dosent, instinkt, integrasiya, laborant, metod, metodika, metodist, pedaqogika, professor, dərslər ili, ali məktəb, əmək tərbiyəsi, giriş müəssisəsi, körpələr evi və s.

Müasir dilimizdə bütün elm sahələrinə aid bu kimi çoxlu miqdarda termin vardır.

Hər bir elmi termin elmi anlayışı əks etdirir. Elmi anlayışları bildirən bütün terminlər aid olduğu elmin yaranmasında, formalaşmasında və inkişaf etdirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Elə buna görə də terminlərə elmi münasibət bəsləməmək, onları qarışdırmaq kimi hallar elmin tərəqqisinə mənfi təsir göstərir.

Terminlər quruluşlarına görə iki cür olur:

1) *Bir sözdən ibarət terminlər.* Məsələn: fonem, cümlə, zərf, tamamlıq, təyin, sintaksis, qrammatika, üslub, fənn, dekanlıq, da-

hilik, fərziyyə, intizam, məşğələ, əzbərçilik, yayılma, həqiqilik, hafizə, irsiyyət, təkrar, məşq, ədəb və s.

2) *Bir neçə sözdən ibarət terminlər.* Məsələn: ahəng qanunu, budaq cümlə, vasitəli nitq, ismin halları, dilin lüğət tərkibi, sözün məna quruluşu, dərş planı, uşaq bağçası, evristik müsahibə, məhsuldar təxəyyül, əxlaqi tərbiyə, kamal attestatı, təbii əyanilik, psixi fəaliyyət, təbii nəticələr üsulu, hissələrin qeyri-sabitliyi və s.

Terminlər, adətən, təkmənalı (monosemantik) olur və hər hansı bir məfhumu dəqiq ifadə edir. Buna görə də terminlər işləndiyi mətndən, əhatə edildiyi sözlərdən və sairdən asılı olmayaraq, hər yerdə eyni mənada başa düşülür. Məsələn;

Əlindədir səadətlər sarayının açarı,
Baharına çata bilməz min illərin baharı,
Könüllərin baharıdır **kommunistlər** ordusu!
Yerin, göyün vüqarıdır, **kommunistlər** ordusu!
(Süleyman Rüstəm)

Partiyadan gün aldı
fikrimiz, ifadəmiz
Onun tunc vəhdətini
Saxladıq şərəflə biz
Məhv edir düşmənlərin
min qara niyyətini,
Qoruduq proletariatın
biz hakimiyyətin.
(Rəsul Rza)

Üzünün buğlanan tərini sildi...
Kəskin nəzərləri bizə dikildi:
Komsomolçu dostlar! El qabağında
Biabır oluruq... Bir qulaq asın,

Olarmı **maşınlar** boş bekar qalsın
İşin gücün belə qızğın çağında?
Axşamlar yığışib öyrənirdiniz-
Sürə bilərsiniz **traktor** siz.
(Osman Sarıvəlli)

Göründüyü kimi, bu şeir parçalarındakı kommunist, partiya, proletariat, komsomolçu, maşın, traktor sözləri şifahi danışığda, siyasətdə hansı mənada işlənirsə, bədii üslubda yazılmış əsərlərdə də həmin mənadaır.

Terminlər işlənmə dairəsinə görə iki yerə bölünür:

a) *Ümumişlək terminlər*; sovet, kolxoz, sovxoz, kommunizm, partiya, komsomol, pioner və s.

b) *Xüsusi terminlər*. Məsələn: semantika, fonologiya, tembr, akustika...

Terminlər emosional və obrazlılıq cəhətə malik deyildir. Eyni zamanda bu qrup sözlərdə nəvazişlik çalarlığı da olmur. Məsələn:

Odur... odur... Qəhrəmanım toz içində nəfəs alır,
Ekskavator boz dağlara haray çəkir, nərə salır...

Yaxud:

Ekskavator tənələri lay-lay açıb, lay-lay qazır,
Qoca alim saxsı yığıb yer altında tariz yazır...
(Səməd Vurğun)

Bu misallardakı ekskavator sözü öz mənasında işlənilərək maşının bir növünün adını bildirir və bundan əlavə heç bir emosionallıq və sair xüsusiyyətə malik deyildir.

Lakin terminlər ədəbi dilin bədii üslubundan başqa digər üslubları üçün, xüsusən elmi üslub üçün xarakterik dil vahid-

ləridir. Ümumiyyətlə, terminlər elmi üslubu şərtləndirən ən başlıca ünsürlərdir. Bunlarsız elmi üslub təsəvvür edilə bilməz.

Termin necə yaranır? Bu suala ətraflı cavab vermək üçün hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir ki, dildəki terminlərin hər biri müəyyən tələbat əsasında əmələ gəlir. Zərurət olmadan, özbaşına heç bir termin yaranmır.

Termin yaradıcılığında iki mənbədən istifadə olunur. Bunlardan birinci və başlıcası dilin öz daxili imkanları, ikincisi isə başqa dillərin vasitələri. Hazırda termin tətbiqi işində, başqa dillərdən ən çox rus və Avropa dillərinə müraciət edilir.

Yuxarıda göstərilən hər iki mənbə əsasında termin yaradıcılığının bir neçə prinsipi vardır. Termin tərtib edilərkən dilimizin öz xüsusiyyətləri nəzərə alınmır, onun qayda və qanunlarına əsaslanırlar.

Termin yaradıcılığında aşağıda qeyd olunan üç əlamət hökmən diqqət mərkəzində durmalıdır:

1) Terminin təkmənalılığı. Təkmənalılıq termin üçün ən başlıca əlamətlərdən biridir. Termin çoxmənalı olduqda onun elmi əhəmiyyəti nisbətən azalır, çünki çoxmənalı terminlər elmi anlayışların aydın əks olunmasına lazımı imkan yaratmır.

Dilimizdəki terminlərin, o cümlədən dilçiliyə dair terminlərin bəziləri çoxmənalıdır. Məsələn, frazeologiya termini iki mənada – birincisi, dildə olan ifadə və ibarələrin məcmusu (frazeoloji tərkib), ikincisi isə frazeoloji tərkib haqqında elm mənasında işlənir. Eləcə də ifadə və ibarə terminləri dilçilik ədəbiyyatında ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən çox müxtəlif mənada işlədilir. Bəzi dilçilər ifadə termini altında iki və daha artıq sözdən ibarət olan hər cür birləşmələri nəzərdə tutur, bəzi dilçilər isə, əksinə, həmin mənada ibarə terminindən istifadə edir və s.

Dilimizdə bu kimi çoxmənalı terminlər bəzən anlaşılmaqlıq və dolaşıqlıq yaradır. Lakin bu, keçici xarakter daşıyan haldır; gec-tez belə terminlərin dəqiqləşdiriləcəyinə şübhə etmək olmaz.

2)Terminin az komponentliyi. Terminlərin az komponentli olması da onun yaxşı əlamətlərindəndir. Məlumdur ki, müəyyən anlayış bir sözlə əks olunanda onu mənimsəmək, yadda saxlamaq və ondan istifadə etmək də asan olur: məsələn, nida, neologizm, həmcins, xitab, sadalama, lüğət, filoloq, dodaqlanma, məsdər, tarixizm, şəkilçi, əlifba və s.

Termin tətbiqində bu və ya digər anlayışın, imkan daxilində, bir sözlə əks etdirilməsi vacibdir.

3)Terminin sinonimsizliyi. Terminlərin əsas əlamətlərindən biri də onların sinonimlərinin olmaması ilə əlaqədardır. Bu əlamətə əsasən dildə hər bir anlayış ancaq bir terminlə əks olunmalıdır. Bir anlayışa dair bir neçə terminin, yəni terminoloji dubletlərin olması elmi anlayışların mənimsənilməsini müəyyən dərəcədə çətinləşdirir.

Müasir dilimizdə bir anlayışın müxtəlif terminlərlə ifadə edilməsi halları vardır; məsələn: Lüğətçi – leksikoqraf, lüğətçilik – leksikoqrafiya, lüğətşünas – leksikoloq, lüğətşünaslıq – leksikologiya, mənəşünaslıq – semasiologiya, mənşəşünaslıq – etimologiya, fəal – aktiv və s.

Geniş şəkildə müvazi işlənən bu terminlərin və həmin qəbildən olan digər terminlərin birini müəyyənləşdirib istifadə etmək, şübhəsiz ki, daha məqsədə müvafiq hesab edilməlidir.

Hər bir elm sahəsinə aid terminlər sistem təşkil edir. Lakin bu sistem həmişə stabil olaraq qalmır, müəyyən dövrlər ərzində onda bəzi dəyişikliklər etmək dürüstləşdirilmə, dəqiqləşdirilmə aparmaq ehtiyacı doğrudur ki, bunun da nəticəsində terminlər sistemi daha da təkmilləşir.

Terminlər sistemindəki dəyişiklik bir neçə səbəbdən baş verə bilər. Həmin səbəblərdən ən başlıcaları bunlardır:

a)Terminin ifadə etdiyi anlayışın xarakterinin, yaxud həmçinin dəyişilməsi əsasında.

b)Terminin aid olduğu elmin inkişaf etməsi nəticəsində.

Bu səbəblərə görə terminlər sistemindəki bir sıra termin tamamilə köhnələ bilər. Azərbaycan dilçiliyində vaxtilə işlənən bəzi terminlərin köhnələrək yeni terminlərlə əvəz olunmasını buna misal göstərmək olar:

Köhnəlmiş terminlər	Yeni terminlər
Sövtiyyat	fonetika
Sərf	morfologiya
Nəhv	sintaksis
Sərf-nəhv	qrammatika
İzafət	viyəlik hal
Məfulu ileyh	yönlük hal
Məfulu beh	təsirlik hal
Məfulu fih	yerlik hal
Məfulu ənh	çixışlıq hal
Zəmir	əvəzlik

Nəhayət, yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, vaxtı ilə terminin düzgün tərtib edilməməsi və ya ayrı-ayrı müəlliflərin bu və ya digər terminlə razılaşmaması əsasında mövcud terminlərdə müəyyən dəyişikliklər baş verir. Məsələn, dildə *heca yazısı* əvəzinə hecayi yazı, *səs yazısı* əvəzinə səsli yazı terminləri də işlənir. Belə hal bəzən ümumiləşərək nəticədə terminlərin qoşalaşmasına səbəb olur, yaxud da məntiqsizliyə gətirib çıxarır ki, bu da elmdə xoşagəlməz bir vəziyyət yaradır.

Dialektizmlər

Dildə dialektizm də çox geniş anlayışdır. Dialektizm, əsasən qeyri – ədəbi dil ünsürləri hesab edilən söz, ifadə, səs xüsusiyyəti və qrammatik formalarıdır. Adətən, dialektizmlər ədəbi zəmin əsasında qurulmuş nitqdə yaxud bu və ya digər bədii əsərin dilində nəzərə çarpa bilər.

Dialektizmlərdə şivə və ləhcələrin müxtəlif xüsusiyyətləri, yəni həm səslərə, həm sözlərə, həm də qrammatik quruluşa aid xüsusiyyətlər əks olunduğu üçün bunların aşağıdakı növləri vardır: a) fonetik dialektizmlər, b) qrammatik dialektizmlər, c) lüğəvi dialektizmlər

Fonetik dialektizmlərdə bu və ya başqa şivənin ədəbi dildən fərqli olan müəyyən fonetik xüsusiyyəti əks etdirilir; məsələn:

Dahilər yaradan ey böyük ana,
Şərimin hər sözü alqışdır **sana!**
(S.Vurğun)

Burada **sənə** əvəzinə **sana** işlənmişdir. Belə bir vəziyyət, yəni şəxs əvəzliliklərindən II şəxsin təkli yönəldik halda işlənməkdə olan qərb qrupu dialekt və şivələrində **sana** formasında tələffüz edilir.

Qrammatik dialektizmlərdə ayrı-ayrı dialekt və şivəyə məxsus olan morfoloji və sintaktik xüsusiyyət ifadə edilir. Belə bir cəhət M.İbrahimovun “Kəndçi qızı” adlı əsərindəki bəzi surətlərin dilində aydın müşahidə olunur.

Lüğəvi dialektizmlərdə isə müxtəlif şivəyə aid olan lüğəvi dialekt xüsusiyyətləri əks olunur. Buna görə də bu və ya başqa dialekt və şivəyə məxsus olub, ədəbi dildə işlənmiş sözlərə, ifadələrə lüğəvi dialektizm deyilir.

Ədəbi dildə dialektizm kimi tanınan vahidlərin çoxu elə dialektizm olaraq qalır, bəziləri isə dialektizm çərçivəsindən kənara çıxa bilər; məsələn:

Ulduzlar **sayrışır** mavi göylərdə,
İnsanlar çalışır, yaradır yerdə
(S.Vurğun)

Misaldakı **sayrışmaq** sözü öz tarixinə görə lüğəvi dialektizmdir. Şair tərəfindən işlənmiş bu söz hazırda ədəbi hüquq qazanaraq ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Lüğəvi dialektizmlər xarakterlərinə görə, əsasən dörd cür olur: leksik, leksik – semantik, semantik və frazeoloji dialektizmlər.

Leksik dialektizmlər. Ədəbi dildə qarşılığı olan dialektizmlər leksik dialektizm adlanır; məsələn: *qəlbi* (uca), *becit* (tez) və sair.

Bu qrup dialektizmlərə dilçilik ədəbiyyatında xüsusi dialektizmlər də deyilir. Lakin, əslində bunlar sinonim dialektizmlərdir. Ona görə ki, bu cür dialektizmlərin ifadə etdiyi mənaların özünəməxsus ədəbi şəkildə ifadə forması – yəni sözü olur. Bu dialektizmlər isə öz dialekt çalarlığını saxlayaraq həmin sözlə qoşalaşır və beləliklə də, sinonimik vahidlər meydana çıxır. Əgər bu qrup dialektizmlərin ədəbi dildə dialekt çalarlığı nəzərə alınmasa, onlar sadəcə dublet dialektizm olar.

Leksik – semantik dialektizmlər. Müəyyən ərazidə, yaxud ərazilərdə yaşayan kütlə üçün xarakterik məfhumu bildirən sözlər leksik – semantik dialektizmdir. Bu cür dialektizmlərdə müəyyən ərazi ilə bağlı geyim adları, hadisə, əşya və sair adlarını misal göstərmək olar. Məsələn, *dələmə* sözünə fikir verək. Bu dialektizm Tovuz, Qazax, Borçalı, Zəngilan ərazisində pendir hazırlamaq üçün südün maya tutmuş formasına deyilir.

Belə dialektizmlər, eyni zamanda **etnoqrafik** dialektizm də adlanır. Bu, etnoqrafik adlanır ona görə ki, müəyyən yerlə, müəyyən qrup insanın işi, fəaliyyəti və sair ilə bağlıdır.

Deməli, etnoqrafik dialektizmlərdə həm məfhum, həm də onu ifadə edən söz dialektə aid olur.

Semantik dialektizmlər. Ədəbi dildə olan bu və ya digər bir sözün dialektə başqa mənada işlənməsi nəticəsində semantik dialektizm əmələ gəlir. Məsələn, ədəbi dilimizdə işlənən **qara** sözü **ağ** sözünün əksinə olan mənəni bildirir. Lakin həmin səs kompleksi dialekt və şivələrimizdə mürəkkəb, ey, yazı, on iki dərz və sair mənalarda işlənir. Bu mənaların heç biri ədəbi dil

üçün səciyyəvi deyildir. Məhz elə buna görə də bunlar semantik dialektizmlərdir. Ədəbi dilə məxsus olmayan sabit **ifadə** və **ibarələr** isə **frazeoloji** dialektizm adlanır. Bunlardan da bədii əsərlərdə geniş istifadə olunur.

Hazırda Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq, dialekt və şivələrdə çoxlu miqdarda səciyyəvi sözlər vardır; məsələn: cələf-siz (arıq), zağar (qısa boy), salaxana (avara), ətmək (əppək, çörək), taytamaq (axsamaq), cöyüz (qoz), zərdə (yerkökü), tüpü (qar boranı), şoqqax (qırıq, sınıq); cinqoy (əsəbi) və s.

Dialekt sözləri bədii üslub üçün yararlı ifadə və təsvir vasitələrindən sayılır. Buna baxmayaraq bədii əsərin dilinə hər cür dialekt sözünü gətirmək olmaz. Bədii ədəbiyyatda həmin sözlərdən başlıca olaraq, *yerli kolorit yaratmaq, surətin nitqini fərdiləşdirmək, hadisəni real əks etdirmək üçün istifadə* olunur.

Bu məqsədlər üçün bədii əsərin dilində dialektizmlərin işlədilməsi yazıçıdan olduqca böyük sənətkarlıq tələb edir. Çünki həddindən artıq dialekt sözü işlətdikdə yazıçının dili qəlizləşir və anlaşılmazlıq yaradır; bu isə əsərin bədii effektini azaldır, onun təsir gücünü zəiflədir.

Azərbaycan dilinin zəngin dialekt vəşivələri, demək olar ki, bütün dövrlərdə söz sənətkarlarının nəzər – diqqətini cəlb etmişdir. Klassik şair və yazıçılarımız bu vasitələrdən geniş istifadə etmişlər.

Dildə ifadə etdiyi mənasına görə nisbətən *elvarı, saya* xarakterli olan söz qrupu da vardır ki, bunlar **loru** sözlər adlanır; məsələn:

Nə deyim, Hacı Cəlalın pulu məndə olaydı, görərdin **lələşin** nə **lələşdir**.

(Ə.Haqqverdiyev)

...Vəqta ki, danışdız, vüzərə oldu xəbərdar,
Mütləq görəcəklər ki, cibişdana zərər var.

(M.Ə.Sabir)

Misallardakı **lələş**, **cibişdana**loru sözlərdir. Dilizdəki **ləlimək** (yalvarmaq), **qanmaq** (anlamaq), **dartmaq** (çəkmək), **yollamaq** (göndərmək), **baldır** (qıç) və s. kimi sözlər də **saya**, yəni loru xarakterlidir.

Loru sözlər, çox güman ki, öz yerlilik xüsusiyyətlərini get-gədə itirmiş olan dialekt ünsürləridir. Bunu keçid xarakterli bəzi sözlərdə görmək olur; məsələn:

Yaşıl otlar öpər dəqiqədə bir,
Pənbə **tombul** lətif ayaqlarını,
Axışıb ən kiçik sular xəndan,
Ninni söylər o şux üçün hər an

(H.Cavid)

Bu misaldakı *tombul* və *ninni* sözləri artıq məhdud dairədə mənimsənilmə çərçivəsindən çıxıb bir çox dialekt və şivələrdə eyni mənada işlənməkdədir.

Loru sözlə dialekt sözü arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, birinci qrup sözləri, yəni loru sözləri hamı başa düşür, leksik dialektizmlər isə ancaq müəyyən qrup yerli əhali tərəfindən işlədilir.

Loru sözlərdən də bədii əsərlərin dilində hadisəni real və canlı təsvir etmək, surət nitqini fərdiləşdirmək və s. məqsədlər üçün istifadə olunur.

Vulqar sözlər

Kobud və qeyri-adi sözlər **vulqarizm**, yaxud vulqar sözlər adlanır: məsələn: veyllənmək (gəzmək əvəzinə), goplamaq (danışmaq əvəzinə), kaftar, donquldanmaq, dəmdəmə, səksəkə və s.

Vulqar sözlər öz mənalarına görə iki qrupa bölünür: kobud sözlər, söyüş xarakterli sözlər:

a)**Kobud sözlər**. Bu qrup sözlər anlayışın az və ya çox dərəcədə kobud şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir. Məsələn,

yemək əvəzinə **tıxmaq**, **gumbuldatmaq**, **çoxdanışan** əvəzinə **heyvərə** sözləri işlədildikdə məna kobud ifadə edilmiş olur. Eyni zamanda bunların vasitəsi ilə haqqında danışılan əşya və ya şəxsə müraciət olunan şəxsə mənfi münasibət bəsləndiyi bildirilir: məsələn;

İndi, ey **heyvərə**, varınsa hünər,
Söylə, təbirini bilirsən əgər ?!
(S.Vurğun)

Misaldakı heyvərə sözü ilə müraciət olunan şəxsə qarşı təhqiramiz məna, mənfi münasibət ifadə edilmişdir.

c) Söyüş xarakterli sözlər. Vulqarizmlərdən bu qrup sözlərin ifadə etdikləri mənada söyüş çalarlığı mövcud olur; məsələn:

Görsən tanımazsan yarımşaqqalı,
Çıxıb əndazədən dövləti, malı.
Xandəmirov çaldı, çapdı mahalı,
O, ki var tutub özün keçəl **qurumsaq**.
(Q.Zakir)

İtil, cəhənnəm ol, **nadürüst!** Mən səni tanıyıram, sən nə yu-
vanın quşusan.

(A.Səhhət).

Gəl bundan sonra **nanəcibə** yaxşılıq elə. Çörəyini belə
adama yedirincə, itə tullasan bundan min dəfə yaxşıdır.

(Ə.Haqqverdiyev)

Bu misallardakı **qurumsaq**, **nadürüst**, **nanəcib** sözləri öz
mənalara görə söyüş xarakterli vulqarizmlərdir.

Bədii əsərlərdə vulqar sözlərin əsas üslubi vəzifələri surətin
nitqini fərdiləşdirməyə, onun daxili aləmini açmağa, mədəni
keyfiyyətini müəyyənləşdirməyə kömək etməkdən ibarətdir. Bu
qrup sözlər də bədii üslubda müəyyən bədii zərurət və tələb
əsnasında işlənir.

Bədii əsərlərin dilinə hər cür vulqar sözü gətirmək olmur. Çünki vulqarizmlər ehtiyatla işlənilmədikdə əsərin bədii keyfiyyətinə təsir edir, onu zəiflədir. Ədəbi janrlardan, xüsusən dramatik əsərlərin dilində vulqar sözlərin işlənilməsi müsbət hadisə deyildir. Belə ki, dram əsərləri kütləvi tamaşa əsəri olduğundan, hətta aktyorun ifadə edə bildiyi vulqar sözlər belə tamaşaçıya pis təsir göstərir. Buna görə də dramaturqlar bu qrup sözlərə daha ehtiyatla və daha məsuliyyətlə yanaşmalı olurlar.

Ümumiyyətlə, həddindən artıq şit və biədab olan vulqar sözlərin ədəbi dildə işlənilməsinə qətiyyəən yol verilmir.

Müasir dövrdə xalqımızın mədəni səviyyəsinin sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda yüksək nitq mədəniyyətinə nail olmaq üçün nitqdə vulqar sözlərə qarşı ciddi mübarizə aparmaq lazımdır.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Müasir dilimizdə işlətdiyimiz mədəniyyət sözü *çox* anlayış ifadə edir. Bu anlayış yaxşı-pis, müsbət-mənfi sözləri qədər və bəlkə, onlardan daha geniş mənə ifadə edir. Mədəni sözü ərəbcə şəhərli deməkdir. İlk əvvəl mədəni-şəhərli insan davranışının və fəaliyyətinin bütün növlərində şəhərdən uzaq bədəviliyə qarşı qoyulurdu. Başqa sözlə, şəhərlinin hərəkəti, davranışı, danışığı bədəvilərə nisbətən mədəni hesab olunurdu. Sonradan mədəniyyət sözü öz mənasını daraldaraq mədəniyyətsizliyə qarşı qoyuldu. Azərbaycan dilinin izahlı iüğətində bu sözün üç mənəsi verilmişdir:

1. İnsan cəmiyyətinin istehsalatda, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu;
2. Xalqın və ya siniflərin müəyyən dövrdə əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu, belə nailiyyətlərin səviyyəsi // təsərrüfat və ya zehni fəaliyyətin inkişaf səviyyəsi;
3. Savadlılıq, elmilik // mədəni adamın tələblərinə uyğun

gələn həyat şəraitinin məcmusu, yaşayış mədəniyyəti.

Bu izahı tam və dolğun hesab etmək olmaz. Çünki, birinci bənddəki insanların istehsalatda və mədəni həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin, uğurların (malyyə, təsərrüfat və s.) hamısını mədəniyyətə daxil etmək olmaz. 3-cü bənddə isə taftalogiya özünü göstərir: «mədəni adamın tələblərinə uyğun gələn ifadəsi də taftalogiya olub sözün mənasını dolğun əks etdirmir.

Azərbaycan dilində mədəniyyət sözünün bir termin kimi işlənməsi tarixi çox da qədim deyil. Sovet hakimiyyətinin ilk onilliklərində bu söz ərəb mənşəli olduğu üçün onu “Kultura” sözü ilə əvəz etmişdilər. Bu söz latın mənşəli olub *cultura* sözündəndir. Mənası – *Vozdelitvanie*, tərbiyə, təhsil, inkişaf, hörmət deməkdir. İnsanın mədəni səviyyəsinin və həyatının inkişafınəticəsində mədəniyyətin çoxçeşidli sahələri yaranmışdır.

Məsələn:

1. Dövrə bağlı: Antik mədəniyyət
2. Millətlə bağlı: Ərəb mədəniyyəti
3. Məkanla bağlı: Kənd mədəniyyəti, şəhər mədəniyyəti, Avropa mədəniyyəti.

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət insan faaliyyəti ilə bağlı olduğu üçün konkret yerin – məkanın mədəniyyəti anlayışı şərti formada başa düşülür. Məsələn, *Avropa mədəniyyəti* dedikdə burada yaşayan xalqların mədəniyyəti başa düşülür, yoxsa yerin mədəniyyəti olmaz. Eyni sözləri Fransa mədəniyyəti, İran mədəniyyəti və s. haqqda demək olar. :

4. İnsanın həyat və fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə bağlı müəllim mədəniyyəti, tələbə mədəniyyəti, oxuma mədəniyyəti, səhnə mədəniyyəti, sürücü mədəniyyəti, satıcı-ticarət mədəniyyəti və s.

Bunlardan biri də “insanın atributu” olan danışiq mədəniyyətidir. Danışiqsız; insanı təsəvvür etmək olmaz. İnsan ünsiyyət sözündəndir. Əgər lalların əl-hərəkət (doktilo) vasitəsini istisna

etsək, insanı danışıqsız təsəvvür etmək olmaz. Hər bir insan cəmiyyətin əsl mənada üzvü olmaq üçün nitqə malik olmalıdı. Tələbə və müəllimlərin içərisində, qurultay iştirakçıları, deputatlar, böyük və kiçik toplantıların iştirakçıları arasında birçə nəfər də olsun lal adama rast gəlmək olmaz. Çünki burada danışmaq lazımdır. İnsan kiçik yaşlarından danışmaq vərdişləri əldə etdiyi zamandan ömrünün sonuna qədər öz danışığını təkmilləşdirir. Çünki insan təkcə öz dilinin quruluşunu bilməklə kifayətlənməməlidir. Bunu ən kobud, mədəniyyətsiz adamlar da bilir. Eyni zamanda insan danışığı dili – xüsusilə, ana dilinin incəliklərini bilməli, fıkrini gözəl ifadə edə bilməlidir. Burada M.R.Lvovun bir müqayisəsini xatırlatmaq yerinə düşərdi. O yazır: “Bədən tərbiyəsi haqlı olaraq, orta və ali məktəblərdə lazımlı bir fənn kimi qəbul edilir və ona milyardlarla pul xərclənir, ancaq nitq mədəniyyəti qrammatikanın hüdudsuz sahəsinin pərsəng daşı kimi dilçiliyə aid edilir. Dilçilikdə bu məsələ ikinci dərəcəli bir iş hesab edilir. Əslində isə belə olmamalıdır. Qəti şəkildə inanmaq lazımdır ki, nitq mədəniyyəti insan mədəniyyətinin, nitq gözəlliyi insan gözəlliyinin, nitqin təsirliliyi insan nüfuzunun (avtoritetinin) tərkib hissəsidir. Bu səbəbdən də nitq mədəniyyəti dil normaları məcmusu kimi yalnız qrammatika tədris olunan yerlərdə deyil, mühəndislərə, hüquqşünaslara, aviatorlara, həkimlərə də tədris edilməlidir. Onların da öz sahələrində mədəni danışığı təmin edilməlidir. Hər bir adam nitqində özünü təqdim edir. Əgər öz bəlağətli nitqi ilə özünü təqdim edə bilmirsə, nə müəllimin, nə baş nazirin sözünə qulaq asmaz, ona hörmət etməzlər. Əksinə, nitqi gözəl olan adam özünə cəmiyyətdə böyük nüfuz qazandırır. Bu mənada böyük fars şairi Sədinin sözləri yada düşür:

Ağızdakı dil nədir?

Hünər sahibinin xəzinəsini açan.

Əgər danışmasa, heç kəs bilməz ki,

O zərgərdir, ya saqqızsatın.

Burada çoxlu incə mətləblər vardır. Eyni mövzunu müxtəlif auditoriyada eyni cür şərh etmək olmaz; Eyni mövzunu müəllimlə tələbə eyni cür izah edə bilməz. Yəni bu problem aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- 1) *Kim danışır?*
- 2) *Kimə danışır?*
- 3) *Hansı şəraitdə danışır?*
- 4) *Nə barədə danışır?*
- 5) *Nə məqsədlə, nə səbəbə danışır?*
- 6) *Öz fikrini çatdırma bilirmi, onu başa düşürlərmi?*
- 7) *Ona auditoriyanın (dinləyicilərin) münasibəti necədir?*
- 8) *Onun nitqini arzu edirlərmi?*
- 9) *Danışdığı mövzunu yaxşı bilirmi? və s.*

Nitq mədəniyyəti bir sıra problemlə vəhdətdə olub, öz spesifik xüsusiyyətləri ilə onlardan ayrılır. Yəni onları təcrid etmək mümkün olmadığı kimi, eyniləşdirmək də olmaz. Bu problemlər aşağıdakılardır: **a) Ritorika – bəlağət; b) Üslub və üslubiyyat; c) Norma.**

ÜSLUB VƏ ÜSLUBİYYAT

Dilçilikdə, ədəbiyyatşünaslıqda, musiqidə, vokal sənətində, memarlıqda, xalçaçılıqda və insan idrakının, sosial şüurun fəaliyyət göstərdiyi bir sıra sahələrdə üslub (stil) aparıcı xüsusiyyətə malikdir. Stil sözü dünya elmində və mədəniyyətdə üsluba nisbətən daha qədimdir,

Stil termini yunan dilindən latın dilinə keçmiş “*Stilus*” sözündən ölüb, çubuq, qələm deməkdir. Sonradan bu söz yazı mənasına “*Obraz* sisteminin bədii təsvir vasitələrinin, yaradıcılıq üsullarının ümumiliyi olub, ideya vəhdəti eyniliyi və şərtləndirilir.

Üslub termini isə ərəbcə tərz, ifadə tərz, üsul mənasındadır.

Ümumiyyətlə götürdükdə, üslub hər şeyin öz «məni»dir. Yəni hər hansı bir kateqoriyadan olan fəaliyyət növünün özünəməxsus keyfiyyət məcmusudur. Hər hansı bir sahənin ilkin inkişaf mərhələsində üslubu ola bilməz. Lap elə dilin özünü götürmüş olsaq, onun ilkin inkişaf mərhələsində hansı üslubundan bəhs etmək olar? Qəbilə dilinin bədii, funksional, elmi və s. Üslubundan danışmaq olarmı?

Üslubun yaranması və çoxlu üslubların meydana gəlməsi dilin inkişafı ilə bağlıdır. Bütün dil üslubları dilin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Üslub çox geniş anlayışdır. Bu gün artıq akademik üslub, arxaik üslub, dialoq üslubu, monoloq üslubu, janr üslubu, realist üslub, romantik üslub, funksional üslub, bədii üslub, elmi üslub və s. üslub növləri vardır ki, bunların hamısı dilin öz inkişafı və tarixi durumu ilə bağlıdır. Bundan əlavə, poetik üslub – ayrı-ayrı sənətkarların fərdi üslubu da vardır ki, onlar da bilavasitə dilin tarixi inkişafından asılıdır.

Üslub anlayışının tarixi çox qədimdir. Hələ yunan dilçiliyində Aristotel insan nitqi və onun fəlsəfi problemlərindən danışarkən üslub məsələlərinə toxunurdu. Sonra romalılar üslub

anlayışını nitqə tətbiq etdilər. Həm vunanları, həm də romalıları üslub məsələsində bir ümumi cəhət birləşdirirdi. O da hər iki ölkə alimlərinin üslub (stil) terminini ritorika, bəlağətli nitq, geniş mənada natiqlik sənəti kimi başa düşmələri idi.

Böyük yunan alimi Aristotel (e.ə. 384-322) üslub məsələsini nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirərək yazırdı: «Üslubun qiyməti onun aydınlığındadır, .. Əgər nitq aydın deyilsə, deməli, natiq öz məqsədinə nail ola bilməz. Üslub həddindən çox alçaq, həddən çox yüksək olmamalıdır, lakin nitqin mövzusunə uyğun gəlməlidir».

Qədim Romanın məşhur natiqi, yazıçısı, vəkili, görkəmli siyasi xadimi Mark Tuli Siseron (e.ə. 106 – 43) natiqlik sənəti haqqında traktat yazmışdır. Siseronun aşağıdakı sözlərini bilməyən üslubiyyatçı və natiq yoxdur: «Əsl natiq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər haqqında əzəmətlə, orta səviyyəli işlər barədə isə yuxarıdakılar arasında orta mövqə tutan bir üslubla danışmağı bacarsın».

Qədim Hindistanda da üsluba nitq əlaməti kimi baxmışlar. Üslubiyyatı isə nitqi bəzəyən elementər haqqında təlim kimi qiymətləndirmişlər. Rus alimi A.Barannikov da bu fikri təqdir edir.

Azərbaycan ədəbiyyatının Nizami, Nəsimi, Füzuli, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə və başqa görkəmli nümayəndələri bədii və rəsmi üslubun müxtəlif sahələri haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər. Məsələn, M.Füzuli bədii üslublar içərisində qəzələ üstünlük verirdi.

M.F.Axundov bədii üslubların bir çox məsələlərinə toxunmuşdur. O, şeirdə poetikanı əsas amil hesab edərək deyirdi: “Şeir gərək son dərəcə ziyadə ləzzətə bais ola və hüznə və fərəhdə ziyadə təsirə bais ola. Əgər olmasa, sadə nəzmdir”.

Sonra böyük ədib İranın bir sıra şairlərinin əsərlərini tənqid edərək yazır: “...və hərgiz bilmir ki, poeziya nə tövr gərək olsun və hər pərpuç nəzmi poeziya hesab edir. Belə zənn eləyir ki,

poeziya ibarətdir bir neçə taqqa-turuqu əlfazı bir vəznü-müəy-yəndə nəzmə çəkib axırına qafiyə verməkdən və məhbubları qeyri-vaqe sūfat ilə tərif etməkdən və baharı və xəzanı qeyri-təbii təşbihat ilə vəsf eləməkdən. Necə ki, Tehranın mütəəxxirin şüərasından Qaani təxəllüsündə bir şairin divanı bir növ cəfəngiyyat ilə doludur. Dəxi fəhm edə bilmir ki, poeziyada məzmua gərək ki, məbaratib nəsrdə bəyan olunan məzaminədən müəsirtər düşə və ya poeziya gərək ya hekayətə, ya şikayətə şamil ola”.

M.F.Axundov haqlı olaraq belə hesab edir ki, bədii personajın danışığı üslubu onun hərəkətləri ilə həmahəng olmalı, obrazın daxili aləminin açılmasına kömək etməlidir, Ədib Mirzə Ağaya onun pyesləri haqqında verdiyi məsləhətdə deyirdi: “bütün bu əhvalat şirin və təsirli ibarələrlə ifadə edilməlidir. İnşallah bu ibarələrlə sizin qələminizin gücünü görəcəyik... Bu cür edin ki, Sara ismətli və həyalı görünsün. Buna görə də onun anası ilə və başqaları ilə olan bütün danışmalarını dəyişdirin”.

Böyük demokrat C.Məmmədquluzadə istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında ana dilinin varlığı, saflığı, xəlqiliyi uğrunda mübarizə aparmışdır. O, həmişə «türkün ana dili»ndə yazmış və bunu öz həmfikirlərindən tələb etmişdir. “Molla Nəsrəddin” və onun ətrafına toplaşan Ə.Haqqverdiyev, M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, onlarla sıx həmfikir olan F.B.Köçərli və onlarla başqaları ədəbi üslubun xalq qoluna üstünlük verirdilər. Əsrin əvvəllərində «Füyuzat» və «Şəlalə» kimi jurnallar ümumtürk məsələsi qoymaqda nə qədər haqlı idilərsə, doğma Azərbaycan dilini bəyənənməkdə bir o qədər yanılırdılar. «Şəlalə» jurnalının 1913-cü il 2 mart tarixli sayında şəlaləçilərə cavab olaraq «Dil məsələsi» adlı məqalə dərc edilmişdir. Burada deyilir: «Şairin və ya müəllifin yazdığı əsər ancaq o vaxtı fayda verə bilər ki, o əsər «E1 malı» ola bilər. Bir əsər də «el malı» ola bilmək üçün elin dilində, elin anladığı tərzdə yazılmalıdır. Məsələn üçün «Şəlalə»nin üçüncü sayında birinci səhifədə «Hirs və tənə» ünvanlı yazılmış məqalənin ilk

sətirlərini götürək. Belə qurma dil ədəbi dil ola bilməz!.. Hər bir qövümün ədibləri və ürəfası tərəfindən o qövümün dilinin ruhuna və qanununa müvafiq yaradılmış, zərifləndirilmiş və sərbəstləşdirilmiş dil o qövümün ədəbi dilidir». Buraya qədər deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, üslub anlayışı insan idrakının, insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir.

Deməli, insan fəaliyyətinin bütün dövrlərində üslub anlayışı bu və ya digər dərəcədə mövcud olmuşdur. Buna görə də çox vaxt üslublar tarixindən bəhs edərkən onu yazıya qədərki və yazı əənənəsindən sonrakı deyə 2 dövrə bölürlər.

«Yazıya qədərki şifahi ədəbi dilin funksional üslubunun tarixi də qədimdir. Bu üslub hər bir dildə uzun illər yazı əənəsi olmayan şəraitdə yaranır. Mənsub olduğu xalqın tarixinin qədim dövrlərindən təşəkkül tapan ədəbi şöhrət üslubu formalaşdığı prosesdə özünün dil vahidlərindən müxtəlif məqsədlər üçün söz və ifadə seçib işlətmək prinsiplərini yaratmışdır. Bu üslub dilin ictimai vəzifəsini yerinə yetirərkən onda iki mikro üslubu meydana gətirmişdir; Məişət-ədəbi söhbət mikro üslubda ata qayğısı – ana nəvazisi, ata məsləhəti – ana nəsihəti üçün ədəbi səciyyəli söz və ifadələr – dil vahidləri seçilib işlədilmişdir. Rəsmi-ədəbi söhbət üslubunda da müxtəlif müraciətlər, ricalar, xahişlər üçün mədəni söz tərkiblərinə, ifadələrə müraciət olunmuşdur.

Yazıya qədərki Azərbaycan şifahi ədəbi dilində də həm poetik funksional üslub, həm də ədəbi söhbət funksional üslubu fəaliyyət göstərmişdir».

İnsanın iş üslubu, danışıq tərz, cəmiyyətdəki davranışı üslubun bu və ya digər sahəsi ilə əlaqədardır. İnsan idrakı kamilləşdikcə o, nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu dərk etmiş, özünün bütün fəaliyyətində üslub, tərz, üsul, manera və s. kimi cəhətlərlə bağlı olmuşdur. Buna görə də üslubları öyrənib onları bu və ya digər əlamətlərinə görə qruplaşdırmaq ehtiyacı meydana gəlmişdir. Bu, artıq üslubiyyatın bir elm kimi yaranması demək idi.

ÜSLUBİYYATIN YARANMASI VƏ FORMALAŞMASI

Üslubların özü kimi onları bütöv halda öyrənən üslubiyyat haqqında hamının eyni cür, birmənalı şəkildə qəbul edə biləcəyi fikir yoxdur.

Bizi maraqlandıran dilçilikdəki üslub məsələsidir.

Görkəmli Azərbaycan alimi Ə.M.Dəmirçizadə üslubları öyrənən elm kimi üslubiyyatı belə səciyyələndirir: «Üslubiyyat dildə ifadəlilik vasitələrinin məqsədəuyğun surətdə istifadə edilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslubların əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən elmdir».

Bu tərif ideal adlandırmaq mümkün olmasa da, hələlik dillə bağlı üslubiyyata verilən ən mükəmməl tərifdir. M.K.Moren və N.N.Teterevinikova isə üslubiyyata belə bir tərif verirlər: «Üslubiyyat – ünsiyyətin müxtəlif şəraitində ifadə etmək üçün dil vasitələrinin seçilməsi və işlədilməsi prinsiplərini öyrənən müstəqil filoloji elmdir».

Bu tərif də əsasən, üslubiyyatı düzgün səciyyələndirmir. Amma üslubiyyatı «müstəqil filoloji elm» kimi qəbul etmək, ona dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq səviyyəsində müstəqillik statusu vermək demək olardı.

Üslubların tarixi qədim olsa da, bir elm kimi üslubiyyatın tarixi XX əsrin 20-ci illərindən başlayır. Üslubiyyatın bir elm sahəsi kimi bünövrəsini Praqa funksional dilçilik məktəbinin banisi görkəmli dilçi Villem Matezius, onun həmkarları V.Skaliçka, F.Travniçek, B.Havranek və başqaları dilin özünü funksional fəaliyyət prosesində götürürlər.

“Praqa dilçilik dərnəyinin tezislərində dilin üslubi cəhətlərdən danışılır. Burada ədəbi dil, şeir dili və onların xüsusiyyətlərindən bəhs edilir ki, bu bilgiləri üslubiyyat elminin ilkin qaynaqlarından hesab etmək olar.

“Funksional dilçilik məktəbinə görə, insan fəaliyyətinin məhsul olmaqla dilin, eyni zamanda məqsəd istiqaməti vardır. Nitq fəaliyyətinin ünsiyyət vasitəsi kimi təhlili göstərir ki, danışanın daha aydın nəzərə çarpan məqsədi ifadədir. Odur ki, linqvistik təhlilə funksional baxımdan yanaşmaq lazımdır. Bu baxımdan, dil də hər hansı bir məqsədə xidmət edən ifadə vasitələri sistemidir». Praqa funksional dilçiləri əslində üslubla funksional dil anlayışlarını eyniləşdirirlər. Onlar ədəbi dilin funksiyaları ilə funksional dillər (üslublar – A.B.) arasındakı münasibətləri aşağıdakı kimi qəbul edirlər. Ədəbi dilin funksiyaları: a) kommunikativ dil ifadəsi, b) praktik xüsusi dil ifadəsi, c) nəzəri xüsusi dil vahidləri, ç) estetik dil ifadəsi.; Funksional dillər: a) danışmaq, b) kargüzarlıq, c) elmi, ç) poetik.

Dilçiliyin başqa şöbələri kimi, üslubiyyat da öz növbəsində: a) nəzəri və təcrübi; b) ümumi və xüsusi; c) təsviri, tarixi və müqayisəli olaraq üç sahəyə ayrılır. Bu sahələri şərh etmək bizim məqsədimizə daxil deyil.

M.Mikayılov da üslubiyyatı maraqlı şəkildə təsnif edir. Onun fikrincə, dilçilik parametri ilə üslubiyyatı aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür: 1) ümumi üslubiyyat; 2) xüsusi üslubiyyat; 3) dilin üslubiyyatı; 4) nitqin üslubiyyatı və 5) praktik üslubiyyat.

«Ümumi üslubiyyat – ümumiyyətlə, nitq mədəniyyətidir, bütün və ya əksər dillərə aid olan, universal məsələləri, xüsusi üslubiyyat isə bu və ya digər konkret dilin üslubu quruluşunu öyrənir.

Dilin üslubiyyatı dilin üslubu quruluşunu – yəni üslublar sistemini həm sinxron, həm də diaxron planda, nitq üslubiyyatı isə nitq üslublarını, yəni əsas janrlar çərçivəsində kompozisiya sistemini, yaxud ictimai nitqin konstruktiv növlərini öyrənir.

Praktik üslubiyyat, şəraitindən, məzmun və məqsəddən asılı olaraq nitqin müxtəlif imkanlarını, nitqin keyfiyyətini öyrənir. O, nitqdə nəyin yaxşı və ya pis olduğunu müəyyən edir.

Üslubiyyat bir termin kimi XX əsrin I rübündə elmə daxil

olmuş, əsasən, ədəbiyyatşünaslığa aid edilmişdir. Keçən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq dilçilikdə və ədəbiyyatşünaslıqda heqemonluğu ələ alan akademik V.V.Vinoqradov üslubiyyatın müstəqil dil sahəsi olduğunu qətiyyətlə sübut etdi. Alim haqlı olaraq göstərdi ki, bədii üslub məhz bədii dillə yaranır. Buna görə də o dilçilik sahəsi olmalıdır. Amma alim bədii ədəbiyyatın üslubiyyatı adı ilə xüsusi üslubiyyat da göstərir. Beləliklə, V.V.Vinoqradov üslubiyyatın 3 növünü göstərirdi:

1. “Sistemlər sistemi” olan dilin üslubiyyatı. Bunu o, eyni zamanda “struktur üslubiyyat” da adlandırır. Struktur üslubiyyat “sistemlər sistemi” kimi dilin vahid daxili quruluşunu, sözlərin, söz sırasının, sistem şəklində olan müxtəlif xüsusi, formaların əlaqələrini, qarşılıqlı təsirini öyrənir, aydınlaşdırır və təsnif edir. Eyni zamanda tarixən dəyişkən meylləri, dil üslublarının qarşılıqlı növlərini – funksional üslubları öyrənir. Bundan başqa, sözlərin, söz birləşmələrinin semantik quruluşunda, leksik və qrammatik sinonimlərdə əks olunan incə mənə fərqlərini – ekspressivliyi, intonasianın keyfiyyətini, sözlərin cümlədə öz yerinə görə işlənmə variasiyalarını öyrənmək də dil üslubiyyatının vəzifəsidir.

2. *Nitq üslubiyyatı*. Nitq üslubiyyatı şifahi və yazılı nitqin ictimai cəhətdən şərtlənmiş növlərin, janrlar arasında olan ən incə semantik, ekspressiv üslubi fərqləri, geniş mənada nitqin melodiyasını, intonasiyasını və s. öyrənir.

3. *Bədii ədəbiyyatın üslubiyyatı*. Bu da bədii əsərlərin dilini öyrənir.

Üslublar, onların növləri Azərbaycanda hələ qədimdən bəlli idi. Bu haqda prof. H.Ə.Həsənovun fikri maraqlıdır: «Azərbaycan ədəbi (yazılı ədəbi) dilin fəal təşəkkülü prosesində ikən, ümumən, ədəbi dilin funksional üslublar bölgüsü mütəfəkkir yazıçılarımıza da bəlli idi. Görkəmli Azərbaycan şairi Ə.Xaqaninin hələ 800 il əvvəl gəlmə ədəbi dil materiallarna əsaslanaraq verdiyi funksional üslubi bölgü elə Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin ilkin formalaşma

mərhləsnə də şamil edilə bilər. Ə.Xaqani alim dostu Qutbəddinə yazdığı məktubunda nəsr əsərlərindən və onların üslub xüsusiyyətlərindən bəhs edərək demişdir; «Katiblik (nəsrə yazmaq) üç növdən artıq deyil: dəbiranə, vaizanə və mühəqqiqanə. Lakin «ibarə/lər» və sözlə ifadə oynamaq üslubları çoxdur. Y.Seyidov qeyd edir ki, Xaqaninin bu bölgüsündə 1) «dəbiranə» bədii və rəsmi-kargüzarlıq üslubuna, 2) «vaizanə» dini-didaktik üsluba, 3) «mühəqqiqanə» elmi-tədqiqat üslubuna uyğun gəlir.

Ə.Dəmirçizadə müasir Azərbaycan dilinin aparıcı funksional üslublarını, bədii, elmi və ictimai-siyasi terminlərə əsaslanaraq, üç növünü göstərir. Bu cəhətdən Xaqaninin bölgüsü üzrə «vaizanə» dini-didaktik üslub ədəbi dilin «ictimai-siyasi üslub» növü onun bir qoludur. Rəsmi – kargüzarlıq anlayışını bildirən üslub qolu da buraya daxildir».

Dilçilikdə üslubiyyat dedikdə, əsasən iki üslubiyyat növü nəzərdə tutulur. Bunlardan birincisi dil vahidlərinin üslubiyyətidir ki, onların özləri də müxtəlif yarımqruplara bölünür. Məsələn, fonetik üslubiyyat, leksik üslubiyyat, morfoloji üslubiyyat və sintaktik üslubiyyat. Üslubiyyatın bu bölmələri modallıqla sıx əlaqədardır. Hətta cümlənin aktual üzvlənməsində iştirak edən prosodik vasitələr də üslubi fonetikaya aiddir.

Müasir Azərbaycan dilini mükəmməl bilən hər bir adam səslərin uzanması, qısaltılması, vurğu, intonasiya vəs.vasitəsi ilə fonetik üslub yarada bilər.

Hər hansı bir samitin və ya saitın tez-tez təkrarlanması xüsusi üslubi məqam yaradır. Məsələn, S.Rüstəmin «Çapayev» şeirindəki kimi (Ç samiti orada müəyyən ahəng yaradır). Uşaqlar üçün olan yanılmacların hamısında səslərin təkrarı məqsədyönlü şəkildə ifadəni çətinləşdirir.

S.Rüstəmin «Bahar rəqsi» şeirində iki misrada 3 sait – a, ə, ı təkrarlanır; 20 sait-heca 3 sait hesabına yaranır.

Lənkərandayıq, Lənkərandayıq,
Həyəcandayıq, həyəcandayıq.

Eləcə də uşaqlar üçün qurulan yanıltmaclarda: *Getdim gördüm bir dərədə iki kar, kor, kürkü yırtıq kirpi var*. Burada da k və r samitlərinin təkrarı məqsədyönlü şəkildə qurulmuşdur.

Leksik üslubiyyatda əsas məsələ sözlərin seçilməsidir. Burada da təkrarlar, paronimlər, sinonimlər və s. əsas rol oynayır. Hətta bəzən söz və ifadələrin qarşılaşdırılması da güclü üslubi məqam yaradır. Məsələn, *...Nəzibillah bir dəqiqəliyə belə güman eləyək: Yer üzündə heç bir din yoxdur, yəni cəmi millətlər dinsizdir.., və habelə nə kafir var, nə iman əhli var var, və sünni, na şiə, nə xaçpərəst, nə bütərəst, nə erməni Qriqoryan, nə ortodoks, nə rus, nə müsəlman, nə kilsə, nə məscid, nəzibillah, nə isna əşəri, nə şafeyi. nə həmbəli hənəfi, babi, malakan, piriğün, şeyx, dərviş, ... (üzlə istəyirik).*

(C.Məmmədquluzadə)

Onomastik laydan da üslubi məqsədlər üçün istifadə edilir. Obrazın daxili aləmini açmaq üçün onlara verilən ad və soyadlardan geniş istifadə edilir. Məsələn, *Haray Həşirzadə, Lal Dinməzov, Yazıq Fağırzadə* kimi ad və soyadlar obrazın xarakterini əvvəlcədən oxucuya məlum edir. Üslubi morfolojiyada müəyyən şəkildələrin artırılması və ya ixtisarı üslubi xarakter daşıyır. Məsələn, *Xalqın düşmənləri xalq düşmənlərini məhv edir*. Burada xalq sözünün birincisində yiyəlik hal şəkilçisi vardır. Deməli, düşmənlər *də*, xalq da konkretidir. İkinci xalq sözündə isə, müəyyənlik bildirən yiyəlik hal şəkilçisi yoxdur. Buna görə də həm xalq, həm də düşmən sözləri qeyri-müəyyəndir (ya uydurmadır).

Dil vahidləri məhz sintaktik səviyyədə geniş fəaliyyət imkanı qazanır. Sintaktik üslubiyyat da dil sturukturunun başqa səviyyə üslublarına nisbətən daha geniş və əhatəlidir. Burada söz

sırası, cümlənin məqsəd və avaza görə dəyişməsi, prosodik vasitələrlə yaranan üslubi məqamlar, sintaktik təkrarlar, cümlənin sadələşdirilməsi və s. əsas rol oynayır. Məsələn, *Zarafat kənarda qalsın, mən qorxuram ki, İran azərbaycanlıları deyərlər ki, Culfadan başlamış, bir tərəfi Savuç bulaq İran Kürdüstanı; Həmədan, Qəzvin, ta gəldi çıxdı Gilana və Şimal tərəfdə Şura Azərbaycanına qədər, belə bir məmləkətin — ki, adı İran Azərbycandır, — cəmi əhalisinin ana dili türk dilidir və türk dili də olmalıdır.*

(“Molla Nəsrəddin” jurnalı. 14 noyabr 1925-ci il. səh. 46)

Azərbaycan dilinin funksional üslubları aşağıdakılardır:

1. Bədii üslub. Burada terminlər işlənmişdir. Əsas sərt bədii üslub – obrazlılıqdır. Növləri – qəzəl, qəsidə, şeir, nəsr, dram və s. üslubu. Bundan əlavə hər sənətkarın öz üslubu olur.

2. Elmi üslub. Burada terminlər əsas yer tutur. Bədiiyyətə yol vermək olmaz. Elmi üslubda: monoqrafiya, dərslik, elmi rəy və s.

3. Publisistik üslub. Bu üslub hamının başa düşə biləcəyi şəkildə olmalıdır.

4. Rəsmi-kargüzarlıq üslubu – Dəftərxana sənədləri üslubudur,

5. Natiqlik üslubu. Məruzə, Mühazirə, çıxış.

6. Məişət üslubu. Ailə-məişət üslubu,

7. Epistolaryar üslub – Məktublar, intim məktublar, rəsmi məktublar və ədəbi məktublar.

NORMA

Yuxarıda dediyimiz kimi, nitq mədəniyyətinin əlaqədar cəhətlərdən biri də dil normasıdır. Norma yalnız seçilib əvəz olunmuş dilin bu və ya digər strukturu üçün ən optimal, bütün cəhətlərdən bəyənilmiş formasıdır. Norma latın dilindən alınmış termin olub, ilkin mənası rəhbər, əsas, qayda, nümunə deməkdir. Bu termin ümumi olub, demək olar ki, bütün elmlərə, həyatın bütün sahələrinə aiddir. Normanı bilməmək bütün sahələrdə yanlış

istiqlamətə apara bilər. Dil norması, danışiq norması, əxlaq norması, davranış norması, hüquq norması, normativ sənəd, normal şərait, normal münasibət və s.

Nitq mədəniyyəti isə o vaxt yüksək səviyyədə ola bilər ki, dil strukturunun bütün səviyyələrinin normaları formalaşmış olsun. Məsələn, fonetik norma, leksik norma, morfoloji norma, sintaktik norma formalaşmamışsa, ona ədəbi dil demək olmaz. Bütün səviyyələrdə dil vahid və ünsürlərinin yalnız ən nümunəvisi qəbul edilir ki, bu da həmin sahə üçün norma hesab edilir.

Məsələn, Xalq danışiq sferasında norma sabitləşmiş olmur. Ədəbi dildə isə yalnız normativ – hamının qəbul etdiyi nümunədən istifadə edilir. Bəzən dildə bir neçə variantın olması normal hesab edilir. Amma dildə gedən inkişaf onlardan birini qəbul edir. Natiq yalnız dil normalarına əməl etdikdə, nitqi effektiv ola bilər. Fonetik normadan kənara çıxmaq əsl natiqi yüksək tribundan aşağı səviyyəyə endirər. Təsəvvür edək ki, bir nəfər ya elmi məclisdə, ya böyük bir mitinqdə, ya iclasda mənsub olduğu dialektin “normaları” ilə danışır. Onun necə qarşılanaçağını təsəvvür etmək çətin deyil.

Biz yeri gəldikcə orfoqrafik qaydalar (normalar), orfoepik – normalar, prosodik normalar, morfoloji və sintaktik, habelə fonosintaktik normalar haqqında geniş bəhs edəcəyik. Ona görə də bu haqda müfəssəl məlumatla ehtiyac görmürük. Deməli, natiqlik sənəti üç cəhətlə bağlıdır: üslubiyyat, norma və ritorik qanunlar.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MÜSTƏQİL FƏNN KİMİ

Nitq mədəniyyəti müstəqil fənn kimi çox qədim tarixə malikdir. Nitq mədəniyyəti – ritorika qədim Yunanıstanda, Romada, Ərəbistanda, Çində geniş yayılmışdı (Bu haqda yeri gələndə bəhs ediləcəkdir). Azərbaycanda isə nitq mədəniyyətinin – ritorikanın bu

və ya digər elementi dağınıq halda min ildən bəridir ki, mövcuddur. Azərbaycanın şair və mütəfəkkirləri nitqin gözəlliyi, ekspresivliyi, təmizliyi, konkretliyi və s. cəhətləri haqqında çox bəhs etmişlər. Lakin bir müstəqil sahə olaraq nitq mədəniyyəti Azərbaycanda XX əsrin ortalarında diqqəti cəlb etmiş, Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutu nəzdində nitq mədəniyyəti şöbəsi açılmış, 80-ci illərdən başlayaraq bəzi ali məktəblərdə tədris planına salınmışdır. 1969-cu ildən başlayaraq Azərbaycan dilinə diqqət artdığı kimi, nitq mədəniyyəti məsələlərinə də diqqət artırılmışdır. Müstəqillik illəri dilimizin, sosial həyatımızın bütün sahələrində işlənməsi ilə, əlamətdar olduğu kimi, dilçiliyimizin də inkişafına gündəlik dövlət qayğısının göstərilməsi ilə əlamətdardır. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanında Azərbaycan dilinin indiyədək misli görünməmiş səviyyədə yüksək qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, onun demək olar ki, bütün problemləri şərh edilir. Eyni zamanda qarşıda duran elmi və təşkilati problemlər göstərilir. Orada deyilir: “Çox qərribə görünsə də, Azərbaycan dilçiliyinin sovet dövründə əldə edilmiş sürətli inkişaf tempi son illərdə aşağı düşmüşdür və bu sahədə bir durğunluq müşahidə olunur. Azərbaycan nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulur”.

Bu fərman dilçiliyimizin bütün sahələri qarşısında geniş inkişaf perspektivləri açdığı kimi, Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemlərinə yanaşmanı da kökündən yaxşılaşdırmağı tələb edir. Buna görə də bir fənn olaraq nitq mədəniyyəti təhsil sisteminin aktual problemlərindən biri olmalıdır. ADU-da, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında və digər ali təhsil ocaqlarında Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti müstəqil fənn kimi tədris edilir.

Buna görə də Azərbaycan dilini tədrisi zamanı nitq mədəniyyətinin öyrənilməsinə daha çox əhəmiyyət verilir.

RİTORİKA

R ritorika və onun başqa elmlərlə əlaqəsi

Çox vaxt ritorika (bəlağətlinitq) ilə nitq mədəniyyətini eyniləşdirmişlər. *Ritorika* yunanca natiqlik haqqında elm deməkdir, geniş mənada isə bədii nəsr – bədii oxuma sənəti mənasında işlədilir. Qədim Yunan və Roma natiqləri S.Siseron, Kvantilian ritorikanı 5 hissədən ibarət hesab etmişlər: materialın tapılması (seçilməsi); yerləşdirilməsi (ardıcillıq); sözlərlə ifadəsi (yüksək orta və aşağı üslubda ifadə etmək), habelə sözlərin seçilməsi; yadda saxlamaq (yada salmaq) və nitqin ifadəsi.

Bu qədim sənət növü insanlara böyük hörmət gətirirdi. Sonralar isə V.Hüqodan başlayaraq ritorika gurultulu ifadələr, mənasız sözlər yığını, hay-küy mənasında işlənmişdir. Nitq mədəniyyəti isə başlıca olaraq ritorikanı özündə əks edirir. Başqa sözlə, ritorikasız nitq mədəniyyəti ola bilməz.

Məlumdur ki, heç bir elm təkcə öz qanunları əsasında, təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edə bilməz. Bu, bütün təbiət və cəmiyyət hadisələrinə aiddir. Hər bir fərd cəmiyyətin üzvü kimi yaşayır və inkişaf edir. Cəmiyyətin başqa üzvləri ilə əlaqəsini itirmiş adam sosial həyatın fəal üzvü ola bilməz. Beləliklə, cəmiyyət struktur sistemindən çıxmış olar. Amma bu, o demək deyil ki, hər bir adam bütün insanlarla əlaqədə və münasibətdə olmalıdır. İnsan yalnız yaxın adamlarla təşkil olunmuş cəmiyyətin fəal üzvü olub, *cəmiyyətin bütün adamları ilə əlaqə və münasibət qura bilər.*

Elm də belədir. Hər bir elm öz obyekt və predmetini və sərhədlərini müəyyən etdikdən sonra başqa elmlərin elmi uğurlarından istifadə etməklə daha da inkişaf edir. Burada da hər bir elmin özünə yaxın – uyğun olan elmlərlə əlaqəsi daha möhkəm, başqa elmlərlə əlaqəsi isə nisbətən zəif olur. Ritorika da humanitar elm sahəsi olduğu üçün ilk öncə bu elmlərlə əlaqədədir:

1) Dilçilik; 2) Ədəbiyyat – Ədəbiyyatşünaslıq; 3) Üslubiyyat; 4) Tarix; 5) Etika; Estetika; 6) Psixologiya; 7) Pedaqogika; 8) Fiziologiya; 9) Fiziologiya; 10) Məntiq və s.

RİTORİKA VƏ DİLÇİLİK

Nitq fəaliyyəti tamamilə dilə əsaslanır. Dil nitqin bazası, nitq isə dilin ifadə formasıdır. Dil nitqi formalaşdırdığı kimi nitq də dili yaşadır. Bu, o deməkdir ki, bilmədiyini dildə danışa bilməzsən. Dil də nitq şəklində fəaliyyət göstərməsə, ölür. Nitq özü tamamilə dil bazasında yarandığı kimi, bəlağətli nitq (ritorika) də dil normaları əsasında yaranır. Dil normalarından kənarında heç bir ritorik akt yarana bilməz. Dil normalarını tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, onları ümumiləşdirən dilçilik olduğu üçün tamamilə dil qanunlarına əsaslanan ritorika dilçiliyin bir bölməsi hesab edilir. Dilçiliyin fonetika, leksikologiya, frazeologiya, morfologiya bölmələri ritorikanı da əhatə edir. Belə ki, Azərbaycan dilinin fonetik (qanun və vasitələri nitqin ekspressivliyini artırdığı üçün hər bir ritor bu prosodik vasitələrdən bacarıqla istifadə edə bilməlidir. Eləcə də dilimizin leksik tərkibini mükəmməlsürətdə mənimsəmiş, geniş söz ehtiyatına malik olan adam lüğəvi vahidlərdən yerində və bacarıqla istifadə edə bilər. Sözlərin seçilməsi, onların nominativ və məcazımənalardan mahir ritor bacarıqla istifadə edir. Bu, onun nitqinin bütün ritorik tələblərini təmin edir. Əksinə, leksik normalardan kənara çıxan (loru, jarqon, vulqar sözlər işlədən) adam dərhal dinləyicinin marağının sönməsinə səbəb olur. Eyni sözləri frazeoloji vahidlərdən istifadə edə bilmək qabiliyyəti haqqında da demək olar. Məlumdur ki, paremioloji vahidlər nitqin effektini artırır. Məsələn,

Yoruldu – əldən düşdüm.

İnanmıram – Gözüm su içmir.

Gizli saxla – bir daş altda, bir daş üstdə və s.

Çox asanlıqla inanmaq olar ki, birinci-normativ mənada işlənən sözlərdən istifadə edən adi, ikinçilərdən istifadə edən isə ritor (əsl natiq) hesab olunur.

Dilin morfoloji normaları da belədir. Qrammatik norma və kateqoriya şəklində sabitləşmiş qrammatik mənə ifadəçiləri normativ sistem təşkil edir. Bu normativ sistemi mənimsətmək, onları nitqdə yerli yerində işlətmək ritorikanı dilin formal sistemi ilə əlaqələndirir. Dilin sintaktik səviyyəsini, oradakı müxtəlif dil xüsusiyyətlərini (fonosintaktik cəhətləri, aktual üzvlənməni, fonetik-ritmik qruplara ayırmanı dərinlən bilmək ritorun ən başlıca vəzifəsidir. Beləliklə, aydın olur ki, ritorika tamamilə dilçilik çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Ritorika və ədəbiyyat – ədəbiyyatşünaslıq

Ritor-əslində danışdığı dildə yaramış olan ədəbiyyatla yanaşı, ədəbiyyatşünaslığı da bilməlidir. Ədəbi janrların poeziya, nəsr, dram janrlarının əsas xüsusiyyətlərini bilməyən bir natiq nə şeirin poetik siqlətini, nə nəsrin fikir axarını, nə dramın dialoji çoxcəhətliliyini dinləyiciyə yüksək səviyyədə çatdıra bilər. Xüsusilə əruz vəznində yazılmış şeirləri oxumaq, dinləyiciyə çatdırmaq üçün natiqdən – ritordan bu sahəni yaxşı bilmək tələb olunur. İstər heca vəznində, istər sərbəst vəznə yazılmış şeir olsun, onu ifadəli şəkildə düzgün oxumasın, əsərin dəyərini, düşündüyün kimi, dinləyicini də razı sala bilməzsən.

Nəsr və dram əsrlərinin xüsusiyyətlərini də dərinlən mənimsəmək lazımdır. Nağıl ilə oçerki eyni tonda, eyni ahəngdə oxumaq olmaz. Eləcə də dramatik əsərlə komik əsəri eyni formada oxumaq natiq üçün qüsurdur.

Ritorika və tarix

Ritorikanın tarixlə əlaqəsini ritorika tarixi ilə eyniləşdirmək olmaz. Bunlar nə qədər yaxın olsalar da bir-birinin eyni deyil. Ritorikanın tarix elmi ilə əlaqəsi dedikdə ritorun tarix elmini yaxşı bilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın sovet dövrü tarixindən danışan bir nətiq bu dövrün hadisələrini yaxşı bilməkdən əlavə, həmin hadisələrin görünməyən tərəflərini də bilməli və milli mövqedən çıxış etməyi bacarmalıdır. Əgər, ritor tarixi hadisələri – onların səbəblərini, gedişini, nəticələrini yaxşı bilməsə, onun nitqi inandırıcı olmayacaq. İnamsız danışacaq, dinləyicini özünə cəlb edə bilməyəcək. Məsələn, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulması tarixini götürək, neçə il bundan əvvəl natiqlər bolşevik platformasından yazılan tarixi hadisələri zövq və şövqlə danışırdı. İndi isə həmin hadisə haqqında milli dövlətçiliyimizin məhv edilməsi, xalqımızın milli müstəqilliyimizin, azadlığımızın əlimizdən alınması kimi danışmaq lazım gəlir. Bu hadisəni yüksək pafosla, zövq və şövqlə nəql etmək olarmı? Şübhəsiz, bu zaman təəssüf hissi ilə, aramla, astadan, pauzalarla danışmalı olacaqdır.

Ritorika və etika

Etika fəlsəfi termin *olub*, yunanca *etos* – əxlaq, xarakter. Adət deməkdir. Nətiq nitqində etik problemlərin hamısına əməl etməlidir. Xüsusilə sözseçimi ritorun ən başlıca vəzifəsidir. Ritor çıxış etdiyi bütün auditoriya qarşısında öz ləyaqətini saxlamaq üçün bütün etik normalara riayət etməlidir. Ritor unutmamalıdır ki, onun geyimi, xarici görkəmi, əl-qolunu yerli-yersiz, mənalı və mənasız qaldıraraq salması onun nüfuzunu müəyyən edir. Ritorun işlətdiyi bircə ədəbsiz söz onun daxili aləminin puç olduğunu sübut edir. Və ona heç kəs qulaq asmaz. Məlumdur ki, vulqar söz-

lər poetik sözlərə nisbətən daha ekspressiv olur. Nə qədər yüksək səviyyədə danışırsa-danışsın, hansı hadisəni necə gözəl şərh edirsə etsin, sonda bircə ədəbsiz ifadə işlətsə, ritorun bütün nitqi mənasızlığa yuvarlanır, dəyərdən düşər. Vulqar sözlər bədii ədəbiyyatda personajın daxili aləmini açmaq, onun kobud və ədəbsiz olduğunu göstərmək üçün işlədilir. Müəllifin və ritorun dilində belə sözlər işlətmək olmaz. Ritorun auditoriyaya – dinləyicilərə münasibəti də əsas etik problemlərdəndir. Dinləyicilərlə ritor arasında vəzifəcə nə qədər böyük fərq olursa-olsun, ikinci birincilərə hörmətlə yanaşmalı və hətta tənqidi məqamlarda belə etik normalardan kənara çıxmamalıdır. Ritorun nitq *zamani* hərəkətləri də etik normalar çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır. O, heykəl kimi dayanıb, yeknəsək ahənglə, sürətli danışığı ilə dinləyicini bezikdirməməlidir. Eyni zamanda yerli-yersiz saçını sığallamamalı, qalsukunu, pencəyini düzəltməməlidir. Təsəvvür edin ki, bir adlı-sanlı natiq üzü tüklü, köynəyi çirkli və yaxalığı əzik şəkildə, rəngləri müxtəlif olan paltar və ayaqqabıda auditoriya qarşısında çıxış edir, əlindəki kitabı, karandaşı, tabaşiri tez-tez ya stola çırpır, ya da göyə qaldıraraq diqqəti onlara cəlb edir. Belə bir çıxış nə qədər zəngin olsa da, heç kəsdə müsbət təsir buraxmaz.

Ritorika və üslubiyat

Dilin üslublarının hamısının ən yüksək zirvəsində üslubi ritorika dayanır. Buna görə də ritorikanın digər növləri arasında üslubiyyatın rolu xüsusi ilə danılmazdır.

Ritorika və estetika

Estetika termini da mənşəcə yunan dilinə aid olub *aisthetikos* sözündəndir. Mənası hiss edilən, həssas deməkdir. XVII əsrdən başlayaraq müstəqil fəlsəfi anlayış kimi işlənməkdədir. XX əsrdə

estetika sözü öz ilkin mənasından əlavə zövq, gözəllik, səliqəlilik kimi mənalarda işlənmişdir. Hətta texniki estetika termin birləşməsi də işlənmişdir ki, bu da istehsalatda səliqəlilik, dəqiqlik, hər şeyin öz yerində olmasını tələb edir. İnsanın estetik tərbiyəsi dedikdə isə onun xarici formasından tutmuş daxili aləminə qədər zövqlü, gözəl və biçimli olması nəzərdə tutulur. Natiqlik sənətində isə estetika etika ilə vəhdətdə götürülür.

Əgər ritor etik normaların hamısına cavab verən bir şəkildə çıxış edirsə, deməli, estetika da onun içərisində əks olunmuşdur. Çünki estetika təkcə zahiri görkəmi nəzərdə tutmur, habelə, dilin gözəlliklərini məharətlə dinləyiciyə çatdırmağı nəzərdə tutur. Estetika geniş mənada gözəllik aləmi dekəkdir. Əgər, ritorun nitqi bütün cəhətlərdən gözəldirsə, deməli, estetik kateqoriyalar gözələnmişdir.

Ritorika və psixologiya

“Dilçiliyə giriş” fənnindən məlumdur ki, dilçiliklə (dillə) psixologiya bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Psixologiya insanların səciyyəvi xüsusiyyətlərini öyrənir. Bu elm insanların (hətta heyvanların) fəaliyyətini və davranışını öyrənir.

Qədim zamanlarda psixologiya ruh haqqında elm kimi dəyərləndirilirdi. XIX əsrdə artıq müstəqil elm kimi formalaşdı.

İnsan nitqi (dili) bilavasitə təfəkkür ilə bağlı olduğu üçün psixologiya ilə də bağlıdır. Təfəkkür insanın dili ilə psixologiyasının birləşdiyi nöqtədir. İnsan düşünəndə və danışanda onun bütün beyin qabığı fəaliyyətdə olur. Bu prosesdə nitq mərkəzi xüsusi fəaliyyətdə olmalıdır ki, səs siqnallarını analiz edərək onu mənalandıra bilsin. Bu proses həm dinləmə, həm də danışma zamanı fəal surətdə davam edir. İnsan danışmaq zamanı hansı psixi prosesin təsiri altında olması həlledici rola malikdir. Əgər ritor müsbət emosiyaların təsiri altındadırsa, onda onun psixolinq-

vistik mexanizmi açıq olur, nəticədə nitqi gözəl olur. Əksinə, mənfi emosiyaların təsiri altında olduqda psixolinqvistik mexanizmi sanki bağlı olur. Bu vaxt hər bir adam bildiyini də danışa bilmir. Bunu hər bir adam öz şəxsi həyatında dəfələrlə smaqqanı çıxarmışdır ki, bildiyini danışa bilmir. Məssələn, başına bədbəxt hadisə gəlmiş heç bir natiq, heç bir mövzunu şövqlə danışa bilməz. Və yaxud, ritorun çıxışının yaxşı məqamında bir qeyri-adi hadisə baş versə, o nitqini əvvəlki kimi davam etdirə bilməyəcək.

Bundan əlavə, ritor qarşısında çıxış etdiyi auditoriyasının psixologiyasını da bilməlidir (nəzərə almalıdır).

Ritorika və pedaqogika

Pedaqogika dedikdə, hər şeydən əvvəl, təlim prosesi nəzərdə tutulur. Yunan dilindən götürülmüş bu terminin mənası insanı tərbiyələndirmək deməkdir. Pedaqogika tərbiyənin mahiyyətini, məqsədini, vəzifələrini və qanuna uyğunluqlarını öyrənir. Pedaqogika habelə təlim və təhsil prosesində və həyatda şəxsiyyətin rolunu müəyyənləşdirir. Pedaqogika cəmiyyət üçün çox lazımlı bir sənətdir. Buna görə də o, qədim Yunanıstanda e.ə. V-IV əsrlərdə meydana gəlmişdir. Müasir dövrdə təlim və təhsil sistemini pedaqoji atributsuz təsəvvür etmək çətindir. Bu gün pedaqogika təkcə təlim və tərbiyə məsələləri ilə məhdudlaşmır. Cəmiyyətdə hər bir üzvün tərbiyəsi, əxlaqi davranışı, o cümlədən başqaları ilə mədəni rəftarı kimi vacib məsələləri öyrənir. Tədris prosesində müəllimin nitqinin gözəlliyi tələbəni (şagirdi) cəlb etmək, elmi sevdirmək üçün əsas cəhətdir. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski nahaq deməmişdir ki, müəllim şəxsiyyəti tərbiyədə hər şeydir. Müəllim öz bəlağətli nitqi ilə tədris etdiyi fənninin incəliklərini tələbə və şagirdlərinə sevdirdiyi kimi, bir şəxsiyyət kimi özünə hörmət və *nüfuz* da qazanır.

Yeni yetişən nəslin və gənc mütəxəssislərin nitq mədəniy-

yəti, əsasən, ali və orta məktəb müəllimlərinin fəaliyyətindən asılıdır. Ali məktəb tələbələri ədəbi dilin bütün normalarını bilməli və ona əməl etməlidir. Bu vəzifənin təməli orta məktəbdə qoyulmalı, ali məktəbdə isə bu iş tamamlanmalıdır. Bu işdə bütün fənn müəllimləri iştirak etməlidir. Tələbələrin əksəriyyəti burjua, sosial, demokrat və s. kimi sözlərin vurğusunu düzgün tələffüz etmirlər. Bu sözlər daha çox tarix dərslərində işlədilir. Əlbəttə, tarix müəllimi buna biganə qala bilməz.

Məlumdur ki, hər bir adamın nitqi onun keçirdiyi psixoloji proseslərdən və emosiyalardan asılıdır. Məsələn, mənfi emosiyaların təsiri altında olan tələbənin nitqinin (psixolinqvistik mexanizmi sanki bağlı olur. O, istədiyi fikri ifadə edə bilmir. Bu onun səsinin ahəngində, intonasiyasının pozulmasında, sözləri təhrif etməsində, dil vahidlərini bəzən düzgün seçə bilməməsində hiss olunur. Müəllim bu vaxt tələbənin səhvlərini düzəltməli, onun dil xətalarını təshih etməlidir.

Nitq mədəniyyəti, problemi daha çox dil və bununla bağlı elmlər (ümumi dilçiliç, dil tarixi, müasir dil və s.) və ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır.

Dil qanunlarını öyrənmək birinci növbədə dilçiliyin vəzifəsidir. Dilçilikdən dərs deyən müəllim ilk növbədə tələbənin nitqindəki: dialektizmlərlə mübarizə aparmalıdır.

Ədəbi tələffüz, yüksək nitq mədəniyyəti normaları ədəbiyyat dərslərində daha böyük zərurət kəsb edir. Bədii nitqin estetik duyumu, onun ekspressiv siqləti, induktiv təsiri məhz onu yüksək ədəbi dillə çatdırmağı tələb edir.

Klassik ədəbiyyatımızdakı əruzun bütün bəhrlərini təfilələri üzrə düzgün mənimsəmədən klassik şeiri nə demək, nə də tədris etmək olar.

Şeirin xüsusiyyətlərindən, daxili məzmunundan, onun hansı auditoriyada deyilməsindən çox şey asılıdır. Burada şablondan istifadə etmək olmaz.

Müəllim özü tələbənin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında nümunə olmalıdır. Müəllim nitqi mühazirə ilə seminarda, birinci kursla, beşinci kursda, milli auditoriya ilə qeyri-milli auditoriyada eyni ola bilməz.

Ritorika və fiziologiya

Məlumdur ki, şifahi nitq səsli dildir. Burada səsin böyük rolu vardır. Ritorun səs telləri (bütövlükdə səs cihazı) sağlam olmalıdır. Nə qədər gözəl sözlər işlədirsə işlətsin, səsi xırıltılı, dili pəltək olan nətiq heç bir uğur qazana bilməz.

Fizioloji qüsurlar olaraq kəkələmək də nitqi eybəcərliyinə gətirib çıxarır.

Danışq səsələrinin düzgün tələffüzü, orfoepiya qaydalarına riayət etmək nitqi gözəlləşdirən amillərdən biridir. Bəzən elə adamlara rast gəlmək olur ki, nitq axını prosesində sanki ilişmələr baş verir. Buna görə də istər-istəməz danışanın nitqi qırılır. Bu, həm onun özünə, *həm* də dinləyiciyə pis təsir edir. Nitqin fizioloji qüsurlarını aradan qaldırmaq üçün Loqopediya adlanan elm sahəsi mövcuddur (*logos* – yunanca söz, *pediya* – təlim deməkdir). Əgər nitqi qüsurlu uşağın eşitmə qabiliyyəti varsa, onun nitq qüsurlarını aradan qaldırmaq mümkündür. Eşitmə qabiliyyəti də nitqin bəlağətli alınmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Əgər, ritorun özü zəif eşidirsə, o, qışqıra-qışqıra danışacaq. Onda bəlağətli nitqin keyfiyyətlərindən biri aradan çıxmış olacaqdır. Belə nitqə heç kəs qulaq *asmaz*.

Ritorika və məntiq

Məntiq sözü ərəbcə nitq sözündəndir. Ritorun nitqinin effekti onun məntiqliyindən asılıdır. Ritor öz nitqini elə qurmalıdır ki, məntiqin heç bir qanunu pozulmasın. Məntiqin dillə əlaqəsi o

qədər möhkəmdir ki, XIX əsrdə Avropa dilçiliyində məntiqizm cərəyanı yaranmışdı. Onlar dil qanunlarını məntiqlə eyniləşdirirdilər. Halbuki onları eyniləşdirmək olmaz. Ritorikanın məntiqlə əlaqəsinə gəldikdə göstərmək lazımdır ki, məntiqə əsaslanmayan heç bir cümlə obyektiv gerçəkliyi əks etdirə bilməz. Başqa sözlə desək, qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş söz birləşməsi (qarpız kababı, günəş küftəsi və s.) və cümlə (Sumqayıt günəşin anasına şikayət etdi ki, əlimə su tökməyib) obyektiv gerçəkliyi əks etdirmir. Yəni məntiqi cəhətdən düzgün deyil, insan təfəkkürünə sığmır.

Hər bir ritor məntiqi cəhətdən cümləsini düzgün qurmalı olduğu kimi, sübutlardan, faktlardan düzgün və yerində istifadə edə bilməlidir. Onun mülahizə və mühakimələri düzgün və konkret olmalı, əqli ümumiləşdirməsi dinləyicini razı salmalıdır.

Ritor məntiqi sillogizmlərdən öz nitqində geniş istifadə edə bilməli, onları dinləyiciyə çatdırmağı bacarmalıdır. Habelə hökmün silloqistik ifadələrdən düzgün istifadə edə bilməlidir. Onlar aşağıdakılardır:

1) Barbara – Ümumi iqrarı hökm – Bütün tələbələr insandır.

2) Selarent – Xüsusi iqrarı hökm – Bəzi tələbələr əlaçdır.

Yasəmən bəzi tələbələrdəndir.

Deməli, Yasəmən əlaçdır, əlaçı olduğu üçün tələbədir, tələbə olduğu üçün insandır.

Belə silloqistik hökmlərin nəticələri həmişə düzgün olur.

Təfəkkürün bütün (eyniyyət, ziddiyyət, kafi əsas, üçüncünü istisna) qanunları dildə öz əksini tapdığı üçün ritor bunlardan istifadə edə bilməli və ya onları nəzərə almalıdır. Məqsəddən uzaq düşməmək üçün kafi əsas qanununun nitqdə roluna baxaq. Bu qanun tələb edir ki, fikrini sübut üçün kafi əsas olduqda onu əlavə dəlillərlə yükləmək olmaz. Bu haqda A.Bakıxanov deyirdi:

*Müddəam sübut üçün eldə belə məsəl var,
Artıq sözlər küfrə dönər, məsələni gəl qutar.*

Bir qədim rəvayət də bu haqda dəyərli material kimi verilir. Orada deyilir:

Bir nəfər öz dostu – hökmdarın evinə qonaq gedəndə həmişə böyük təntənə ilə qarşılanırmış: Bir dəfə də dostugilə gedəndə onu heç kəs qarşılarmır. İçəri girib bunun səbəbini soruşduqda dostunun arvadı deyir: Ərimin sizi təntənə ilə qarşılamadığının düz 86 səbəbi var. Qoy onları sayım:

Birinci – ərim artıq ölmüşdür.

Dostu təəssüflə deyir:

– Daha 85 səbəb lazım deyil.

Əgər müəllim ən yaxşı ritor olsa belə, «isim» bəhsini keçəndə bütün adları sadalasa, üç günə qurtarmaz. Onda ona heç kəs qulaq asmaz.

RİTORİKANIN QISA TARİXİ

Yunanıstanda ritorika

Ritorikanın tarixi e.ə. V-IV əsrlərdən başlanır. Ritorika dedikdə, onu həm sənət, həm də elm kimi başa düşmək lazımdır. Qədim Yunanıstanda məhkəmələr açıq havada çoxsaylı insan izdihamında keçirilməli, habelə bayramlar, təziyələr, dostluq görüşləri çox izdihamlı olardı. Burada xalqın hörmətini qazanmış Demosfen, Lisi, Sokrat, Perik kimi məşhur ritorlar çıxış edərdi. Onlar böyük nüfuza malik və savadlı insanlar idi. Eyni zamanda ritorikanın nəzəri problemləri də hazırlanır – sistemləşdirilir, elmi-nəzəri əsərlər meydana gəlirdi. Bu əsərlərdə ritorika – natiqlik sənətinin sirrləri və onlara yiyələnmək yolları göstərilirdi. Bu əsərlər sırasında ritorikanın elmi əsaslarını sistemləşdirən, onu nəzəri cəhətdən sabitləşdirən (e.ə. V əsr) Koraksın şagirdi Siciliyalı Gorqi idi. Amma əslində Yunanıstanda ritorika VI-III

əsrdə çiçəklənmə dövrü keçirən yunan ədəbiyyatı fonunda və onun təsiri ilə yaranırdı. Belə ki, Hesiodun «Zəhmətlər və günlər», Ezopun təmsilləri, Esxilin «Safoklan», Evripidin faciələri, lirik şeirləri, Aristofanın komediyaları, Herodotun, Fukiddin, Ksenofonrun tarixşünaslığa dair əsərləri, bəlağətli nitqin meydana gəlməsinə çox kömək edirdi. Bu dövrdə teatr sənəti, memarlıq misli görünməmiş dərəcədə inkişaf edir və bu sahədə dünya mədəniyyəti inciləri yaranırdı. Bu dövrdə yunan fəlsəfəsi də formalaşmağa başlamışdı: Sokrat (469-399), Əflatun (430/427-347), Aristotel (384-322) bir-birinin şagirdi olaraq dünya fəlsəfi-humanitar elmlərin inçilərini yaradırdılar. Bu vaxtlar yaranan ritorika həm incəsənət, həm də elm kimi diqqəti cəlb edirdi. Sirakuza, Attika, Afina kimi şəhərlərdə ritorika təlimi olduğu üçün bu şəhərlərdə bəlağətli nitqə dair əsəliər də yaranırdı. Burada ritorika kursları 14 il (7 yaşından 21 yaşınadək) davam edirdi. Belə məktəblərdə fəlsəfə, məntiq, ədəbiyyat, dil, riyaziyyat keçilsə də, ritorika aparıcı mövqedə dururdu. Bu fənlərə aid dərsləkləri – elmi əsərləri də həmin fənləri tədris edənlər yazırdı. Bu dövrdəki Ellin ənənəsi ritorikanı söz ustalığı ilə inandırmaq elmi hesab edirdi. Elmin ənənəsinə görə ritorikanın 3 əsası vardır:

Əxlaqlılıq, müdriklik və artistlik. Bundan sonra savadlılıq ritorun əsas əlaməti hesab edilirdi.

Qədim və ya kanonik (kanon – yunanca kanon sözündən olub, norma, qayda-normalar və qaydalar məcmusu deməkdir) ritorikanı 5 əsas hissəyə, mərhələyə bölürdülər.

1) invensiya – (latınca – inventio – ixtira etmək, fikirləşib tapmaq) fikirlərin ixtirası, başqa sözlə nitqin mövzusu və ya nitq məzmununu düşünüb tapmaq.

2) Dispozisiya və ya kompozisiya (latın dilində yerləşmə deməkdir). Dispozisiya çıxışın mətnindən və xarakterindən, nitq janrından asılı olaraq əsas müddələri yerləşdirə bilməkdir. Axı bir çıxışda bir neçə müddəə olur. Onların hansını öncə, hansını

sonra – deyə düzə bilmək (yerləşdirmək) nitqin uğurlu alınmasının əsas şərtlərindəndir.

3) Elokusiya – latın dilində – *elequeniya* sözündəndir. Rus dilində termin belə adlanır. Əslində isə *Elovensiya* adlanmalıdır. Sözü mənası nitqi bəzəmək deməkdir.

Buraya dil vasitələrinin seçilməsi, poetik fikirlərin pafosla çatdırılması nəzərdə tutulur.

4) Memoria – latınca memarya – yaddaş deməkdir. Bu söz indi xatirə, mənasında da işlənir (memuar, memorial lövhə və s.). Memoriya tələb, edir ki, ritor çıxışdan əvvəl həmin mətni bir neçə dəfə xatırlamalı, fikrindən keçirməlidir.

5) Aksiya və ya icra. Çıxışçının özü, danışdığı dili yüksək səviyyədə bilməklə, şifahi nitqin ustalıqla ifadəsi, özünə nəzarət. Yunan alimləri haqlı olaraq belə hesab edirdilər ki, hansı növ olursa, olsun nitq üç mühüm – ayrılmaz tərkib hissədən ibarət olmalıdır; *etos*, *pafos*, *loqos*. Onlar çox vaxt məhkəmə prosesini etos hesab edirdilər ki, Afınada təşkil edilən bu açıq prosesdə açıq dialoji olmalı, həqiqət qalib gəlməli idi.

Pafos – həqiqəti üzə çıxarma, tərəflərinə münasibətini aydınlaşdırma idi. Kim dolu pafosla danışsa, o haqlı ola bilər.

Loqos – hər şeyi dillə dəqiq şəkildə ifadə etmək kimin dili zəngin olsa, o dövlət qalib gələ bilər.

Qədim yunan alimi Aristotel öz müəllimləri Əflatun və Sokratı qabaqlayaraq ritorikanın bütöv fundamental elm sistemini yaratmışdı. Onun «Metafizika», «Məntiq», «Siyasət», «Poetika», «Analitika» əsərləri, xüsusilə heç vaxt əhəmiyyətini itirməyən, 3 kitabdan ibarət olan «Ritorika» əsərləri insan idrakının yüksək pilləsinə qalxa bilmişdi. Müasir elm hələ Aristotelin elmi idrakının məhsulu olan bu əsərlərdən çox bəhrələnmə biləcəkdir.

Yunan mədəniyyətindən, yunan natiqlik sənətindən danışarkən Aristotelin yaşadığı, görkəmli siyasi xadim və ritor Demosfenin (e.ə. 384-322) adını çəkmək olmaz. Demosfen

ritorikanın elmi problemlərində Aristotel səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Aristotel ilə bir ildə anadan olub, eyni ildə vəfat edən Demosfen ritorikanın bəzi incəliklərini kəşf etməklə öz dahi müasirinin kölgəsindən çıxma bilməmiş, öz adını yunan mədəniyyəti və ritorikası tarixinə əbədi həkk edə bilməmişdi. Demosfenin düzgün tələffüz və lazımsız əl-qol hərəkətini aradan qaldırmaq üçün kəşf etdiyi xüsusi üsullar indi də əhəmiyyətini itirməmişdir. Demosfen siyasi xadim olaraq anti - Makedoniya hərəkətinə rəhbərlik etmiş, ölkəsi makedoniyalılar tərəfindən işğal olunduqdan sonra zəhərlənib ölmüşdür.

Romada ritorika

Roma Yunanıstanı işğal etsə də, humanitar elmlər sahəsində ondan çox şey götürməli oldu. Ellin mədəniyyətini qəbul etməli olan Roma qrammatikanı, poetikanı, habelə ritorikanı da yunarlardan qəbul etməyə məcbur oldu. Bununla belə, bir sıra elmlər məhz Romada inkişaf edib təkmilləşdi. Mark Tuli Sisseron (e.ə. 106-43), Yuli Sezar (e.ə. 102 /100-44), Mark Yuni Brut (e.ə. 85-42) və s kimi alim və ictimai xadimlər Roma natiqlik sənətinin əbədi şöhrəti olmuşlar. Y.Sezar alim, dövlət xadimi, şair, ritorika üzrə məşhur mütəxəssis olmuşdur. Onun məhkəmədə vəkil kimi ritorik çıxışı stenoqramlaşdırılıb indi də saxlanmaqdadır.

Yuli Sezar Pompeyə qalib gəlmiş amansız bir diktator olmuşdur. Bununla belə, elmlə məşğul olmuş, «Hall müharibəsi haqqında qeydlər» və «Vətəndaş müharibələri haqqında qeydlər» adlı elmi əsərlərini yazmışdı. Yuli təqvim islahatını da o keçirmişdir. Onun ritorik istedadı onun adını bu sahəyə həmişəlik yazmışdır.

Qədim Roma ritorikasından danışanda Mark Yuni Brutun da adını çəkməmək olmaz. O, demokratik fikirli siyasi xadim, habelə görkəmli natiq olmuşdur. Natiqlik sənətini mükəmməl

şəkildə mənimsəmiş M.Y.Brut, Y.Sezara qarşı təşkil edilən mübarizənin önündə getmiş, diktatorun qətlə yetirilməsində şəxsən iştirak etmişdir.

Əslində yeni eraya həm Yunanıstan, həm də Roma ən məşhur natiq kimi M.F.Kvintilian (35-96) ilə daxil olmuşdur. Yəni nə Yunanıstanda, nə də Romada M. Kvintiliana bərəbər məşhur natiq yox idi. O, natiqlik sənətinin bütün incəliklərini əks etdirən, 12 kitabdan ibarət “Natiqin təhsili (formalaşması) haqqında” həmişəyaşar əsər yazmışdır. Bu əsər aşağıdakı kitablardan ibarətdir:

1. «Gələcək ritorun tərbiyəsi haqqında»
2. «Ritorikanın tarixi və onun tərkib hissələri»
3. «Başlanğıc təhkiyə»
4. «Sübut, təkzib»
5. «Ehtirasların coşması haqqında: gülüş, izzirab, düşünmə»
6. «Yerləşmə»
7. «Söz ifadələri»
8. «Fıqurlar»
9. «Söz bolluğu haqqında»
10. Sözdə ali (yüksək) ifadəlilik»
11. «Natiq insan kimi, əxlaqi sima»
12. «Ritoru nə vaxt rədd etmək olar»¹

¹Bu mövzularda Adil Babayevin, Nadir Abdullayevin, tanınmış dilçi alimlərin Nitq mədəniyyətinə dair dərslərlərindən istifadə olunmuşdur.

Avropada (Fransada) ritorika

"Mədəniyyətin başqa sahələrində olduğu kimi, antik ritorik sənət də Roma imperiyasına daxil olan ölkələrə Romadan keçmişdi. Belə ki, İspaniya, İtaliya, Vizantiya, Fransa, müəyyən qədər İngiltərə və Almaniya antik mədəniyyətin bütün növlərini Roma vasitəsilə almışdılar. XIII-XIX əsrlərdə Avropanın mədəni ölkələrində akademik ritorikaya xüsusi önəm verilirdi. Məsələn, XII əsrdə İngiltərənin Oksford, XIII əsrdə Fransanın Sarboniya universitetində ritorikaya aid mühazirələr oxunurdu. Avropa ölkələri içərisində ritorikaya ən böyük önəm verən Fransa idi.

Fransada bəlağətli nitqin aşağıdakı mərhələləri qeyd olunur.

1) XV əsrə qədərki ritorika latın dilində olub, ruhani üslubda idi.

2) XV əsrdən başlayaraq fransız dili latın və italyan dillərinə qarşı öz hüquqlarını müdafiəyə qalxır. P.Fabri fransız dilində ilk ritorik əsər yazır.

3) XVII əsrdə (1671-ci ildə) antik dünya görüşünə, mədəniyyətinə qarşı çıxış güclənir və əvvəlkiərdən imtina edilir.

4) XVIII əsrdə kilsə ruhani ritorikası artıq süquta varır, bunun əvəzində siyasi və akademik ritorika bərqərar olur.

Şərqdə ritorika

Şərq ölkələrində: Çində, Hindistanda, Ərəbistanda ritorikanın inkişafı üçün şərait var idi. Bu ölkələrdə din xadimləri dini kitabların şərhini xüsusi bəlağətlə dinləyicilərə çatdırırdılar. Nəinki ritorika, habelə dilçiliyin özü dini kitabların şərhində yaranmışdır. VII əsrin axırlarında Xəlil İbn Əhməd Əl Fəraidi ərəb poeziyası üçün ritmik-melodik modellər kəşf etdi. Həmin modellər əsasında "Qurani-Kərimin" in ayələrini xüsusi avazla oxumaq mümkün oldu. Ərəb şeirinin vəznə olan əruz bu zəmində

inkişaf etdi. Ümumiyyətlə götürdükdə, İslam dininin VII əsrdə meydana gəlməsi ərəb mədəniyyətinin inkişafına çox güclü təkan verdi. Ərəb ədəbiyyatı, ərəb musiqisi, ərəb elmi misli görünməmiş şəkildə inkişaf etməyə başladı. Bütün dini xütbələr ərəb dilində aparılırdı. Bu dövrün görkəmli natiqlərindən heç şübhəsiz, Məhəmməd Peyğəmbərin (570-632) adını xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Məhəmməd(əs) məclislərdə oxuduğu xütbələrə qədər özünə gələn vəhyləri adamlara çatdırır və onları Allahın birliyinə inanmaqda – möminliyə çağırırdı. İstər qüreyşlərin birliyinə inanmaqda, istər haşimilərin içərisində Məhəmməd (əs.) gözəl nitqi qarşısında həsəd və paxıllıqdan törənən ədavət də yaranırdı. Məhəmməd(əs.) Mədinəyə köçdükdən sonra müsəlmanlara özü İslam dini, Allahın əmrləri, Quranın hökmləri, öz şəriəti haqqında güclü bir natiq kimi çıxış edirdi. Koto Lombun yazdığına görə Məhəmməd(əs.) bütün dillərə vaqif imiş.

Azərbaycanda ritorika

XI əsrin sonları XII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda artıq ərəb nüfuzu zəifləmiş, fars nüfuzu güclənmişdi. Bu dövrdə yaşayan Azərbaycan alimləri, mütəfəkkirləri və siyasət adamları mahir ritoriklər idilər. Təəssüf ki, türk dili saraylara yol tapa bilmədiyi üçün Nizamül-Mülk, Nəsrəddin Tusi, Məhəmməd Hinduşah Naxçıvani, Fəxrəddin İbn Məhəmməd Hinduşah Naxçıvani, habelə görkəmli sözustası Nizami Gəncəvi, Əbülülə Gəncəvi, Xaqani Şirvani və başqaları öz əsərlərini farsca yazmışlar. Nizamül-Mülk (1017-1092) səlcuq sarayının elə ağıllı vəziri olmuşdur ki, onun məsləhətləri həmişə hörmətlə qarşılanmışdır. Əvvəlcə (1063-cü ildə) Alp Arslanın, sonra isə Məlik şahın vəziri olmuş Nizamül-Mülk öz tövsiyə və çıxışlarını «Siyasətnamə» adlı kitabda vermişdir. Bunu biz Nizamül-Mülkü «Siyasətnamə» əsərinin 148-150-ci səhifəsindəki rəvayətdən bir hissəyə diqqət yetirək. Rəvayət:

Hadisədə deyilir ki, xəstəlik peyğəmbər ə.s elə zəiflədib əldən salmışdı ki, yeriməyə taqəti qalmamışdı, camaat namazının vaxtı çatmışdı, əshabələri məscidə yığılıb gözləyirdilər ki, o, gəlib, camaat namazını qılsın.

Aişə və Həfsə peyğəmbərin başı üstündə oturmuşdular. Aişə peyğəmbər ə.s. dedi: «Ey Allahın peyğəmbəri, namaz vaxtı çatmış, camaat məscidə yığılmışdır, sən də ora getməyə taqətin qalmamışdır. Cammaatın qabağında durub imamlıq etməyi kimə tapşırırsan?» Dedi: «Əbubəkirə». Bir də soruşdu «Kimə tapşırırsan?» Dedi: «Əbubəkirə». Aişə Həfsəyə dedi: «Mən iki dəfə dedim, sən də bir dəfə de ki, Əbubəkir zəif və ürəyiyuxa adamdır, əshabələrinin hamısından çox o səni istəyir, namaza durub, sən yerini boş gördükdə ağlamağı tutacaq, namazı həm özünə, həm də camaata haram edəcəkdir. Bu Ömər in işidir, ürəyi bərk, özü də möhkəm adamdır, buyurunuz, imamlığı o etsin, ziyanı olmaz».

Aişə və Həfsə peyğəmbər ə.s. belə dedilər. Peyğəmbərin qəzəbi tutdu, üzü qızardı və dedi: «Siz Yusif Kərsif kimisiniz. Mən siz istəyəni etməyəcəm, onu edəcəyəm ki, müsəlmanların xeyrinə olsun. Gedin Əbubəkirə deyən, camaat namazını başlasın». Aişənin (Allah ondan razı olsun) bu qədər elmlə, mömin və pak olmağına baxmayaraq, peyğəmbər ə.s. Aişənin istədiyinin əksini etməyi buyurdu. İndi görünüz, başqa arvadların bilik və məsləhətləri nə dərəcədə olar. Yusif və Kərsif haqqında hekayə isə başqa cürdür...

Qeyd: Nitq mədəniyyətinin ritorika, üslub, ritorikanın başqa elmlərlə əlaqəsi, ritorikanın qısa tarixi, onun Yunanıstanda, Romada və Avropada, Azərbaycanda yaranması barədə məlumatlar Adil Babayevin Bakı, 2011-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” dərsliyinin müvafiq səhifələrindən ümumiləşdirmə əsasında götürülmüşdür.

NATIQLIK SƏNƏTİNİN SAHƏLƏRİ

1. İctimai-siyasi natiqlik

- a) Prezidentlərin inaqurasiya nitqi,
- b) Siyasi mövzuda məruzələr,
- c) Hər hansı toplantıda hesabat məruzəsi, müzakirədə çıxış,
- ç) Siyasi mövzuda çıxış (hər hansı bir ölkədə başqa prezidentin çıxışı),
- d) icmal nitqi – son söz,
- e) Mitinqlərdəki çıxışlar,
- ə) Siyasi təbliğatçıların nitqi. Şüarlar, qanunvericilik lahiyələri. Parlament mübahisələri.

2. Diplomatik natiqlik

- a) Xarici işlər nazirlərinin çıxışı – mətbuat konfransı,
- b) Dövlət başçılarının BMT-də çıxışları
- c) Diplomatik mübahisə,

3. Akademik natiqlik

- a) Ali məktəblərdə mühazirə oxumaq
- b) Elmi məclisdə (konfransda) mühazirə
- c) Elmi mövzularda kütləvi mühazirə
- ç) Elmi məlumat vermə (elmi hesabat)
- d) Elmi mövzuda mübahisə
- e) Elmi rəy. Dissertasiya müdafiə çıxışı.

4. Məhkəmə natiqliyi

- a) Prokurorun ittiham nitqi.
- b) Vəkilin və ya müdafiəçinin nitqi
- c) Müttəhimin cinayəti haqqında öz çıxışı
- ç) Müttəhimin özünü müdafiə nitqi
- d) Şahidlərin dindirilməsi (nitqi)
- e) Hakim nitqi – ittiham hökmü.

5. Məişət natiqliyi

- a) Masa arxasında söylənən təbrik nitqi

- b) Matəm mitinqində nitq (ağılar)
- c) Mədəni -məişət etiketləri
- ç) Məişət mübahisəsi.

6. Bədii axşamlardakı nitq

- a) Şair və yazıçı haqqında məruzə – mühazirə-nitq
- b) Şair və yazıçının nitqi.

7. Səhnə nitqi

- a) Komik aktyorun nitqi
- b) Tragik aktyorun nitqi,

8. Dini natiqlik

- a) Moizə və xütbə
- b) Camidə və kilsədə din xadimlərinin nitqi
- c) Surə oxumaq, Quran bağıslamaq, süfrə və ehsan duaları
- ç) Axund və mollaların imamların müsibəti haqqında nüfuzlu çıxışı, mərsiyə, sinəcan.

9. Hərbi natiqlik

- a) Hərbçiləri-əsgərləri ruhlandırmaq üçün çağırış nitqi
- b) Hərbi and
- c) Hərbi nizamnamənin şərhə
- ç) Komandanların və komandirlərin müxtəlif situasiya hallarında çıxışları.

Proqram üzrə Azərbaycan dili və Nitq mədəniyyətindən məşğələlərin mövzuları

Mövzu I: Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti müstəqil fənn kimi

Ümummillə liderimiz H.Əliyevin qeyd etdiyi kimi “Azərbaycan insanının, bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən biridir. Burada həyat çox erkən yaranmışdır və Azıx mağarasında tapılmış Azıxantor Azərbaycanın ən qədim ibtidai insan məskənlərindən biri olmasını sübut edir. Qobustan və Gəmiqayadakı qa-

yaüstü təsvirlər və petroqliflər, Kür-Araz və Xocalı mədəniyyətlərinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri, kurqan tapıntıları sübut edir ki, hətta miladdan əvvəlki minilliklərdə də Azərbaycanca inkişaf etmiş mədəniyyət mövcud olmuşdur”.

Dil və mədəniyyət haqqında; Fənnin adına uyğun olaraq nitq mədəniyyəti barədə söhbət açmaq, B. Vahabzadə və Nəbi Xəzrinin “Ana dili” şeirləri barədə məlumat vermək lazımdır.

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dil və mədəniyyət² haqqında ilk növbədə, dilin ictimai kateqoriya olması, dilin qədimliyi, şifahi ümumxalq danışiq dili ilə ədəbi dilin üzvü bağlılığı olması barədə şərh vermək lazımdır. Nitq mədəniyyəti fənninin tarixiliyi, antik dövr natiqlik mədəniyyəti və məktəbləri barədə məlumat vermək lazımdır. Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, lap qədim zamanlardan məzmunlu, obrazlı, aydın yığcam, təsirli nitqə malik olan insanlar cəmiyyət tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Nitqin gözəlliyi və ona sahib olmağın yolları, vasitələri böyük şəxsiyyətlərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Miladdan əvvəl Qədim Misirdə, Hindistanda, Çində, Babilistanda və başqa yerlərdə görkəmli natiqlər yetişmişdir. Lakin natiqlik sənətinin, nitq mədəniyyətinin əsl vətəni qədim Yunanıstan olmuşdur. Natiqlik də bir elm kimi Yunanıstanda meydana gəlmiş, inkişaf etmişdir. Yunanıstanın ictimai-siyasi həyatındakı mübarizələr, iqtisadiyyatda baş verən irəliləyiş, elmi tərəqqi və sair ilə bağlı Afina şəhər dövlətində natiqlik sənəti inkişaf etməyə, yüksəlməyə başlayır. Natiqlik sənətindən təsirli və kəskin silah kimi istifadə etməyə çalışırdılar. E.ö. VII-IV əsrlərdə fəaliyyət göstərən yunan natiqlik məktəbi Aristotel, Asntifont, Andokid, Lisiy, İsey, İ. Sokrat, Molon, Kvintilian, Demosfen, Hipeorid, Esxil kimi görkəmli natiqlər yetişmişdir. Həmin məktəblərdə dərs deyən bu görkəmli natiqlər bu sənəti həm nəzəri, həm də praktik şəkildə

²Вах: Е.В.Тайлор. Первобытная культура, М., Политиздат, 1989, с.18

öyrənənlərə aşılamişlar. Bu dövrdə natiqlik sənətinin nəzəriyyə-sindən bəhs edən “Ritorika” elmi də yaranmışdır.

Antik yunan natiqlik sənətinin yaranması və inkişafında Aristotelin xüsusi rolu olmuşdur. Aristotel 335-ci ildə “Ritorika” adlı əsərini yazıb natiqlik sənətinin elmi əsaslarını vermiş, sənəti insan fəaliyyətinin xüsusi növü kimi qiymətləndirmişdir. Natiq nitqinin quruluşunu, üslubunu, orfoepiyasını, ifadəlilik vasitələrini geniş şəkildə şərh etmişdir. “Ritorika” əsəri üç hissədən ibarətdir: a) Nitqin tərtibi prinsipi; b) Natiq üçün lazım olan şəxsi keyfiyyət və qabiliyyət; e) Nitqin texnikası, vasitələri və priyomları.

Aristotel nitqin üsluba, məqsədə və şəraitə uyğun qurulmasına daha çox fikir verir və göstərirdi ki, üslubun əsas mahiyyəti onun aydınlığı ilə bağlıdır. Üslub nitqin predmetinə uyğun olmalıdır. O, natiqin məharətinin beş cəhətini xüsusi qeyd edirdi.

1. Materialın icadı və onun hazırlanması.

2. Planın tərtibi. Materialın plan üzrə müvafiq formaya salınması.

3. Həmin materialın öyrənilməsi və yadda saxlanması.

4. Nitqin söylənilməsi, orfoepiya (ədəbi tələffüz), intonasiya, emosiya və s. məsələlərin nəzərə alınması və onlara əməl olunması.

5. Materialın şifahi şərhinin ədəbi-üslubi cəhətdən işlənməsi.

Aristotelin yaxşı nitq üçün materialın düzgün seçilməsi, planın tutulması, onun mükəmməl öyrənilməsi, söyləmə zamanı uyğun üslubun müəyyənləşdirilməsi, orfoepik və informasiya qaydalarına əməl edilməsi, emosiyaların özünəməxsus forma ilə verilməsi mühüm şərt hesab edirdi.

Qədim Yunanıstanda natiqlik sənətinin inkişafına güclü təsir göstərən səbəblərdən biri də Solon qanunları olmuşdur. Bu qanunlara əsasən hər bir afinalı məhkəmədə öz hüququnu müdafiə etməyi bacarmalı idi. Buna görə də hər bir afinalı hüquqi

biliklərə yiyələnməyi, həm də öz hüquqlarını müdafiə etməyi bacarmalı idi. Belə bir tələb əsasında afinalılar hüquqi biliklərə yiyələnməyə, həm də öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün aydın, təsirli, məntiqi, sübutlu, rəhbərli danışıq bilməyə xüsusi səy göstərirdilər. Afinada məhkəmə proseslərini 501 nəfər münisiflər heyətindən ibarət olan vətəndaş aparırdı. Kimin müqəssir olub-olmaması əksəriyyətin səs verməsi yolu ilə müəyyənləşdirilirdi. O zaman məhkəmədə vəkillər fəaliyyət göstərmədiklərindən vətəndaşlara Hüquq təhsili almışdı. Onlar xüsusi muzzla məhkəmədə baxılacaq işin məzmunu və mahiyyəti ilə bağlı nitqlər yazırdılar. İş məhkəməyə düşən afinalı həmin nitqi əzbərləyir və məhkəmə prosesində özünü müdafiə edirdi, bu işdə onlara həmçinin *loqoqraflar* kömək edirdilər.

Demosfen öz dövrünün görkəmli loqoqrafı və natiqlərindən məşhuru olmuşdur. Antik natiqliyin yaranması və inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Nitq orqanları qüsurlu olan Demosfen sözləri daha aydın deyə bilmək üçün ağızına xırda daşlar alaraq dəniz kənarında nitq söyləyər, danışarkən çiyinini atmağı tərgitmək üçün tavandan asılı cidanın altında durarmış. Uzunmüddətli məşqlər Demosfeni natiqlik sənətinin zirvəsinə yüksəltdi. Siseron onun haqqında demişdir; “Kim Demosfen olmaq istəmirsə, o natiq deyil”.

Demosfen natiqlik sənəti ilə bağlı nəzəriyyəçilərdən biri idi. O ritorika ilə bağlı bir sıra əsərlər yazmışdır. Ritorika elmini nəzəri və praktik cəhətdən inkişaf etdirmiş, faydalı fikirlər, mülahizələr söyləmişdir. Natiqlik sənətində aşağıdakı tələblərə əməl olunmalıdır: 1) materialın toplanması. 2) məqsədəuyğun söylənilməsi üçün planın tərtibi. 3) nitqin məzmununun öyrənilməsi, mənimlənməsi. 4) məzmunun dinləyicilər qarşısında söylənilməsi.

Demosfenin tələffüzü, danışq tərzü aydın, anlaşqılı idi. O özünün dərin məntiqi, rəngarəng informasiya çalarları, müraciət formaları, ritorik sualları ilə dinləyiciləri cəlb edə bilirdi. Demos-

fen nitqlərində Afinanın satqın və fəliyyətsiz hakimlərini ifşa edir, onları ədalətli olmağa, düzgün siyasət yeritməyə çağırırdı. Bu keyfiyyətlərinə görə afinalılar böyük ehtiram və inamla danışan Demosfenin nitqinə həvəslə qulaq asır, onu axıra qədər dinləyirdilər.

Afina şəhər dövlətinin tənəzzülü ilə bağlı yunan natiqlik sənətində də geriləmələr baş verir. Güzəl nitq öz siyasi xarakterini itirir, canlı, konkret şəraitdən uzaqlaşır, daha çox təntənə nitqinə çevrilir.

Yunan natiqliyinin tənəzzülündən sonra onun mərkəzi qədim Romaya köçür. Romada natiqlik sənəti yaranmağa başlayır.

Qədim dünyanın bu dövləti natiqlik sənətinə bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Katon (b.e.ə. 163-132), Antoni Mark (b.e.ə. 80-30) kimi ustaları Roma natiqlik məktəbinin yetişdirmələri olmuşlar. Bunların içərisində bir natiq kimi dünya şöhrəti qazanmış görkəmli dövlət xadimi, ritorika alimi, mütəfəkkir Mark Tuli Siseron (b.e.ə. 106-43.) o, natiqlik sənəti ilə bağlı üsusi ilə fərqlənirdi. “Natiqlik haqqında”, “Brut, yaxud məşhur natiqlik haqqında” və “Natiq” traktatlarını yazmışdır.

Mark Tuli Siseron giriş, təhkiyə və fikirtəsdiqedən sübutlara, faktlara, nəticə məsələlərinə üstünlük verirdi. Yeri gəldikcə tarixi lətifələrdən, haqqında danışdığı hadisələrdən, atalar sözü və xalq məsəllərindən, bədii sual, xitab və nidalardan məharətlə istifadə etmişdir.

Qədim Roma natiqlik məktəbibin nümayəndələrindən biri də Mark Fabiy Kvintilian (42-118) olmuşdur. O, “Natiqlik təhsili” adlı 12 kitabdan ibarət əsər yazmışdır. Həmin kitablarda natiqlik sənətinin elementləri və ritorikanın mahiyyəti, nitq üzərində işin mərhələləri (mövzunun seçilməsi, yerləşdirilməsi, yadda saxlanması, nəqli, aydın tələffüzü), natiqlik sənətinə, natiqlik fəaliyyətinə verilən tələblər və s. məsələlər şərh olunmuşdur. O, natiqlik nəzəriyyəçisi kimi tanınmışdır.

Roma natiqlik məktəbi sənətinin inkişafı uzun sürmür. Respublikanın süqutundan sonra natiqlik sənəti tənəzzülə doğru gedir. Diktatura, imperiya natiqliyin qarşısını alır, bu sənət din xadimlərinin əlində moizə söyləmək, dini qanunları, ehkamları təbliğ etmək vasitəsinə çevrilir.

Natiqlik sənətinin tarixi ilə bağlı eyni vəziyyət Rusiyada, eləcə də Azərbaycanda XVII, XVIII və XIX əsrlərə qədər davam etmişdir.

Rusiyada natiqlik sənətinin inkişafı böyük rus alimi, mahir söz ustası M.V.Lomonosovun adı, fəaliyyəti ilə bağlıdır. O, 1748-ci ildə “Краткое руководство краткоречи” adlı kitab nəşr etdirmişdir. Bu kitab Ritorikanın əsasında yazılmışdır. M.V.Lomonosova görə, natiq dinləyicisinin hissiyatına təsir etməlidir. Bunun üçün o, natiqliyin təsirgöstərmə vasitələrindən istifadə etməyi bacarmalıdır.

Rus natiqlik sənətinin inkişafında XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış yazıçıların, şairlərin, filosofların, siyasətçilərin, din xadimlərinin, dilçi alimlərin və başqalarının da fəaliyyəti böyük olmuşdur. Ölkənin böyük şəhərlərində fəaliyyət göstərən məhkəmələrdə səslənən nitqlər də rus natiqlik sənətinin bu dövrdə formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. XIX əsrin 60-cı illərində Rusiyada məhkəmə islahatları keçirilir. Məhkəmədə iclasçıların iştirakı təmin olunur. Məhkəmə prosesi, bir növ, demokratisləşdirilir.

Saltıkov-Şedrin, Dostayevski, Çexov və başqaları tez-tez məhkəmə salonlarına gedər, oradakı çıxışları dinləyərdilər. Natiqlik sənətinə qədim mədəniyyət tarixi olan Şərqdə də maraq yaranaraq, ritorika elminə insan fəaliyyətinin xüsusi növü kimi yüksək qiymət verilmişdir.

Filosof, siyasətçi, qanunşünas, böyük islahatçı, islam dininin banisi Məhəmməd Peyğəmbər ədəb, əxlaq, iffət, vicdan, təvazökarlıq, təmizlik, namuslu olmaq və s. insani keyfiyyətlər sıra-

sında natiqlik məharətinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, göstərmişdir ki, natiqliyin bəlağəti bəzən cadu və sehr təsiri bağışlayır. İnsanın gözəlliyindən biri də onun gözəl danışmasıdır.

İslamın ikinci böyük siyasətçisi olan Həzrət Əlinin zəngin irsində təlim-tərbiyə məsələləri ilə yanaşı, danışq, onun etik qaydaları barədə ibrətamiz fikirlər söylənmişdir: əqli çox olan adamın sözü çox az olar; hər bir adam öz dilinin altında gizlənir, danışanın özünə yox, sözünə daha çox diqqət et, ölç, biç sonra danış, kəs; düşün, daşın, sonra danış; anla, bil, sonra et və s.

Şərqlə dünyasının böyük alimi Əli ibn Sina (980-1037), şair və dilosov – Firdövs (934-1024), Əbu Reyhan Biruni (973-1048), Mahmud Kaşqarlı (1029-1126), Sədi Şirazi (1184-1291) və başqaları öz əsərlərində sözə yüksək qiymət vermiş, danışq qabiliyyətinin, sözdən istifadə bacarığının insan ləyaqəti ilə üzvi bağlı olduğunu həkimanə sözlərlə, ifadələrlə oxucularına çatdırmışlar. Bu baxımdan Sədi Şirazinin fikirləri daha səciyyəvidir.

Nədir dil ağızda, ey ağılı olan
Hünər xəzinəsinə açardır – inan!
Tələsik söyləmə sözünü bir dəm,
Fikrini kamil de, gec olsa nə qəm...
Əvvəl bir düşün, sonar dilə gəl,
Divar tez yıxılar, olmasa təməl!

Mövzu 2: Dil və dilçiliyin funksiyaları, onun ünsiyyət vasitəsi və ictimai hadisə olması, mənsub olduğu xalqın həyatı ilə bağlı olması, fikir ifadə etməsi və S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin öyrənilməsi barədə söhbət açmaq lazımdır.

Azərbaycanda da natiqlik sənətinin yaranması tarixi qədimdir. Bu sənət xalqın ədəbi-estetik fikri ilə bağlı qədim və orta əsrlərdə yazıçı və şairlərin şərh, risalə, təzkirə, bədii əsərlərində yaranmış, təşəkkül tapmış, həmin mənbələrdə sözün qüdrəti ilə

bağlı dəyərli fikirlər söylənilmişdir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında söz, gözəl danışmaq qabiliyyəti bəşəriyyətin təməl daşı kimi qiymətləndirilmişdir. Ulu əcdadlarımız sözün real gücünü, təbii qüdrətini həmişə yüksək qiymətləndirmişlər. İnsan cismən yox olsa da, onu tarixdə yaşadan sözdür. Bizim çağdaş tariximiz sözün tarixidir. Məsələn, Nizaminin, Füzulinin, Xətəinin, Vaqifin, M.F.Axundovun və başqalarının dövrü... Nizaminin dövründə yaşamış sənətkarlar, hökmdarlar ancaq Nizamiyə görə tanınır, yad edirlər. Söz müqəddəs, sözü cilalayan ustad isə müqəddəslərin müqəddəsidir. Söz güldürür, söz ağladır, söz sevindirir, kədərləndirir, ümid verir. Söz var dağa çıxarar, söz var dağdan endirər. Söz bir olsa dağ yerindən oynayar. Söz həm məlhəmdir, həm də yara. Söz var gələr keçər, söz var dələr keçər. Antik dövrün qüdrətli loğmanı Hippokrat demişdir ki, təbabət üç nəhəngin çiyində dayanır: bitki, bıçaq, söz. Min il bundan əvvəl Firdövs yazırdı: “Sözün qədrini bilin, həyatda ancaq söz yadigar qalır”.

Orta əsrlər dövrünün ən görkəmli alimlərindən biri olan Nəsrəddin Tusi özünün “Əxlaqi-Nasir”, “Abad-ül-mütəllimin” və digər əsrlərində sözün qüdrətinə, natiqlik sənətinə yüksək qiymət vermişdir. O, gözəl nitqi birinci növbədə dilin səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyi kimi diqqətə çatdırır. O, nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri olan düzgünlük, ifadəlilik və dəqiqliyə xüsusi fikir vermiş, dilin qayda-qanunlarına hamının eyni dərəcədə riayət etməsini zəruri saymışdır. İnsan öz-özü ilə də, Allahu ilə də, insanla da ünsiyyətdən çox böyük fərəh duyur, çünki o bütün bunları dərk etmiş, həqiqətə yaxınlaşmış, Allaha qovuşmuş olur. Tusiyə görə, natiqlik müqəddəs sənət, söz söyləmək, danışmaq möcüzəsi qabiliyyət sayılır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində nitqin, danışığın gözəlliyinə yüksək qiymət verənlər çox olmuşdur. Fələki, Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Əfzələddin Xəqani. Nizami

Gəncəvi, Həsənoğlu, Nəsrəddin Tusi, Əbdülrəşid Bakuvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Sahib Təbrizi, Molla Pənah Vaqif, Qətran Təbrizi, Şah İsmayıl Xətai, Marağalı Əhvədi və başqa böyük natiqlər olmuşdur. Onların yazdıqları bədii əsərlərdə natiqlik məharəti, nitq kamilliyi mədəniyyəti, nitqin təsir qüvvəsi, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi və s. haqqında janrın verdiyi imkan ölçüsündə elmi-nəzəri fikir və mülahizələr söylənilmiş, söz sənətinə yüksək qiymət verilmişdir. Nizami Gəncəvi “Sirlər xəznəsi”ndə “Sözün qüdrəti” adlı ayrıca fəsil vermişdir:

Sözün qızıl yatağı altunla tutdu qoşa,
Dedi söz sərrafına: “De hansı gəlir xoşuna?
İncə, köhnə qızılı, təzə sözmü yaxşıdır?”
Söz sərrafı söylədi. “Söz dünyanın naxşıdır...!”
Söz qasidi bələdsiz başa vurur yolları.
Söz hünər meydanında yenər mərd oğulları...
Söz hər yerdə hakimdir. Hamıdan başda olur.
Dünyanın sərvətidir, inci qaş-daş da odur.
Nizami deyir ki,
Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,
Dünyada söz olmasa, nəyə görə düşüncə.

Nizaminin “İsgəndərnamə” epopeyasında natiq surətini yaratmış, onu mütəfəkkir, dərin hikmət sahibi kimi səciyyələndirmişdir. Nəsimi “Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmam” deyərək sözün zirvəsində dayanır. Onun söz sənəti, sözün qüdrəti ilə bağlı olduqca dəyərli fikirləri vardır.

Füzuli sözə, nitqə yüksək qiymət vermişdir
Xəlqə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim olur, hər ləhzə yoxdan var söz?
Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa da əhlin eylər ol miqdar söz...
Füzuliyə görə, söz müqəddəs bir ilahi varlıqdır, canlı varlıq

kimi yaşayır. Söz olmadan real varlıq, cisim mövcud deyil.
*Can sözdür, əgər bilirsə insan, Sözdür ki, deyirlər, özgədir can,
Söz vardır kəsdirər başı, Söz vardır kəsər savaşı,
Söz vardır ağulu acı, Bal ilən edər yağ bir söz.*

Şah İsmayıl Xətai şəxsiyyət azadlığını dilin mövcudluğunda görürdü. O belə bir qənaətə gəlirdi ki, dil səni-sən, məni-mən, səni-biz, bizi-hamımız kimi formalaşdırmaqla millət, xalq anlayışını tamamlayır. O, elmilik, aydın diksiya və musiqiliyi nitq üçün vacib şərtlərdən sayırdı. Orta əsrlərdə yaşayıb-yaradan şairlər, söz ustaları, natiqlərin söz və onun qüdrəti, tutarlı və orijinal fikir söyləmək bacarığı, natiqlik məharəti, nitqin kamilliyi, təsir qüvvəsi, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi, söz ustası (suxənvər, danışığına fikir verən, danışa bilən (suxəndan) və s. barədə fikir və mülahizələr söyləmişlər.

XVII-XVIII əsirlərdə aşıq poeziyasında da sözün tələffüzünə, yatımlı deyilişinə çox fikir verilmiş, İmran dili dedikdə gözəl danışiq nəzərdə tutulmuşdur. XIX əsrdə Azərbaycanda M.Ş.Vazeh, Axundov, A.A.Bakıxanov, Q.Zakir kimi praktik natiqlər, bu sahənin nəzəriyyəçiləri yetişmişdir. M.F.Axundov özünün bütün bədii və elmi yaradıcılığında mədəni nitq, natiqlik məharəti, fəhəətli kəlam, nitqin müxtəsərliyi və aydınlığı, səhnə dili, dilimizin orfoqrafiya və orfoepiya normaları və s. haqda elmi-nəzəri fikirlər, mülahizələr söyləmişdir. Onun “Kritika və Tənqid” risaləsi adlı məqalələrində dilin təkmilləşdirilməsi məqsədilə söylədiyi fikirlər eyni söz və ifadələrin təkrarına yol verməmək, yazılı və şifahi nitqin fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları və səhnə nitqi, sair bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Aleksey Çerniyayevski, Seyid Əzim Şirvani, Rəşid bəy Əfəndiyev, Soltan Məcid Qənizadə, Həbib bəy Mahmudbəyov, Nəriman Nərimanov, Ömər Faiq Nemanzadə,

Mahmud bəy Mahmudbəyov, Abdulla Şaiq, Məmmədağlı Sıdqi, Seyid Ünsüzadə, Firidun bəy Köçərli, Fərhad Ağazadə, Bəkir Çobanzadə, Hacı Rəhim Əfəndiyev və başqaları yazdıqları məqalələr, dərslük və dərs vəsaiti ilə məktəblərimizə, maarif və mədəniyyətimizə xeyli kömək etmişlər. Bu ziyalılar Azərbaycanda məktəb açmaq sahəsində, məktəb üçün dərslük yazmaq, əlifba, orfoqrafiya və bu kimi bir sıra məsələləri həll etmək barədə uzun illər boyu bütün təzyiq və məhdudsiyyətlərə baxmayaraq yorulmadan mübarizə aparmış, dilimizin praktik məsələlərindən, lüğət tərkibi, üslubiyyətindən də bəhs etmiş, məktəblilərin yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsinin vacibliyini dənə-dənə vurğulamışlar. XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış görkəmli alim M.M.Nəvvabın sözün qüdrəti barədə, danışıq mədəniyyəti haqda bir çox fikirləri, nəsihətləri olmuşdur. Nəsihətnaməsində 500 nəsihətin verilməsi mədəni nitqə aid parlaq nümunədir.

XX əsrdə yaşamış natiqlərdən Məmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Nəriman Nərimanov, Bəkir Çobanzadə, Əli Nəzim, Həmid bəy Şaxtaxtinski, Səməd Vurğun, Mikayıl Rəfili, Cəfər Xəndan, Əli Sultanlı, Şıxəli Qurbanov, İsmayıl Şıxlı, Xəlil Rza Ulutürk kimiləri nümunə ola bilər. “Nə qədər ali, hissiyati – qabiliyyə olandır bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! “Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücud öz məhəbbətini sənə, bu dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sənə hələ beşikdə ikən bir layla şəklinə öz ahəngi və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdir!..”

Nəriman Nərimanov ana dilinə xalqın varlığını təşkil edən əsas amil kimi baxmış, ədəbi dilimizin tədrisi, xəlqiliyi, saflığı, təmizliyi və inkişafı haqqında bu gün belə aktual olan fikirlər, mülahizələr söyləmişdir Ağamməd Abdullayev, Ş.Qurbanov natiqlik sənətinədən çoxsaylı məqalələr yazmışdır. Yusif Vəzir Cəmənəmzəminli “Dil məsələsi“ adlı məqaləsində qeyd edir ki, – Dil

çirklik sevməz, zor və güc də qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-qanad açar və bu asudəlik, təbiilik sahəsində də böylə gözəl, zərif və geniş bir halə gələr ki, hamını heyran qoyur“. “Hər bir xalqın milliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun ana dilidir”deyən ulu öndərimiz H.Əliyev zəmanənin görkəmli nətiqlərindən olmuşdur. O, müdrik, ağıllı qərarları ilə yanaşı, danışığı, nitqi ilə də bu dilin keşiyində duran bənzərsiz bir insan, böyük mütəfəkkir bir alim idi. H.Əliyev bir nətiq kimi zəngin söz ehtiyatına malik idi, o, nitqində söz və ifadələrin təkrarına mümkün qədər yol verməzdi. Onun nitqində məntiq və rabitə vardı. AMEA-nın Dilçilik İnstitutunda 1960-cı ildən nitq mədəniyyəti şöbəsi fəaliyyət göstərir. Şöbə tədqiqatlarla yanaşı mətbuatda, radio, televiziya verilişlərində, bədii və elmi əsərlərdə, dərsliklərdə, reklamlarda nəzərə çarpan dil və üslub nöqsanlarının aradan qaldırılması üçün əməli təkliflər vermişdir. “Nitq mədəniyyəti”, “Ana dilinin saflığı uğrunda”, “Dilimiz qeyrətimiz” və s. daimi rubrikalar altında yazılar dərc olunmuşdur.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan dilinin globallaşma şəratində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında 2012-ci il mayın 23-də imzaladığı sərəncamında dilçiliyimizin başlıca rəməzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və təbliğinə dövlət qayğısının artırılması, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı yaxşılaşdırılmasını təmin etmək baxımından son dərəcə mühüm bir sənəddir.

Mövzu 3: Azərbaycan dilinin quruluşu.

Azərbaycan dili və ümumən bütün türk dilləri **İltisəqi (aqlütinativ)** dillər qrupuna aiddir. Bu dil tipində şəkilçilər bir qayda olaraq söz kökündən sonra gəlir, kök içəridən dəyişmir. İltisəqiliyin əsas tələbləri bunlardır: Şəkilçilər bir qayda olaraq, söz kökündən onra gəlir, söz kökü müstəqil mənaya malik olur,

şəkilçi qoşularkən sözün kökü dəyişmir. Söz kökünə əvvəl leksik, sonra qrammatik şəkilçi artırılır, ahəng qanunu möhkəm olur.

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili

Azərbaycan dili dilçiliyin sahələrindən etimologiya, leksikologiya, dialektologiya və digər aparıcı sahələrini özündə birləşdirir. Bu dil Azərbaycan Respublikasında, Cənubi Azərbaycanda, eləcə də bir çox ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların ana dilidir. Dilimiz tarixən türk dili, türki, türkcə adı ilə tanınmış, indi isə Azərbaycan dili kimi rəsmiləşdirilmişdir. Hazırda dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan 35 milyondan çox azərbaycanlı bu dildə danışır. Azərbaycan dili müstəqil respublikamızın dövlət dilidir.

Azərbaycan dili azərbaycanlıların ana dilidir. Respublikamızın qədim sakinlərindən olan azsaylı xalqlar da (ləzgilər, tatlar, talışlar, avarlar, kürdlər və s.) Azərbaycan dilindən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edirlər.

Hər bir dövlətin dövlətçilik əlamətlərindən biri onun siyasi, iqtisadi, mədəni fəaliyyətini cəmiyyətə çatdıran dildir: dövlət qanunlarının, rəsmi göstəriş və sərəncamların, rəsmi sənədlərin vahid dildə olması mühüm siyasi şərtlərdəndir. Bu dil vahidliyi dövlət quruculuğunda və idarəçiliyində ünsiyyəti asanlaşdırır, anlaşmanı maksimum təmin edir. Bu əlaqələndirmə və ünsiyyət vasitəsinə dövlət dili deyilir. “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir”.³

Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında yazılı və şifahi əlaqə işləri Azərbaycan dilində aparılacaqdır, dövlət idarələrində vəzifə tutan müxtəlif xalqların nümayəndələri öz işlərini məhz Azərbaycan dilində icra edəcəklər.

³Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 21

Konstitusiyada yazılır: “Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir”. Deməli, dövlət dilinin vahidliyi həm də öz demokratizmi ilə səciyyələnilir. Belə ki, respublikamızda yaşayan azsaylı xalqlar, etnik qruplar öz aralarında, məişətdə, həyatlarının müxtəlif sahələrində öz ana dillərində ünsiyyət saxlamaq hüququna malikdirlər; öz dillərində və istənilən başqa dillərdə təhsil almaq hüquqları vardır.

Azərbaycan dili ilə bağlı müxtəlif fərmanlar olub. 1919-1920-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyəti dilimizi türk dili adı ilə dövlət dili kimi işlətdi. Sovet çevrilişindən sonra 1930-cu illərə qədər dövlət dili yenə türk dili adlandırıldı. 1936-cı ildən dövlət dili Azərbaycan dili adı ilə işlənməyə başlayır.

1992-ci ilin 22 dekabrında verilən fərmanla Azərbaycan Respublikasının dövlət dili öz əski adında, türk dili adlandırıldı. 2001-ci il iyunun 18-də “Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” haqqında fərman verildi. 2003-cü ilin yanvarın 2-də isə “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanun qəbul edildi.

MÜDRİKLƏR DEMİŞLƏR

Biz dünyanı dilimiz vasitəsilə öyrəndik, dilimiz vasitəsi ilə tərbiyə tapdıq - **Abbas Səhhət**.

Qrammatikasız oratoriya kütdür, poeziya pəltəkdir, fəlsəfə əsassızdır, tarix xoşagəlməzdir, hüquqşünslıq şübhəlidir - **M.V.Lermontov**.

Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir- **Heydər Əliyev**.

Zaqafqaziya diyarının tatar dili (Azərbaycan dili) türk dilindən az fərqlənir və fransız dili ilə Avropanı gəzmək mümkün olduğu kimi, onunla da bütün Asiyanın bu başından o başına getmək mümkündür -**A.A. Bestujev-Marilinski**.

Azərbaycan dili Azərbaycanda millətlərarası ünsiyyət vasitəsidir. Bu mövzu ilə əlaqədar **Gülhüseyn Hüseynoğlunun “Azərbaycan dili”** mənsur şeirinin öyrənilməsi olduqca zəruridir.

Mövzu 4: Türk dilləri ailəsi

İlk dövrlərdə dünya dilləri çox az sayda olub. Zaman keçdikcə bu dillər arasında bölünmə getmiş, bir dildən onlarla yeni dil formalaşmış və formalaşanlarında hər birindən sonralar yenə başqa dillər əmələ gəlmişdir. Bu gün dünyada 3500-dən çox dil var. Bu törəmə prosesi ilə yanaşı, həm də onlarla dil ölmüşdür. Bir kökdən törəyən dillər qohum dillər adlanır. Qohum dillərin hamısına dil ailəsi deyilir. Qədim ulu türk dili aşağıdakı şaxələrə ayrılır. Oğuz dili, Qıpçaq dili, Qarluq dili, Sibir dili, Çuvaş dili, Saxa (yakut dili) dili.

Oğuz dilindən – Azərbaycan, Qaqauz, Türkmən və Türkiyə türkcəsi

Qıpçaq dilindən – Qazax, Qırğız, Tatar, Başqırd, Qumuq, Qaraqalpaq və s.

Qarluq dilindən – Özbək, Uyğur, salur və s. dillər meydana gəlmişdir. Bu bölünmə – şaxələnmə milli dillər yaranana qədər davam edir. Dil şaxələrinə dil qrupları da deyilir.

Avropadan Sibirə və Çinə qədər uzanan ərazidə ana dili olaraq 180 milyon insan tərəfindən, ikinci dil olaraq danışanlar da sayılarsa təxminən 250 milyon insan tərəfindən danışılan, 40 ayrı yazı dilinə bölünən, qədim tarixə malik olan bir dil – Türk dilləri vardır. Türk dilləri Altay dilləri ailəsinə aiddir. Ən çox danışılan Türk dili – Türkiyə Türkcəsidir. Daha sonra Azəricə, Özbəkçə, Uyğurca, Kazakca və Tatarca gəlir. Türk dilləri ailəsi kinetik əlamətlər əsasında təsnif edilən ən böyük dil ailələrindən biridir. Bu dil ailəsində 23-dən çox dil vardır. Bu dillər çox ətraflı tədqiq edilmişdir. Türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərin xüsusiyyətləri bir çox dilçi alimləri maraqlandırmışdır. Türk dillərinin tədqiqi ilə həm rus və sovet dilçiləri, həm də xarici ölkə alimləri məşğul olmuşlar.

Başqa dil ailələrində olduğu kimi, türk dilləri ailəsinə daxil edilən dillər də bir-birinə leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən çox yaxındır. Qohum dillərdəki belə yaxın və oxşar cəhətlər bunların bir ana dildən ayrılıb inkişaf etdiklərini göstərir. Türk dilləri ailəsinə daxil olan dillər bir-birinə yaxınlıq etibarilə başqa dil ailələrindən seçilir. Belə ki, bu ailəyə daxil olan dillər bir-birindən çox az fərqlənir. Məsələn, Hind-Aropa dillərini götürək. Buraya həm rus, həm də erməni dili daxildir. Məlum olduğu üzrə bunlar arasındakı fərq çox böyükdür. Lakin türk dilləri ailəsinin ayrı-ayrı qruplarına daxil olan dillər müqayisə edildikdə çox fərq müşahidə olunmur. Məsələn: Dil sözünü götürək. Azərbaycan dilində bu söz “dil”, Özbək dilində “til”, Qazax dilində “til”, Tatar dilində “dil” kimi işlənir. Türk dilləri ailəsi iki budağa və yarım budağa bölünür:

A. Türk dillərinin qədim hun budağı 1. Bulqar dilləri qrupu, 2. Oğuz dilləri qrupu: a. Oğuz-Bulqar yarım qrupu, b. Oğuz-Türkmən yarım qrupu, c. Oğuz-Səlcuq yarım qrupu, 3. Qıpçaq dilləri qrupu: a. Qıpçaq-Poloves yarım qrupu, b. Qıpçaq-Bulqar yarım qrupu, c. Qıpçaq-Noqay yarım qrupu, 4. Qarluq dilləri qrupu: a. Qarluq-Uyğur yarım qrupu, b. Qarluq-Xarəzm yarım qrupu, B. Türk dillərinin şərqə hun budağı 1. Uyğur-Oğuz dilləri qrupu a. Uyğur-Tukay yarım qrupu b. Yaqut yarım qrupu c. Xakos yarım qrupu, 2. Qırğız-Qıpçaq dilləri qrupu

Müasir dövrdə işlədilən türk dilləri, əsasən, aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan dili. Yer üzündə Azərbaycan dilində 30 milyona yaxın adam danışır. Bu dildən Azərbaycanda, Orta Asiya respublikalarında, Cənubi Azərbaycanda, İraqda və Gürcüstanda ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur.

Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin cənub-qərb qrupuna mənsub olmaqla bu qrup daxilində mərkəzi mövqə tutan möhkəm zəmin və geniş nüfuz dairəsinə malik olan bir dildir. Azərbaycan dili Türk dilləri ailəsinə daxil olan müasir dillərdən, xüsusən türk,

türkmən və qazax, qismən də qumuq dillərinə normaca daha çox yaxındır. Azərbaycan dilini səciyyələndirən bir sıra xarakterik cəhətləri mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər əsasən özünü fonetik, qrammatik və leksik sistemdə göstərir. Məsələn, “ə” saitinin geniş yayılması, söz əvvəlində “h” saitinin işlənməsi, səs düşümü, səs artımı, samit səsləri bəzən qoşalaşması kimi fonetik hadisələr dilimizin fonetik sistemi üçün daha səciyyəvidir. Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunda nitq hissələrinin yeri, hal, kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyaları, sifətin dərəcələri, say və zərflərin yaranma yolları, felin zəngin kateqoriyaya malik olması və s. başqa türk dillərində müəyyən dərəcədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu dilin sintaktik quruluşunda özünü göstərən söz birləşmələri, ifadə və ibarələr, çoxkomponentli cümlələr onun xarakterik xüsusiyyətlərindən hesab olunur.

Azərbaycan dili leksikasının əsasını türk mənşəli sözlər təşkil edir. Lakin bununla bərabər burada alınma sözlər təbəqəsi də mövcuddur. Buraya əsasən, ərəb və fars, həmçinin monqol mənşəli sözlər, eyni zamanda rus və avropa dillərinə də aid sözlər daxildir. Azərbaycan dili dünyanın zəngin dillərindən biri kimi vaxtilə Zaqafqaziyanın müxtəlif millətləri arasında başlıca ünsiyyət vasitəsi olaraq geniş yayılmışdı. Məşhur rus şairi M.Y. Lermontov yazırdı: “...mən bir çox dağlar aşdım, ... Azərbaycanca öyrənməyə başladım. Həmin dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada Fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir.” Alman sairi F. Bodenştet qeyd edir ki, “Qafqazda yaşayan camaatla ünsiyyətdə olmaq üçün bu dili bilmək kifayət edərdi”.

2. Altay dili. Türk dillərinin Şərqi-Hun qolunun qırğız-qıpçaq qrupuna daxil olan Altay dili Altay diyarının dağlıq Altay Muxtar vilayətində yaşayan əhalinin müasir ədəbi və danışıq dilidir. 1948-ci ilədək Oyrot dili adlandırılmışdır. 1959-cu il məlumatına görə bu dildə 45300, 1969-cu il məlumatına görə, 49 minə yaxın, 1981-ci məlumatına görə 60 minə qədər adam

danışır. Altay dili fundamental şəkildə əsasən Böyük Oktyabr sosialist inqilablarından sonra öyrənilməyə başlanmışdır. Bu dil ən çox Qırğız dilinə yaxındır. Hazırda Altay dilinin əlifbası rus qrafikası əsasında yazılır.

3. Başqırd dili. Bu dildə Tatarıstan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Tacikistan respublikalarında, habelə ölkəmizin bir sıra diyar və vilayətlərində danışan başqırdlar mövcuddur. 1969-cu il məlumatına görə, 1 milyon 300 minə yaxın adam bu dildə danışır. Bu dil Tatar dilinə daha çox yaxındır. Başqırd əlifbası əvvəlcə ərəb, sonra latın, 1940-cı ildən isə kiril qrafikası əsasında meydana çıxmışdır.

4. Qaqauz dili. Ukrayna, Moldoviya, Orta Asiya və Qazaxıstanda, habelə Bolqarıstan və Rumıniyada yaşayan qaqauzların dilidir. Bu dil, əsasən, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən öyrənilməyə başlanmışdır. XIX əsrdən Rusiyada yaşayan qaqauzların yazılı dili rus qrafikasında aparılır.

5. Qazax dili. Qazaxıstan, Orta Asiyada, habelə Çində, Monqolustanda və Əfqanıstanda yaşayan qazaxların milli dilidir. Bu dildə 6 milyondan çox əhali danışır. Qazax dilinin öyrənilmə tarixi M. Qaşqarlının “Divani-lüğətit-türk” əsərindən başlanmışdır. Qazax dilinin əlifbası əvvəlcə ərəb, 1929-cu ildən latın, 1940-cı ildən isə rus qrafikası əsasında aparılmışdır.

6. Qaraqalpaq dili. Özbəkistanda, Xarəzmdə, Fərqanə vilayətlərində, Astraxan vilayətində, habelə Əfqanıstanda yaşayan qaraqalpaqların dilidir. Qaraqalpaq dilinin tədqiqi əsasən sovet hakimiyyəti illərindən aparılmağa başlanmışdır. 1969-cu ildəki siyahıyaalmanın məlumatına görə onların miqdarı 390 min nəfərdir. Qaraqalpaq dilinin əlifbası 1928-ci ilədək ərəb, 1940-cı ilədək latın, 1940-cı ildən sonra isə rus qrafikası əsasında yaradılmışdır.

7. Qaraçay-Balkar dili. Bu dil iki etnik qrupu birləşdirir: qaracay və balkarlar. Qaraçaylar, əsasən, Qaraçay-Çərkəz Muxtar vilayətində, Balkarlar isə Kabardada yaşayırlar. Qaraçay və

balkarların bir hissəsi isə Qırğızıstan, Qazaxıstan və Özbəkistanda yaşayır. Onların miqdarı 200 min nəfərdən çoxdur. Qaraçay-balkar dili əsrimizin 20-ci illərindən sonra tədqiq olunmağa başlamışdır. Bu dilin əlifbası rus qrafikası əsasında yaradılmışdır.

8. Qırğız dili. Əsasən, Qırğızıstanda, daha sonra Özbəkistanda, Tacikistanda, Qazaxıstanda, habelə Çində, Monqolustanda, Əfqanıstan və Pakistanda yaşayan 2 milyondan çox əhəlinin dilidir. Qırğız dili fonetik və leksik xüsusiyyətlərinə görə Altay dilinə daha yaxındır. Müasir qırğız ədəbi dilinin formalaşması Sovet hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. 1926-cı ilədək ərəb, sonra latın, 1940-cı ildən etibarən isə rus qrafikası əsasında yeni əlifbadan istifadə olunur.

9. Qumuq dili. Dağıstanda yaşayan qumuqların dilidir. Bu dildə Çeçen-İnquş və Şimali Osetiyada yaşayan qumuqlar da danışır. Hal-hazırda bu dildən 250 minə qədər adam istifadə edir. Qumuq dilinin sistemli və elmi şəkildə tədqiqi H.K. Dmitriyevlə başlanmışdır. Başqa türk dilləri kimi qumuq dili də ərəb qrafikası bazası əsasında Böyük Oktyabr sosialist inqilabından sonra yaranmış, sonra latın qrafikasına, 1939-cu ildən rus qrafikasına keçilmişdir.

10. Yakut dili. Yakutda yaşayan yakutların dövlət dilidir. Yakutlar eyni zamanda Krasnoyarsk diyarının Taymır və Evenki milli dairələrində, habelə Maqadan, Saxalin və Amur vilayətlərində də yaşayırlar. Bu dildə danışanların ümumi sayı hal-hazırda 300 mindən artıqdır. Yakut dilinin öyrənilməsinə XIX əsrin ikinci yarısından başlanılmışdır. 1922-24-cü illərdə yakut dilinin əlifbası beynəlxalq transkripsiyaya əsaslanmış, 1924-39-cu illərdə yazıda latın əlifbasına keçilmiş, 1939-cu ildən rus qrafikası əsasında yaranmış əlifbadan istifadə olunur. Müasir yakut ədəbi dili özünün ən yüksək inkişaf mərhələsində fəaliyyət göstərir. Hal-hazırda bu dildə elmi, ictimai-siyasi və bədii

ədəbiyyat, qəzet və jurnal nəşr olunur.

11.Karaim dili. Litvada, Ukraynada, Moskva, Rostov və s. şəhərlərdə dağınıq halda yaşayan karaimlərə məxsusdur.Karaimlərin bir hissəsi də Polşada yaşayır.Karaimlərin hal-hazırda xüsusi əlifbası yoxdur.Ona görə də onlar hazırda Litva və rus ədəbi dillərindən istifadə edir, bu dillərin əlifbasında yazıb yaradırlar.Karaim dili isə danışq dili kimi yaşamaqdadır.

12.Noqay dili. Stavropol diyarında və Qaraçay-Çərkəz vilayətində, Həştərxan vilayətində, Krasnodar vilayətində və Dağıstanda yaşayan noqayların danışq və yazılı ədəbi dilidir.Bu dildə təxminən, 60 mindən çox adam danışır.Noqay dilinin tədqiqinə sovet dövründə başlanmışdır.Bu dilin öyrənilməsində N.A.Baskakovun rolu böyükdür.

Noqay ədəbi dili və yazısı Böyük Oktyabr inqilabından sonra inkişaf etmişdir.İnqilaba qədər noqayların bir hissəsi yazıda ərəb əlifbasından istifadə etmişdir.1938-ci ildən rus qrafikası əsasında yaradılmış əlifba qəbul edilmişdir.Hazırda noqay dilində orta məktəblər üçün dərsliklər, rayon qəzetləri, bədii və ictimai-siyasi ədəbiyyat nəşr olunur.

13.Özbək dili. Özbəkistanda yaşayan özbəklərin dilidir.Özbək dilində danışanlara Özbəkistandan başqa Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistanda, habelə Çində və Əfqanıstanda rast gəlinir.Hazırda bu dildə 14 milyondan çox adam danışır.

1927-ci ilə qədər özbək dilinin əlifbası ərəb qrafikası əsasında aparılırdı.1927-1938-ci illərdə onlar latın əlifbasından istifadə etmişlər.1939-cu ildən isə özbək dilinin yazısında rus qrafikası əsasında yaradılmış əlifbadan istifadə olunur.Hazırda müasir özbək ədəbi dilində külli miqdarda bədii-elmi və ictimai-siyasi ədəbiyyat nəşr olunur.

14.Salar dili. Çində yaşayan salarların dilidir.Mövcud ədəbiyyatda salar dili həm müasir uyğur dilinin bir dialekti kimi, həm də müstəqil dil kimi verilir.Salar dili müstəqil dil kimi son

zamanlarda tədqiqə cəlb olunmuşdur. Bu dilin elmi tədqiqi E.R.Tenişevin adı ilə bağlıdır. Salar dili əsas etibarilə canlı danışq dilindən ibarətdir. Bu dilin özünün əlifbası yoxdur.

15. Tatar dili. Tatar xalqının milli dilidir. Bu dildə danışan tatar xalqı, əsasən Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaşiya, Moldovada, Qorki, Tambov, Penza, Ryazan, Ulyanovsk, Samara, Saratov, Omsk, Tomsk, Tumen vilaytlərində yaşayırlar. Bunlardan başqa Rumıniya, Bolqarıstan, Polşa, Türkiyə və Çin dövlətlərində də tatar dilli əhali yaşayır. Hazırda tatarların ümumi miqdarı 6 milyon nəfərdən çoxdur. Bəzi ədəbiyyatda bu dil Kazan-tatar dili adı ilə də verilir. Tatar dili fundamental şəkildə Böyük Oktyabr inqilabından sonra tədqiq olunmağa başlamışdır. Bu dilin əlifbası 1927-ci ilə qədər ərəb, 1927-ci ildən 1939-cu ilə qədər latın, 1939-cu ildən isə rus qrafikası əsasında aparılmışdır.

16. Tofalar dili. Krasnoyarsk diyarında yaşayan kiçik bir etnik qrupun dilidir. Bu dilə Karaqas dili də deyirlər. Fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə tuva dilinə daha çox yaxındır. Bəzən mövcud ədəbiyyatda bu yaxınlığa görə tofalar dilini yuva dilinin bir dialekti də qeyd etmək meyli vardır. Tofalar dilinin yazısı yoxdur. Onlar əsasən rus ədəbi dilindən istifadə edirlər.

17. Tuva dili. Tuvada yaşayan tuvaların dilidir. Tuva xalqının bir hissəsi isə Krasnoyarsk vilayətində və Monqolustanda yaşayır. Ümumiyyətlə bu dildə yer üzündə 170 minə qədər adam danışır. Tuva dili əsasən sovet dövründə yazıya malik olmuş və bir ədəbi dil kimi çox sürətlə inkişaf etmişdir. Hazırda bu dilin əlifbası rus qrafikasına əsaslanır. Müasir Tuva ədəbi dilində külli miqdarda bədii, elmi, ictimai-siyasi ədəbiyyat, qəzet və jurnallar nəşr olunur, radio və televiziya verilişləri aparılır.

18. Türk dili. Türkiyə dövlətinin dilidir. Bundan əlavə hər iki Almaniyada, Bolqarıstanda, Yuqoslaviyada, Kiprdə, Yunanıstanda, İranda, Afrikada və Avstraliyada yaşayan türklər də bu

dildə danışır.1924-cü ilə qədər bu dil Osmanlı dili adlanırdı.Türk dilinin tədqiqi tarixi 16-cı əsrə təsadüf edir.Avropa alimləri bu dövrdə Türk dilinin qrammatikasını hazırlamağa səy göstərmişdir.

1928-ci ilə qədər türk dilinin əlifbası ərəb qrafikasına uyğun idi.1929-cu ildən etibarən latın əlifbasına keçilmişdir.

19.Türkmən dili. Türkmənistanda yaşayan türkmənlərin milli dilidir.Türkmənlər dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən İranda, Əfqanıstanda, Türkiyədə, Suriya və İordaniyada da yaşayırlar.Bu dilin tədqiqinə əsasən XX əsrin əvvəllərindən başlanılmışdır.

Lakin türkmən dilinin əsl elmi tədqiqi ancaq Sovet hakimiyyəti dövründə sürətli vüsət almışdır.Türkmən dilinin əlifbası da 3 dəfə dəyişikliyə məruz qalmışdır.Ərəb, latın və rus qrafikası əsasında yaradılmış türkmən dili əlifbası bu dilin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

20.Uyğur dili. Yeni uyğur dili Orta Asiya və Qazaxıstanda, habelə Çin Xalq Respublikasında yaşayan uyğurların milli dilidir.Bu dilin öyrənilmə tarixi XIX əsrdən başlanmışdır.Uyğurların rus qrafikası əsasında əlifbası mövcuddur.Çindəki uyğurlar isə ərəb əlifbasından istifadə edirlər.

21.Xakas dili. Xakasda habelə Yenisey çayı sahillərində yaşayan Xakaz xalqının dilidir.Xakas dilinin əsaslı şəkildə öyrənilməsi son dövrlərə təsadüf edir.Bu dilin ilk əlifbası rus qrafikası əsasında olmuşdur.1929-cu ildə həmin əlifba latın qrafikası ilə əvəz olundu.1939-cu ildə xakaslar yenidən rus qrafikasına keçdilər.Müəyyən olunmuşdur ki, xakas dilinin xüsusiyyətlərini rus qrafikası daha düzgün əks etdirir.

22.Çuvaş dili. Çuvaşda yaşayan çuvaş xalqının milli dilidir.Çuvaşların müəyyən faizi Tatarıstan və Başqırdıstanda habelə Samara və Ulyanovskda məskən salmışdılar. XVIII əsrin

ikinci yarısından etibarən yazılı ədəbi dil kimi formalaşmağa və tədqiq olunmağa başlamışdır. Məşhur çuvaş maarifçisi və yazıçısı İ.Y. Yakovlev 1873-cü ildə rus qrafikası əsasında çuvaş dilinin əlifbasını yaratmışdır. Müasir çuvaş ədəbi dilində ali və orta məktəblər fəaliyyət göstərir, geniş miqyasda bədii və elmi ədəbiyyat nəşr olunur.

23. Şor dili. Şimali Altay və Kuznetsk Altay, Xakas və Dağlıq Altay vilayətləri ilə həmsərhəd olan Ton çayı sahillərində yaşayan Şorların dilidir. Şor dili türk dilləri ailəsinə daxil olan bir dil kimi Sovet hakimiyyəti illərində tədqiq olunmuşdur. Bu dilin əsas tədqiqatçısı N.P. Drenkovadır.

Dillərin geneoloji təsnifi sahəsində tədqiqatlar hələ də davam edir. Demək olar ki, dünya dilçiliyində indiyədək aparılmış geneoloji təsnifə Yer üzündə mövcud olan bütün dilləri tam əhatə edə bilməmişdir. Elə dillər vardır ki, onları indiyədək heç bir mövcud dil ailəsinə və qrupuna daxil etmək mümkün deyildir. Bu cəhətdən yapon, koreya, alban, yunan və başqa dillərin digər dillərlə tarixi qohumluq əlamətlərini öyrənilib aşkara çıxarmaq müasir dilçiliyin qarşısında bir problem olaraq qalmaqdadır.

M. Qaşqarlı: “Dərdini dinlədə bilmək və türklərin könlünü almaq üçün onların dilləri ilə danışmaqdan başqa yol yoxdur”.

Dünya dilləri yarandığı ilk dövrlərdə çox az sayda olub. Zaman keçdikcə bu dillər arasında bölünmə getmiş, bir dildən onlarla dil formalaşmış, formalaşanda da hər birindən yenə başqa dillər əmələ gəlmişdir. Bu gün dünyada 3500-dən çox dil var. Bu törəmə prosesi ilə yanaşı, həm də onlarla dil ölmüşdür.

Bir kökdən törəyən dillərə qohum dillər deyilir. Qohum dillərin hamısı birlikdə dil ailəsi adlanır.

Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsubdur. Türk dilləri ailəsi bir neçə qrupa bölünür: oğuz qrupu, qıpçaq qrupu, qarluq qrupu.

Dilimiz oğuz qrupuna daxildir. Türk (Türkiyə türkcəsi), türkmən, qaqaüz dilləri də oğuz qrupuna daxildir. Qazax, qırğız,

tatar, başqırd, qumuq dilləri qıpçaq qrupuna aiddir. Qarluq qrupuna isə özbək, uyğur, salur və s. dillər daxildir.

Oğuz qrupundan olan dillərin formalaşması eramızın birinci minilliyində başa çatır. Deməli, bu qrupa daxil olan Azərbaycan dilinin də fonetik sistemi, əsas lüğət fondu (leksikası) və qrammatik quruluşu həmin dövrdə formalaşmışdır.

Azərbaycan-türk milli dili isə XVI əsrin sonlarından formalaşmışdır. Bu dövrdə çağdaş dilimizin əsas fondu (leksikası) və qrammatik quruluşu müəyyənləşir

Dünyada nə qədər azərbaycanlı yaşayır? – Almaniyada yaşayan soydaşımız Əli xan İqbal bu suala cavab vermək məqsədilə araşdırma aparmışdır. Bütün dünyada azərbaycanlıların ümumi sayı 48.703. 575 nəfər təşkil edir Azərbaycan dilində dünyanın 85 ölkəsində danışılır. 45 milyondan artıq adam bu dildə danışır, talışlar, tatlar, ləzgilər və başqa xalqlar da ikinci dil kimi istifadə edirlər.

Türk dilləri qrupu 5 yarımqrupda formalaşmışdır:

1.Oğuz dilləri yarımqrupuna (4 dil), 2.Qıpçaq dilləri yarımqrupuna (5 dil), 3.Bulqar dilləri yarımqrupuna (6 dil), 4.Qarluq dilləri yarımqrupuna (3 dil), 5.Tukay dilləri yarımqrupuna (5 dil).

Mövzu 5, 6 və 7:Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi.

Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu və ahəng qanunu. Nitq mədəniyyəti anlayışı və onun milli mədəniyyətin tərkib hissəsi olması.Azərbaycan dilinin quruluş və tarixi

Morfoloji quruluşuna görə dünya dilləri bir neçə qrupa - kök dillər, felektiv(kökü içəridən dəyişən), iltisacı(sözün kökü dəyişməyən və həmişə müstəqil mənə daşıyan) qruplara bölünür. Azərbaycan dili morfoloji quruluşuna görə iltisacı dillərə aiddir.

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olub, dünyanın geniş yayılmış dillərindən biridir.Bu dildə 50 milyona qədər adam danışır.Azərbaycan Respublikası ilə yanaşı, Cənubi Azərbaycanın da əsas əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarətdir. Dağıstan, Gürcüstan, Türkiyə və İraq ərazilərində də

azərbaycanlılar öz qədim yurdlarında toplu halda yaşamaqdadırlar. Azərbaycan torpağının böyük bir hissəsi zorla Ermənistan ərazisinə birləşdirilmiş, əhalisi isə öz qədim yurdlarından çıxarılmışdır. Bunu bizim gələcək nəsillər unutmamalı, tarixin verəcəyi fürsətdən istifadə etməlidirlər. Bunlardan əlavə, Rusiyada, Avropa ölkələrində, ABŞ-da və başqa ərazilərdə də azərbaycanlılar səpəli halda yaşamaqdadırlar.

Azərbaycan dili dünyanın ən qədim dillərindəndir. Ümumxalq Azərbaycan dili eramızın V əsrində formalaşmışdır. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə-türk dillərinin oğuz qrupuna daxildir. Lakin formalaşma tarixi oğuz qrupuna daxil olan digər dillərdən daha qədimdir. Türklərin ən qədim vətəni Ön Asiyadır, şimalı-cənublu Azərbaycan əraziləridir. Azərbaycanın kuti, kassi, lullu, turukki və başqa tayfalarının hələ e.ə XXVIII əsrdə Aratta dövlətini yaratmış, biraz sonra isə 100 ilə qədər müddətdə Şumeri idarə etmişlər. Türk adını daha qədimlərdən yaşadan və gətirən isə Turukki tayfası olmuşdur. Turukkilər çox güclü birlik yaratmış və öz zamanlarında yırtıcı Assur dövlətini daim qorxu altında saxlamışlar. Turukki sözü “güclü, qüvvətli, doğan, törəyən” mənalarında tur/tör sözündən olub, türük//türk sözünü əmələ gətirmişdir.

Hələ eradan əvvəlki birinci minilliyin sonlarında Azərbaycanın cənub hissəsində əhali dövlətin adı ilə atropatenlər, şimalda albanlar adlanırdı, cənubda Atropatena dili, şimalda Alban dili ifadələri işlənirdi.

“Türk” etnik adı Azərbaycanda çox qədim tarixə malikdir və e.ə III minilliyin əvvəllərindən məlumdur. Bu söz Orta və Mərkəzi Asiya ölkələrində sürətlə kütləviləşmiş, daha intensiv işlənmişdir. Azərbaycanda isə V əsrdən –Sasanilərin dövründən kütləviləşməyə başlamışdır. Sasanilər Çindən İrana qədər böyük bir ərazidə yerləşən türk xaqanlığı ilə əlaqə saxlayır, bəzən qohumluq münasibətlərinə girməli olurdular. Onlar bu minvalla Azərbaycan türklərini də “türk” adlandırırdılar. Digər tərəfdən,

xaqanlığın öz dövründə xaqanlıq türklərinin Azərbaycana axını davam etməkdə idi.Ərəblər gəldikdən sonra şimalı-cənublu bu ölkəni də “türk ölkəsi”bilir və “türk ölkəsi” adlandırırlar.Lakin ərəblər cənub ərazilərindən tədricən şimala qalxdıqları və Atropatenasözünü öz şivələrində “Azərbaycan” şəklinə saldıqları, azərbaycanlıları qısa şəkildə azəri adlandırdıqları üçün bu termini şimal türklərinə də şamil etməyə başlamışdılar.Azəri sözü VII əsrdən işlənməyə başlamışdır.Azərbaycan sözü Antarpatianu sözündə əmələ gəlmişdir.Antarpatianu sözünün birinci hecasındakı An adının “n” samiti düşmüş, söz Atarpatianu tədricən Atropatena adını almışdır.Atropatena sözündə irəli çıxan “t”(dz)qovuşuq səsinin birinci komponentinin karlaşmış variantı saxlanmışdır.Ərəblər isə öz dillərinin xarakterinə uyğun olaraq həmin qovuşuq səsin ikinci komponentinə üstünlük vermiş, sözü Adzərbaycan-Azərbaycan şəklində tələffüz etmişlər, fərqləndirmək üçün Azərbaycan ərazisində işlədilən dili “əl-azəriyə” – azəri dili adlandırmışlar.Azəri sözü bu sözdən, bu tələffüzdəndir.

Azərbaycan Respublikasının doqquz milyonluq əhalisinin gündəlik ünsiyyət vasitəsi və rəsmi dövlət dili olan Azərbaycan dili İran İslam Respublikasında yaşayan 20 milyonluq azərbaycanlıların da ana dilidir.Yer üzündə hazırda Azərbaycan dilində danışan 30 milyondan çox adam yaşayır.

Ənənəvi-morfoloji və ya tipoloji təsnifat baxımından Azərbaycan dili iltisafı dillər qrupuna daxildir.Bu qrupa daxil olan bütün dillər kimi Azərbaycan dilində də flektiv dillərdən fərqli olaraq bütün söz kökləri özümlü leksik və qrammatik mənası olan müstəqil sözlərdir;qrammatik mənalər və qrammatik əlaqələr isə həmişə söz kökündən sonra gələn təkmənalı şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur.

Azərbaycan xalqının etnik əsasını təşkil edən türklər indiki Azərbaycan ərazisində eramızdan əvvəl görünməyə başlamış, birinci minilliyin əvvəlindən isə başqa mənşədən olan çoxsaylı

tayfalarla birlikdə bu torpağın qədim sakini olmuşlar. Türk mənşəli Azərbaycan dilinin və həmin dildə danışan xalqın yaranması, başqa sözlə, bu dilin ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi uzun sürən, bir neçə əsr davam edən bir proses olmuşdur. Əhalinin etnik tərkibində türk tayfalarının sayı, habelə iqtisadi, siyasi, mədəni təsiri artdıqca dilin fəaliyyət dairəsi də genişlənmiş və beləliklə, bəzi etnik və antropoloji xüsusiyyətlərini bu gün də qoruyub saxlaya bilən çeşidli etnik qruplar ümumi mədəni-mənəvi və dini birliyi olan bir xalq halında birləşmişlər. Azərbaycan dili böyük inkişaf yolu keçmiş qədim ədəbi dillərdən biridir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili ədəbi dilimizin şifahi növü kimi qəbul edilərsə, hazırda xalqa ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən dilin yaşı 1300 ildən çox sayıla bilər. Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi isə hələlik əldə olunan məlumatlara görə XIII əsrdən başlayır. Azərbaycan ədəbi dili öz 800 ilə yaxın inkişafı müddətində iki böyük dövrə əhatə edir. Əski dövr adlandırılan birinci dövr 13-cü əsrdən 18-ci, yeni dövr adlandırılan ikinci dövr isə 18-ci əsrdən yaşadığımız günlərə qədər olan bir dövrə əhatə edir. Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər kimi Azərbaycan dövlətlərinin saray və ordu dili olan bu dil bütün Ön Asiyada ədəbi dil kimi xidmət etmişdir. Bu dövr Azərbaycan ədəbi dili yeni dövr Azərbaycan dilindən öz dilxarici xüsusiyyəti ilə yanaşı dildaxili özümlükləri ilə də seçilir.

Leksik cəhətdən mövcud olan fərqlərdən birincisi budur ki, birinci dövr Azərbaycan dilində ərəb və fars sözləri çoxdur. O dövrün dil üslubları, xüsusən aparıcı poetik janr və vasitələr ədəbi dilimizə külli miqdarda alınma sözlərin axıb-gəlməsinə səbəb olmuşdur. İkinci dövrdə isə realist seir məktəbinin, realizm ədəbi metodunun bir yaradıcılıq metodu kimi yaranması və aparıcı yaradıcılıq metodu kimi formalaşması dilimizin əsas lüğət fonduna keçə bilməyən alınma sözlərin ədəbi dili tərk etməsinə səbəb olmuşdur. İkincisi, əski Azərbaycan dilinin osmanlı dili ilə

müştərək olan bir sıra sözləri yeni dövrdə artıq işləklilərini tamamilə itirmişdilər. Bu türk ədəbi dilləri sahəsində ayrılma hadisəsinin tam başa çatmasının nəticəsi idi.

Dövlər arasındakı fərqlər fonetik səviyyədə də güclüdür. Belə ki, yeni dövr Azərbaycan ədəbi dili, eyni zamanda, fonem tərkibinin sabitləşməsi ilə də səciyyəlidir. Birinci dövrə xas olan o//a sait, h//q//x samit müvaziliyi artıq birincilərin (o və h) qələbəsi ilə nəticələnir. Hər iki dövrün ədəbi dili öz növbəsində müxtəlif mərhələləri əhatə edir. Birinci dövr Azərbaycan dili öz inkişafında iki mərhələdən keçmişdir:

- 1) ədəbi dilin təşəkkül mərhələsi (13-14-cü əsrlər),
- 2) klassik şeir dili mərhələsi (15-17-ci əsrlər).

İkinci dövr Azərbaycan dili isə 3 mərhələni əhatə edir:

- 1) ədəbi dilin xəlqiləşməsi mərhələsi (18-ci əsr),
- 2) milli dilin yaranması və inkişafı mərhələsi (19-20-ci əsrin əvvəli),
- 3) müasir mərhələ (20-21-ci əsrin əvvəli).

Yeni dövr. Azərbaycan dili böyük inkişaf yoluna, özünün ikinci inkişaf mərhələsində çıxır. Bu dildə şeirlə yanaşı, nəsr və dram əsərləri yazılır, qəzet və jurnallar nəşr edilir, o bəzi rəsmi sənədlərdə, elmi tədqiqatlarda da işlənməyə başlayır. O dövrdə Azərbaycana gələn xaricilər, ruslar və almanlar da ona maraq göstərir, bəziləri bu dili öyrənməyə başlayır.

Azərbaycan dilinin inkişafı da, problemləri də daha çox 20-ci əsrlə bağlıdır. Məhz bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili bənzərsiz bir problemlə qarşılaşır. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ədəbi dildə 3 meyil, 3 istiqamət özünü göstərir. Təbii ki, bu ən çox bədii əsərlərin dilinə və mətbuata aiddir.

1. Birinci meyil, ədəbi dili bacardıqca xalq dili ilə eyniləşdirmək meyli. Bu özünü "Molla Nəsrəddin" jurnalının və bu jurnalın əməkdaşlarının əsərlərində göstərir. Burada ədəbi dil ilə danışmaq dili arasındakı fərq götürülür. Xalq bu dili asan başa düşür.

2. Daha çox osmanlı və əski Azərbaycan dilinin ənənəsinə söykənən ədəbi dili yaratmaq. Bu “Füyuzat” və “Həyat” kimi bir çox jurnal və qəzetlərin və əksərən bu redaksiyada işləyənlərin əsərlərinin dilində özünü göstərir. Xalq bu ədəbi dili çətin anlayır. Bu dil o vaxtkı türk dilindən, demək olar ki, seçilmirdi.

3. Hamı tərəfindən anlaşılan, ədəbi dil normalarına əsaslanan ədəbi dil yaratmaq meylidir. Bu dil heç bir dialekt təsirini qəbul etməyən bir dil idi. Ədəbi dil sahəsindəki bu proses əsrin əvvəllərindən 1930-cu illərədək davam etdi.

Yeni dövr Azərbaycan dilinin üçüncü, yəni müasir mərhələsində dil həyatının mühüm hadisələrindən biri Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili statusu almasıdır.

Mirzə İbrahimovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında qanunun qəbul edilməsi məsələsini xalqımız ruh yüksəkliyi ilə qarşılamışdır. Lakin bu hadisənin sonrakı nəticələri müsbət olmamışdır. Bu barədə professor, “Respublika” qəzetinin baş redaktoru *Teymur Əhmədovun qəzetin 2015-ci il 26, 27 fevral və 1 mart saylarında dərc olunan “Azərbaycan dili uğrunda mübarizə tarixindən səhifələr”* məqaləsində sonrakı hadisələrin yekunu ilə ətraflı məlumatlara bilirlər.

Azərbaycan dilinin ölkənin dövlət dili kimi elan edilməsində Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyevin çox böyük xidmətləri olmuşdur. Bəlli olduğu kimi, dövlət dili sahəsindəki fəaliyyətə Heydər Əliyev ölkəyə rəhbərliyə gəldiyi ilin ilk günlərindən başlamışdır. Azərbaycan ədəbi və xalq danışıq dilini dərin bilən, bu dilin lüğət tərkibinə yaxşı bələd olan və qrammatik imkanlarından fitri istedadı sahəsində səmərəli istifadə etməyi bacaran Heydər Əliyev yüksək səviyyəli yığıncaqlarda, məsələn, BDU-nun 50 illiyinə həsr edilmiş yubiley toplantısında, yenə həmin ali məktəbin partiya konfransında yüksək dövlət səviyyəsində aparılan başqa müşavirələrdə ana dilində parlaq çıxışlar edərək, özünə böyük hörmət və məhəbbət qazandı. O çox yaxşı

bilirdi ki, onun qazandığı bu böyük hörmət və məhəbbət eyni zamanda onun istifadə etdiyi, danışdığı dilə – Azərbaycan dövlət dilinə çox böyük hörmət və məhəbbət yaradır. Bütün bunlar təbii olaraq, ölkədə aşağıdan yuxarıya və eyni zamanda yuxarıdan aşağıya güclü bir dövlət dili ab-havası yaratmağa xidmət edirdi.

1977-1978-ci illər respublika rəhbərini çətinliklər qarşısında qoydu. Məlum olduğu kimi, 1977-ci ildə SSRİ-nin yeni Konstitusiyası təsdiq edildi. Həmin konstitusiya bütün respublikalarda hazırlanan yeni konstitusiyalar üçün nümunə rolunu oynamalı idi və faktik olaraq oynayırdı. Həmin konstitusiyada isə əvvəlcədən dövlət dili haqqında maddə yox idi. Ayrı-ayrı respublikalarda qəbul edilmiş konstitusiyaların heç birində həmin maddə öz əksini tapmadı. Azərbaycanda isə vəziyyət başqa cür idi. Heydər Əliyev ana dilinin dövlət dili olması uğrundakı mübarizəsini davam etdirirdi. De-fakto dövlət dili uğrunda ardıcıl mübarizə aparan respublika rəhbəri həmin dilin konstitusiyada qeyd olunmamasına dözə bilməzdi. Respublikanın rəhbər ziyalıları, bütün xalqı ana dilinin dövlət dili kimi yaşamaq hüququ uğrunda mübarizəyə cəlb edərək bütün qüvvəsi ilə mübarizə apardı və bütün çətinliklərə və maneələrə böyük hünərlə sinə gərdi. 1978-ci il aprel ayının 2-də doqquzuncu çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası konstitusiyasının layihəsi və onun ümumxalq müzakirəsinin yekunlarına həsr olunmuş yeddinci sessiyasında məruzə ilə çıxış edən Heydər Əliyevin təklifi ilə 73-cü maddəni aşağıdakı redaksiyada vermək təklif olunur:

“Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”.

Azərbaycan SSR Dövlət orqanlarında və ictimai orqanlarında, maarif idarələrində və başqa idarələrdə Azərbaycan dilinin işlədilməsini təmin edir və onun hərtərəfli inkişafına dövlət qayğısı göstərir.

1978-ci il Konstitusiyası həqiqətən Heydər Əliyevin öz

dövləti, öz xalqı, öz vətəni qarşısında göstərdiyi böyük xidmət idi. Müstəqil Azərbaycanın 1995-ci ildə ümumxalq referendumi-
munda qəbul edilmiş yeni Konstitusiyasında Azərbaycan dili
dövlət dili kimi öz layiqli yerini tutur:

Maddə 21. Dövlət dili

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan
dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını
təmin edir.

Ana dilinə həmişə xüsusi diqqətlə yanaşan, dilimizin dərin
bilicisi Heydər Əliyev dövlət dilinin yeni inkişaf dönməndə
yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq 2001-ci il iyun ayının 18-də
“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman
imzalamışdır. Fərmanda dilimizin öz tarixi inkişafı boyu əldə
etdiyi uğurlarla yanaşı, yaşadığımız dövrdə dövlət dili sahəsində
yaranmış problemlər də geniş təhlil edilmiş və həmin prob-
lemlərin həlli yolları göstərilmişdir.

Türk dillərindən biri kimi müasir Azərbaycan dili özümlü
xüsusiyyətləri ilə fərqlənən fonetik və qrammatik quruluşu olan
bir dildir. Öz fonetik qanunauyğunluqlarına görə, bu dildə
əmələgəlmə yerinə görə fərqlənən saitlər, yəni ön sıra (i, ü, e, ə,
ö) və arxa sıra (ı, u, a, o) saitlər eyni bir söz və ya söz forma da-
xilində işləmə bilməz. Eyni zamanda bu dildə dilortası samitlərin
(g, k) arxasına, dilarxası samitlərin (k, q, ğ, x) ön sıra saitlərlə bir
hecada işlənməsi də mümkünsüzdür. Azərbaycan dilinin fonem
tərkibində 15 sait və 25 samit vardır. Bu 40 fonem Azərbaycan
əlifbasında 32 hərflə işarə edilir. Azərbaycan dilində 9 qısa sait
vardır. Uzun saitlər bu dil üçün səciyyəvi deyil, onlar demək olar
ki, yalnız alınma sözlərdə çox az hallarda işlənir. Fonetik vurğu
bir qayda olaraq, son hecaya düşür. Azərbaycan dilində sözün
əvvəlində işləmə bilməyən 2 fonem vardır: ı və ğ samitləri.
Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşuna əsas (isim, sifət, say,
əvəzlik, zərflər, fel) və köməkçi (qoşma, ədat, bağlayıcı, modal söz,

nida) nitq hissələri daxildir. Bu dildə sözyaradıcılığında əsasən sintaktik və morfoloji üsullardan istifadə edilir.

Hazırda Azərbaycan latın qrafikası əsasında yaradılmış Azərbaycan əlifbasından istifadə edilir. Ölkənin siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni həyatında baş verən böyük dəyişikliklər müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində terminlərin sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Bu proses ədəbi dilin bütün üslublarında, özəlliklə işgüzar və elmi üslublarda, müəyyən dərəcədə mətbuat üslubunda aydın müşahidə olunur.

Mövzu 6: Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi.

İctimai hadisə olan dil başqa ictimai hadisələrlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Dil müstəqil inkişaf qanunlarına malik olsa da cəmiyyətin bütün sahələrindəki dəyişiklərə reaksiya verir. Müəyyən köhnəliklərlə bağlı dilin lüğət tərkibində bir sıra sözlər arxaıkləşir. İstehsalın, sənayenin inkişafı yeni anlayışların yaranmasına səbəb olur ki, bunlarda dil vasitəsilə ifadə olunur. Mədəni inkişaf geniş anlayışdır. Cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edir. Adi məisət və ailə səviyyəsində də yüksək əqli intellektual inkişafda da mədəniyyət nizamlayıcı bir faktordur. Təsadüfi deyil ki, dildə mədəniyyət anlayışı ilə bağlı çoxlu ifadələr var. Əmək mədəniyyəti, iş mədəniyyəti, istirahət mədəniyyəti və s. Mədəni inkişaf dildə yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur, bu dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi deməkdir. Beləliklə, dilin inkişafı bilavasitə xalqın tarixi ilə bağlıdır. Bu bağlılığı 2 istiqamətdə görmək mümkündür. Biri odur ki, bir dövlətin ərazisində qohum tayfaların birləşməsi nəticəsində xalq formalaşdığı kimi bu tayfaların dilidə birləşərək həmin xalqın dilinə çevrilir. Dilimizdə ərəb və fars sözlərinin işlənməsi Azərbaycan xalqının tarixən həmin xalqlarla olmuş əlaqəsinin nəticəsidir. Məsələn: İslam dinini qəbul etdikdən sonra türkcə uçmaq, damu, tanrı, yalavac sözlərinin əvəzinə müvafiq olaraq cənnət, cəhənnəm, Allah, Peyğəmbər sözləri işlənməyə başlamışdır. Dil faktları xalqın mədəni

tarixi haqqında aydın məlumat verir.

Dil haqqında deyilənlərdən:

Həzrət Əli: “İnsan öz dilinin altında gizlənilib, danışmağa başlayandan sonra kamil və ya ağılsız olması bilinir”.

Məşhur natiq Taleyran: “Dil fikri açmaq üçün yox, fikri gizlətmək üçündür”.

Firidun bəy Köçərli: “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindəndir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır”.

Nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik sahəsi olub, dildən ünsiyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını öyrənir. Nitq mədəniyyətinə yaxşı yiyələnmək üçün dilin fonetik, leksik və qrammatik qaydalarını bilmək, nitq zamanı onlara əməl etmək zəruridir.

Nitq mədəniyyətində dilçiliyin nəzəri fikirləri praktik şəkildə həyata keçirilir. Buna görə də Nitq mədəniyyəti dilçiliyin nəzəri yox, praktik sahəsi sayılır. Nitq mədəniyyətində ayrı-ayrı dil faktları və ya hadisələri yox, dilçiliyin qayda-qanunlar sistemi öyrənilir. Nitq mədəniyyətinin konkret predmeti yoxdur.

Natiqliklə nitq mədəniyyətini qarışdırmaq olmaz. Natiqlik də şairlik, rəssamlıq kimi sənətdir. Hamı nitqini tərbiyə edə bilər, amma hər kəs natiq ola bilməz. Ədəbi dilə yiyələnməyin özü nitq mədəniyyətinə sahib olmağa çalışmaqdır.

Nitqin mədəniliyi, dilin-danışığın gözəlliyi bütövlükdə millətin mədəniyyətinin tərkib hissəsidir.

Gözəl nitq üçün əsasən, iki şərt tələb olunur:

1. dilin özünün ifadə imkanlarının genişliyi, yəni hər hansı bir fikri ifadə etmək imkanının olması;

2. bu dildə danışanın yüksək hazırlılığı, yəni dilin ifadə imkanlarından düzgün şəkildə istifadə etməsi.

Azərbaycan dili fonetik, leksik, qrammatik quruluşuna görə dünyanın inkişaf etmiş və zəngin, mükəmməl quruluşlu

dillərindən sayılır. Bu dil özünəməxsus musiqili ahəngi, səlisliyi və axıcılığı ilə diqqəti cəlb edir. Çox qədim zamanlarda dilimizdə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, daha sonra isə yazılı ədəbiyyat yaranmışdır. Bu dildə “Dədə Qorqud” dastanı bütün türk xalqlarının ən sanballı əsəri adlandırılıb.

Milli mədəniyyətin, o cümlədən də nitq mədəniyyətinin qoruyucusu, daşıyıcısı xalqdır. Xalqın hər bir nümayəndəsi nitq mədəniyyətinə dərinlən yiyələnmalı və onu layiqli şəkildə qorunmalıdır. Nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik sahəsidir. Gözəl nitq nitq üçün tələb olunan şərtlər də genişdir. Dildə danışan hər kəsin yüksək hazırlığı olmalıdır. Nitq mədəniyyətinə malik olmağın ən yüksək göstəricilərindən şifahi və yazılı ədəbiyyatın nümunələrini yaxşı bilmək tələb olunur. Belə olduqda nitq mədəniyyəti hər hansı dilin və xalqın milli mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi diqqəti cəlb edə bilər.

Mövzu 7: Dilin tarixi xalqın tarixidir

Azərbaycan ədəbi dilinin hərtərəfli elmi tədqiqi sovet dövrünün nailiyyətidir. Bu, həm müasir Azərbaycan ədəbi dilinə, həm də ədəbi dilimizin tarixinə aiddir. Şübhəsiz, hər hansı bir dilin müasir səviyyədə tədqiqi ilə tarixi aspektdə öyrənilməsi eyni dərəcədə güc tələb etmir. Ədəbi dilin tarixini düzgün və yüksək səviyyədə öyrənmək üçün ilk növbədə müəyyən ərazidə yaşayan xalqın tarixini araşdırmaq vacibdir və ümumən xalqın tarixini bilmədən ədəbi dilin tarixini öyrənmək olmaz. Bizim tariximiz isə əsl elmi inkişaf üçün imkan yarandıqı dövrdə – sovet dövründə, demək olar ki, ”ustanovka” ilə yazılmışdır və bu cəhət xalqın tarixinin şüurlu surətdə saxtalaşdırılması ədəbi dilin tarixini, onun inkişaf yolunu obyektiv müəyyənləşdirməyə imkan verməmişdir. Hələ 30-cu illərdə B.Çobanzadə ədəbi dilimizin tarixini ilkin dövrləşdirmə təşəbbüsündə olmuşdur. Az sonra ədəbi dil tarixi üzrə müstəsna tədqiqatçı kimi yetişən Ə.Dəmirçizadə bu sahədə proqram hazırlamış, dəfələrlə dövrləşdirmə

aparmış və nəhayət, çox qiymətli “Azərbaycan ədəbi dili tarixi”nin I cildini nəşr etdirmişdir (1979). T.Hacıyev 60-cı illərdən bu sahədə araşdırmaları genişləndirərək iki hissədən ibarət “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” kitabını oxuculara təqdim etmişdir. B.Çobanzadə 1936-cı ildə çap etdirdiyi məqalədə özünün, bir alim kimi, bir sıra ”qüsurlarını” qeyd etsə də, 37-ci il ”təmizlənməsi”ndən xilas ola bilmədi. Türkçülüyü təbliğ, türk dillərini qohum hesab etmişdi. dövrün siyasi mənzərəsi elə idi ki, ”türk” sözünü dilə gətirmək olmazdı. Bu proses 50-ci illərə qədər davam etdiyindən Ə.Dəmirçizadənin böyük zəhmət hesabına yazdığı “Azərbaycan dilinin tarixi” (1944) əsərində də dilin mənşəyi dolayı yollarla – akademik H.Y.Marrın nəzəriyyəsinin prinsipləri əsasında axtarılır. Ə.Dəmirçizadə Midiya və Alban dövrü abidələrinin köməyi ilə bir sıra sözlərin etimologiyasını araşdırsa da, yalnız 70-ci illərin materialları əsasında hazırkı ədəbi dilimizin köklərini uzağı Atropatena dövrü ilə əlaqələndirmiş, dilimizin mənşəyini oğuz və qıpçaq tayfa dilləri ilə bağlı izah etmişdir. 60-cı illər ədəbiyyatşünaslıq elmi, bədii nəsr və poeziya sahəsində yeniliklər dövrü olduğu kimi, dilçilikdə də yeni, cəsarətli addımların atıldığı, tarixi tədqiqatın düzgün istiqamət almağa başladığı dövrdür. 70-ci illərin ortalarında T.Hacıyev türk mənşəli Azərbaycan dilini beş min il əvvəlki şumer dili faktları ilə sistemli şəkildə müqayisə edir, xeyli miqdarda leksik müvazilik əsasında Azərbaycan ərazisində hələ o dövrlərdə türk tayfa dillərinin mövcudluğunu qətiləşdirir. Şumer dilinin türk mənşəli olduğunu sübut etmək mümkün olmasa da, onun paraleli olan türk tayfa dillərinin qonşu Azərbaycan ərazisində mövcudluğuna şübhə qalmır. T.Hacıyev bunu sonrakı minilliklərin onomastik leksikasının etimoloji təhlili ilə də əsaslandırır. Bu, 60-cı illər oyanışının ilk nəticələri idi və bu cür tədqiqat meyl və cəsarəti bu dövrün səciyyəvi əlamətidir – müstəqilliyə aparan yoldur. 70-80-ci illər xalqın tarixinin və

dilinin minilliklər boyu keçdiyi həqiqi, təbii inkişafın tədqiqi sahəsində böyük yeniliklər dövrüdür. Bu dövrdə bir sıra tarixçilər tədqiq və araşdırmalarını yenə köhnə ən'ənə və "ustanovka" ilə davam etdirirlər. Bu cür əsərlərdə onomastik leksika yalnız İran dilləri əsasında izah edilir; bu, mümkün olmadıqda Qafqaz dillərinə müraciət edilir, lakin sözün çox hallarda aşkar türk mənşəyi qətiyyənlə yaxına buraxılmır. Bu zərərli meylin hazırda yenə tərəfdarları var və onlar qədim Azərbaycan ərazisində türk tayfaları mövcudluğunun qəti əleyhdarlarıdır. Bu konsepsiya ona görə zərərli ki, xalqın və dilin tarixini şüurlu surətdə təhrif edir, obyektiv tədqiqata imkan vermir; irqi ayrılıq – seçkiliyyət səbəb olur, "ari" saydıqları ilə digər xalqları qarşı-qarşıya qoyur, etnolinqviistik faktorlara həqarətlə baxır. Bir sıra tarixçilər bu cəhəti görürdülər. Onlar tarixin dərinliklərindən işıq saçan türk leksikasını da görürdülər. Bu sahədə 60-cı illərdən başlayan tədqiqat 70-ci illərdə gücləndi və son dövrlərdə xüsusi bəhrə verdi. Elmə zidd konsepsiyanın 80-ci illərin əvvəllərində ilk geniş tənqidini bədii yolla görkəmli yazıçı İsa Hüseynov verdi. Yaxşı niyyətlə yazılmış bütün tarix və dilçilik ədəbiyyatı göstərir ki, türklər bu yerlərin ən qədim sakinləridir; dəfələrlə türk tayfalarının gəlişləri, gedişləri olmuş və onlar tədricən qüvvətlənmişlər. Tədqiqatlar dərinlərə getdikcə sirlər açılır, müxtəlif ölkələrin ərazilərindəki aborigenlərin etnik tərkibi daha aydın müəyyənləşir. Türk tayfalarının əksərən Orta Asiyadan gəlmə olduqları göstərilir. Mövcud tədqiqatlara əsasən kitabda türk – Azərbaycan dilinin inkişaf yolu belə təsəvvür edilir: e.ə. IV və III minilliyin əvvəlləri protürk dövrü olmuş və məhz bu dövrdə türk dilləri kök dildən ayrılıb parçalanmağa başlamışdır. Bu baxımdan e. ə. III-I minilliklər protoazərbaycan dili dövrü olub, e.ə. V əsrə qədər davam etmişdir. E.ə. V əsrdən eramızın X əsrinə qədər qədim Azərbaycan dili, X əsrdən sonrakı dövr Orta və yeni Azərbaycan dili dövrü sayılır.

Türk tayfalarının Azərbaycan ərazisinə III əsrdən, daha pis halda isə XI-XII əsrlərdən gəldiyini iddia edənlərin fikirlərini dil və tarix təkzib edir, qədim sak-massaket tayfalarının, hunların, oğuz-qıpçaqların tarixi bu cür mülahizələri alt-üst edir. Qədim onomastik leksika, Sak-Turan hökmdarı Alp Ər Tonqanın ölümünə ağılar, Kaşğari divanının faktları, "Oğuznamə" materialları, Orxon-Yenisey abidələri belə bir ağlabatan qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycanda ən qədim dövrlərdən e.ə. I minilliyin ortalarına qədər müxtəlif türk etnoslarının konsolidasiyası dövrü, e.ə. I minilliyin ortalarından eramızın ilk əsrlərinə qədər türk etnoslarının ictimai-siyasi nüfuzunun güclənməsi, III-VII əsrlər isə Azərbaycan xalqının və ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması dövrüdür. Azərbaycan ədəbi dili IX-XI əsrlərdə tam təşəkkül tapmışdır. XVI əsrin ilk günlərindən Şah İsmayılın fəaliyyəti ilə başlayan hərəkət milli oyanışın başlanğıcı idi. Şah İsmayıl da, Füzuli də, Qurbani də üç müxtəlif üslubun zirvəsində durmaqla ədəbi dilin axarını yeni mərhələyə – milli mərhələyə ötürmüş oldular. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasında, Cənubi Azərbaycanda, eləcə də bir çox ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların ana dilidir. Hazırda dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan 30 milyondan çox azərbaycanlı bu dildə danışır. Bu dil müstəqil respublikamızın da dövlət dilidir. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna mənsubdur. Morfoloji quruluşuna görə iltisafı dillərə daxildir. İctimai hadisə olan dil başqa ictimai hadisələrlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Dil cəmiyyətin bütün sahələrindəki dəyişikliklərə, geriləmə və irəliləyişlərə reaksiya verir. Müəyyən köhnəliklərlə bağlı dilin lüğət tərkibində bir sıra sözlər arxaikləşir, elmin, texnikanın, bütövlükdə mədəniyyətin inkişafı yeni anlayışların yaranmasına səbəb olur. Dildə mədəniyyət anlayışı ilə bağlı çoxlu ifadələr var: əmək mədəniyyəti, iş mədəniyyəti, siyasi mədəniyyət, dövlətçilik mədəniyyəti, dil mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti, hərbi mədəniyyət və s.

Mədəni inkişaf dildə yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur, bu da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi deməkdir. Müasir radio-televiziyanın kütləviləşməsi xalqda nitq mədəniyyətinin yüksəlməsinə güclü təsir göstərir. Cəmiyyətdə insanların mədəni səviyyəsinin qalxması ədəbi dilin fəaliyyət dairəsini genişləndirir, ədəbi dilin orfoqrafik, orfoepik və qrammatik normalarını möhkəmləndirir. Nəticədə dialektin sosial işlənməsi məhdudlaşır. İnsanların ümumi mədəni səviyyəsinin inkişafı elmin genişlənməsini şərtləndirir. Bununla da ədəbi-kitab dili ilə xalq danışığı təzahürünün yaxınlaşması, özünəməxsus şəkildə sintezi gedir və bu prosesin nəticəsi kimi dilimizdə bu gün xüsusi elmi-kütləvi üslub deyilən nitq forması müəyyənləşir.

Dilin inkişafı xalqın tarixi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu bağlılığı iki istiqamətdə görmək mümkündür. Biri budur ki, bir dövlətin ərazisində qohum tayfaların birləşməsi nəticəsində xalq formalaşdığı kimi, bu tayfaların dili də (buna dialekt dili deyirlər, yəni dialekt tayfa dilinə bərabərdir) qarışaraq-birləşərək həmin xalqın dilinə çevrilir.

Məsələnin başqa tərəfi odur ki, müəyyən mədəni-tarixi hadisələrin aydınlaşmasında dil faktları mühüm rol oynayır.

Dilimizdə ərəb və fars sözlərinin işlənməsi Azərbaycan xalqının tarixən həmin xalqlarla olmuş əlaqəsinin nəticəsidir.

Məsələn, islam dinini qəbul etdikdən sonra türkcə uçmaq, damu, Tanrı, yalavac sözlərinin əvəzinə müvafiq olaraq cənnət, cəhənnəm, Allah, peyğəmbər isimləri işlənmişdir.

Rus dilindəki tovar (əmtəə) sözünün bizim dildə və başqa türk dillərində xırdabuynuzlu heyvan mənasında işlənən “davar”, karandaş sözünün “qara(n)daş”dan yaranması türk xalqlarının qüdrətli dövlətçilik tarixi haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Şah Abbasın adı ilə bağlı yaranmış şahı, abbası pul vahidləri XVI əsr Azərbaycan dövlətçiliyi barəsində özlüyündə müəyyən təsəvvür yarada bilir. XI əsrin görkəmli alimi Mahmud Qaşqarlı yazırdı ki,

türk və ərəb dilləri atbaşı (bərabər) gedir.

Qurani-Kərimin 112-ci surəsi olan İxlas surəsinin “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi həmin fikri təsdiqləyir.

Ahəng qanunu sözdə qalın və incə saıtlərin bir-birini izləməsi deməkdir. Dilimizin əsas fonetik qanunu kimi, ahəng qanunu fonetikada öyrənilir. Lakin ahəng qanunu dilimizin morfoloji quruluşu ilə də birbaşa bağlıdır. Dilimizdə milli sözlərdə ahəng qanunu gözlənilsə də, bir çox alınma sözlərdə pozulur. Məsələn: kitab, alim, dünya, vəfa, radio və s. Bu kimi sözlərə öz dilimizə məxsus hər hansı bir şəkilçi artırıdıda həmin şəkilçi söz kökündəki son hecanın ahənginə mütləq uyuşmalıdır. Məsələn: kitablar, alim-lə-rimiz, dünya-da, vəfa-lı, radio-ya və s. Deməli, ahəng qanunu köklə şəkilçi arasında daha möhkəm və dəyişməz olur. Köklə şəkilçi sözün morfoloji quruluşunu müəyyən edir. Ahəng qanunu isə köklə şəkilçi arasında nizamlayıcı amil rolunu oynayır. Deməli, ahəng qanunu fonetik hadisə olmaqla yanaşı, həm də morfoloji hadisədir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə ahəng qanunu dilçilikdə morfonoloji (morfolojiya və fonetika dilini birləşdirən) hadisə sayılır. Morfolojiya iki sözdən ibarətdir: morfolojiya və fonetika.

Nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik (təcrübi) sahəsi olub, dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını öyrənir. Nitq mədəniyyətinə yaxşı yiyələnmək üçün dilin fonetik (orfoepik və orfoqrafik), leksik və qrammatik qayda-qanunlarını bilmək və nitq zamanı onlara əməl etmək zəruridir.

Nitq mədəniyyətində dilçiliyin nəzəri fikirləri əməli (praktik) şəkildə həyata keçirilir. Buna görə də nitq mədəniyyəti dilçiliyin nəzəri yox, praktik sahəsi sayılır. Nitq mədəniyyətində ayrı-ayrı dil faktları və ya hadisələri yox, dilçiliyin qayda-qanunları sistemi öyrənilir. Nitq mədəniyyətinin konkret predmeti yoxdur.

Natıqlıkdə nitq mədəniyyətini eyniləşdirmək olmaz. Natıqlıq

də şairlik, rəssamlıq kimi sənətdir. Hər kəs nitqini tərbiyə edə bilər, lakin hamı natiq ola bilməz. Ədəbi dilə yiyələnməyin özü nitq mədəniyyətinə sahib olmağa çalışmaqdır.

Bir sıra Avropa xalqlarında bizim “ədəbi dil” dediyimiz anlayışa “mədəni dil”, “mədəniyyət dili” deyirlər. Yəni nitqin mədəniyyəti, dilin-danışığın gözəlliyi bütövlükdə millətin mədəniyyətinin tərkib hissəsidir.

“Mədəniyyət” sözü ərəbcə şəhər mənası verən mədinə sözündəndir.

Hər hansı bir xalqın milli mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır. Gözəl nitq üçün, əsasən, iki şərt tələb olunur:

1. Dilin özünün ifadə imkanlarının genişliyi, yəni hər hansı bir fikri ifadə etmək imkanının olması;

2. Bu dildə danışanın yüksək hazırlığı, yəni dilin ifadə imkanlarından düzgün şəkildə istifadə etməsi.

Azərbaycan dili fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna görə dünyanın inkişaf etmiş və zəngin dillərindən biri sayılır. Bu dil özünəməxsus musiqili ahəngi, səlisliyi və axıcılığı ilə diqqəti cəlb edir. Çox-çox qədim zamanlarda dilimizdə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, sonra isə yazılı ədəbiyyat yaranmışdır.

Bu dildə “Dədə Qorqud kitabı” kimi dünya mədəniyyətinin nadir incisi yaranıb.

Böyük türk alimi Fuad Köprülü “Dədə Qorqud kitabı”nı bütün türk xalqlarının ən sanballı əsəri adlandırır.

İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatımız xalqımızın gözəl və zəngin nitq mədəniyyətinin olduğunu sübut edir.

Milli mədəniyyətin, o cümlədən də nitq mədəniyyətinin qoruyucusu, daşıyıcısı bütövlükdə xalqdır. Xalqın hər bir nümayəndəsi nitq mədəniyyətinə dərinlən yiyələnməli və onu layiqli şəkildə qorumaqdadır. Bu mədəniyyəti inkişaf etdirməkdə, yaymaqda söz ustalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

Nitq mədəniyyətinin ən mühüm şərti, ədəbi dilin normalarına

əməl etməkdir.

Mövzu 8: Nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi və ifadəliliyi.

Nitq mədəniyyətinin (yaxud yüksək mədəni səviyyəli nitqin) əsas şərtləri bunlardır: nitqin düzgünlüyü, nitqin dəqiqliyi və nitqin ifadəliliyi.

Nitqin düzgünlüyü dedikdə dilin fonetik, leksik və qrammatik qayda-qanunlarına əməl etmək nəzərdə tutulur. Məsələn, “öyə getmək” düzgün deyil. Burada dilin fonetik (orfoepik) qaydası pozulmuşdur. Bu ifadəni “evə getmək” kimi dedikdə nitq düzgündür.

Nitqin dəqiqliyi dedikdə fikrin ifadəsi üçün birbaşa tələb olunan sözün, ifadənin və ya cümlənin seçilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, “*Uşaq dərindən gəlir*” – cümləsi düzgündür, ancaq dəqiq deyil. “*Uşaq məktəbdən gəlir*” – cümləsi isə həm düzgündür, həm də dəqiqdir.

Yaxud mal sürüsü, at sürüsü düzgündür, ancaq naxır, ilxı düzgün olmaqla yanaşı, həm də dəqiqdir.

Nitqin ifadəliliyi isə üslub baxımından ən uğurlu bədii dil vahidinin işlədilməsi deməkdir.

Nitqin ifadəliliyini nitqin dəqiqliyindən fərqləndirmək o qədər də asan deyil.

Məsələn, “*O, klassik ədəbiyyatı çox sevir*” cümləsi düzgün və dəqiqdir, lakin ifadəli deyil. “*O, klassik ədəbiyyatın vurğunudur*” cümləsi isə düzgün və dəqiq olmaqla yanaşı, həm də ifadəlidir.

Yaxud: “*Bizim eşqimiz xalq arasında məşhurdur*” da demək olar, “**Bizim eşqimiz dillərə düşüb**” də. Ancaq Səməd Vurğun daha gözəl (ifadəli) deyib: “*Bizim eşqimiz bir el nağılıdır*”.

Nitqin düzgünlüyünə hamı əməl etməlidir, nitqin dəqiqliyinə isə hamı əməl etməyə çalışmalıdır. Nitqin ifadəliliyi isə daha çox şair və yazıçılara məxsusdur.

Mövzu 9: Azərbaycan ədəbi dili. Nitq normaları.

Ədəbi dil xalq dilinin ciddi fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik normalar əsasında fəaliyyət göstərən formasıdır.

Ədəbi dil – milli dilin müəyyən qayda-qanunlara tabe olan və xalqın nümunəvi ünsiyyətinə xidmət edən nitq formasıdır. Başqa sözlə desək, ədəbi dil milli dilin müəyyən normalar sisteminə malik olan ən yüksək formasıdır. Ədəbi dil dialektdən fərqlənir.

Ədəbi dil bütün üslubların sistemidir. Ədəbi dilimizin bütün üslubları öz dolğunluğu ilə seçilir. Xalqımızın elmi-mədəni yüksəlişi ilə, müasir dünya mədəniyyətinə yaxınlaşma və inteqrasiyası ilə ədəbi dilimizdə elmi-kütləvi üslub deyilən bir üslub formalaşır.

Tarixən başqa üslublarla müqayisədə nisbətən zəif olan rəsmi üslubumuz indi müstəqil dövlətçiliyimizlə bağlı, bütün rəsmi dairələrdə mütləq və məcburi işlənməsi ilə şərtlənərək daha da kamilləşmişdir. Bu gün Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. Bu həm ədəbi dilimizin, həm də bütün üslubların sürətli inkişafı üçün təminat yaradır.

Ədəbi dilin tabe olduğu qayda-qanunlar sisteminə nitq normaları deyilir.

Norma sözün fonetik (səs) tərkibinin, leksik mənasının və cümlənin qrammatik quruluşunun hamı tərəfindən qəbul olunan şəkildə fəaliyyətinə deyilir.

Ədəbi dil iki şəkildə özünü göstərir: şifahi ədəbi dil, yazılı ədəbi dil.

Şifahi ədəbi dil səslənən ədəbi dildir. Şifahi ədəbi dil əlifba, yazı yaranmamışdan qabaq xalq yaradıcılığının dili kimi işlənməmişdir. Ədəbi dilin bu forması orfoepik normalara tabe olur. Nitq, çıxış və məruzələr şifahi ədəbi dil normalarına aiddir. Dövrümüzdə ədəbi dilin şifahi forması radio, televiziya dilinin hesabına daha da genişlənməmişdir. Yazılı ədəbi dil yazılan dildir, orfoqrafik normalara tabe olur. Yazılı ədəbi dilin ilk nümunələri

dövlət sənədlərinin, dövlət başçılarının məktublarının və bədii əsərlərin dili olmuşdur. Mədəni inkişafın yüksəlməsi ilə yazılı ədəbi dilin dairəsi daha da genişlənməmişdir.

Bu gün bədii əsərlərlə yanaşı, qəzet və jurnalların, elmi və publisist kitabların, reklamların, müxtəlif məzmunlu plakatların da dili yazılı ədəbi dil nümunəsidir.

Mövzu 10: Ədəbi dil və onun normaları (Fonetik, leksik və qrammatik)

Dildə (eləcə də nitqdə) norma tənzimləyici, nizamlayıcı funksiyanı yerinə yetirir. Nisbi sabitliyi yaradır. Ədəbi dilin normaları mütləq deyil, dəyişkəndir, müəyyən tarixi şəraitdən asılı olaraq dəyişikliyə uğrayır. Bu hal dilin orfoqrafik və leksik normalarında daha çox özünü göstərir.

Ədəbi dilin normaları kütləvi xarakterdədir. Yəni hamı tərəfindən anlaşılan, hamının dil ünsiyyəti üçün yararlıdır. “Ədəbi dilin normalaşdırılması o deməkdir ki, onun lüğət tərkibi ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsindən seçilir, ayrılır, sözlərin mənası və işlənmə məqamları, tələffüz tərzini və yazılış qaydası müəyyən prinsiplərə tabe edilir, sözdüzəltmə ümumi ənənəvi qaydada aparılır, ədəbi dil dialektlərə, loru dilə, jarqonlara qarşı qoyulur”.

Ədəbi dilin normalarını pozanlar ictimaiyyət tərəfindən məzəmmət olunurlar. Fransa, Latviya kimi inkişaf etmiş ölkələrdə dil qanunlarını pozanlar hətta cəzalandırılır. Məhz bu normaların sayəsində nitqin bütün şəraitində – məişətdə, istehsalatda, ictimai-siyasi mühitdə, təhsildə və s. yerlərdə dil özünün müxtəlif ünsiyyət fəaliyyətini lazımi səviyyədə yerinə yetirə bilər.

Ədəbi dilin normaları onun bütün səviyyəsini əhatə edir.

Mövzu 11: Fonetik normalar.

Ədəbi dilin səs sistemi də normalar əsasında tənzimlənir. Səslərin sözlərdə müəyyən düzülüş forması və ünsiyyətdə məqbul

sayılan fonetik dəyişmələrə uyğun variantları və ənənəvi deyiliş forması norma kimi qəbul olunur. Məsələn, dilimizin ahəng qanununa görə şəkilçilər sözlərin son hecasının ahənginə uyğun olaraq onlara qoşulur. Əgər binalar, anam, almaq, gəlmək kimi sözlərdə şəkilçilər binalar, anəm, almək, gəlmək şəklində işlədilsə, bu fonetik normaya görə qüsurlu sayılır. Başqa bir misal: dilimizdə şəkilçi tərkibində *e*, *o* saitləri işlənir. Yerli dialektlərdə sözlər aton, nənön, gələr, alacak kimi işlədilsə, deməli, burada da fonetik norma pozulmuş olur. Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə vurğu, əsasən, sözün son hecası üzərinə düşür. Bəzilərinin danışığında sözlər *o'xu*, *da'ha*, *si'fət* kimi tələffüz olunursa, yaxud mənəvi, mavi, vadar(etmək) kimi sözlərin birinci hecasındakı qısa tələffüz olunursa, bu da fonetik normadan uzaqlaşmadır.

Mövzu 12: Leksik normalar.

Leksik normalar sözlərin incəlik, zəriflik, rəvanlıq cəhətdən daha geniş işlənməsi, mənasının asan dərk olunması və s baxımından uyarlısının müəyyənləşdirilməsi və ədəbi dilə gətirilməsinə xidmət edir. Bu normalara görə sözlərin ədəbi dildə işlənməsi aşağıdakı hallarda məqbul sayılır:

a) Sözlərin yerli şivə və dialektlərdə işlənən və ümumiyyət tərəfindən az anlaşılan variantları: məs.: cəviz (qoz), sərək (ağılsız), soruq (döşəkağı), qəlbi (hündür), tumo (zökəm) və s.

b) Köhnəlmiş, ünsiyyətdə az işlənən sözlər. Bura tarixizmlər və arxaizmlər daxildir. Məsələn, çuxa, əba, xış, badya (qab), dünğ, kəndxuda, suç, çuar (su çuarı) və s.

c) Loru sözlər və ifadələr. Məs: zırpı (böyük), lələş, qağa, fısqırıq, dürtmək, anqırmaq və s.

d) Sözlərin yerində işlənilməməsi. Məsələn, Azərbaycan xalqı yaxşı yaşamağa məhkumdur (layiqdir əvəzinə); Biz bunlara müdaxilə göstərməyə (etməyə əvəzinə) və s.

e) Söyüş xarakterli sözlər və ifadələr.

Qrammatik normalar. Dilin qrammatik quruluşunun nitq prosesində fəaliyyətini nizamlayır. Bu normalara dilin öz təbiəti, qanuna uyğunluğu, dildə axıcılıq, rəvanlıq, ardıcılıq və s. tələblərin gözlənilməsi baxımından məqbul sayılan əlaqə formaları, şəkilçilərin ardıcılığı, sözlərin sıralanması, qrammatik kateqoriyaların işlənməsi ilə bağlı qaydalar daxildir. Misal üçün: söz kökündən sonra əvvəlcə sözdüzəldici (söz yaradan), sonra isə sözdəyişdirici şəkilçi (qrammatik funksiyanı yerinə yetirən) işlənir: arı-çı-lıq-dan, sənət-çi-lər və s. Miqdar və qeyri-müəyyən sayından sonra işlənən isim cəm şəkilçisi qəbul etmir: beş qələm, xeyli adam əvəzinə beş qələmlər, xeyli adamlar demək düzgün sayılmır. Nitq kommunikasiyasında sözlər müəyyən düzülüş qaydasına malik olur: mübtədə cümlənin əvvəlində, xəbər sonunda, təyin isim və isimlə ifadə olunan üzvdən əvvəl, tamamlıq ismi və feli xəbərin, zərflik xəbər, xəbər qrupunun əvvəlində işlənir.

Bir qrammatik qaydaya görə cümlədə və ya abzasın əvvəlində işlənən isimlər sonra gələn cümlədə (eləcə də abzasda) şəxs əvəzlilikləri və ya münasib sözlərlə əvəz olunmalıdır. Bu eyni söz və ya ifadənin təkrarını aradan qaldırmaqla nitqin ahəngdarlığını təmin edir. Mənsubiyyət, hal, dərəcə, zaman, şəxs və sairələrin ədəbi dildə işlədilməsi ilə bağlı qrammatik normalar mövcuddur.

Həm yazılı, həm də şifahi nitqdə qrammatik normalardan uzaqlaşma halları tez-tez müşahidə olunur. Məs:

a) Uzlaşma əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar: Bir neçə maşın torpaqları həyəət tökdülər.

b) İdarə əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar: Ustalar 1400 oturaq stullar təmir etdilər. Bir çox ölkələrin müşahidəçiləri seçkidə iştirak etdilər. Birinci cümlədə stullar, ikinci cümlədə müşahidəçilər sözləri müəyyən təsirlik halında işlənməlidir.

c) Yanaşma əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar: Azərbaycanın bütün həyatının sahələri Avropaya inteqrasiya olunur (olmalıdır: həyatının bütün sahələri)

d) Eyni və ya yaxınmənəli sözlərin təkrar olunması ilə bağlı qüsurlar: Ona müvəffəqiyyət uğuru arzu edirəm.

Mövzu 13: Dilimizdə özləşmə meyilləri

Dildə alınma sözlərin əvəzinə milli sözlərin işlədilmə meyli özləşmə meyli adlanır. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində 1960-cı illərdən başlayaraq özləşmə meyilləri müşahidə olunur. Bu meyillər həmişə özünü doğrultmasa da, ədəbi dili etnik yaddaşına qaytarıb başqa dillərin təsirinə məruz qalmaqdan bu və ya digər dərəcədə xilas edir. Özləşmə dedikdə hər cür söz yaradıcılığı başa düşülmür. Bu daha çox mövcud olan alınma sözlərin işlədilməsi əleyhinə yönələn və məhz həmin sözlər üçün qarşılıq tapmaq cəhdindən ibarət olan bir prosesdir.

Özləşmə üç yolla gedir:

1) Hər hansı bir söz ustasının qədim mənbələrdən, xalq dilindən söz götürməsi və ya mövcud oxşarlıq əsasında söz yaratması yolu ilə;

2) Cəmiyyətin özündə müəyyən hadisə ilə bağlı “söz partlayışı” yolu ilə;

3) Türk dillərinin təsiri ilə. Azərbaycanda alınma sözlərin türkləşdirilməsi prosesi əvvəllər də olmuş və bu günə qədər işlətdiyimiz qurultay, bildiriş, görüntü, seçki, ildönümü və s. belə yaranmışdır.

4) Son vaxtlar da həmin qayda ilə bir sıra leksik vahidlər meydana çıxmışdır: çimərlik, duracaq, saxlanc (maliyyə termini kimi), əyləc (tormoz), dönəm (mərhələ) və s. belə leksik vahidlər dildə öz qeyri-türk mənşəli qarşılıqları ilə paralel işlənir və həmin sözlərin sinonimlik imkanlarını artırır.

Dili tərk etmiş bir sıra türk mənşəli sözlərin yenidən qayıtması da özləşmə prosesinin təsiri ilə baş verir: çavuş, yarlıq, ulu, dürlü, araşdırma və s. Belə sözlərə dirilən sözlər deyilir.

Mövzu 14.Orfoqrafik normalar.

Orfoqrafiya yunan sözü olub orhos doğru, düzgün, qraphos yazıram deməkdir.Bu orfoqrafiyanın lüğəvi mənasıdır. Onun bir termin kimi mənası söz və qrammatik formaların vahid və sabit yazı qaydalarının məcmusu, toplusu deməkdir: “Orfoqrafiya – yazılı dil vahidlərinin yazılışını təmin edən qaydalar sistemidir”. Milli dilimiz üçün cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən orfoqrafik qaydalar xalqa, milyonlara xidmət edir. Bu qaydalar dövlət tərəfindən təsdiq olunur, onun tələblərinə əməl etmək hamı üçün vacib sayılır.

Orfoqrafiyamızın təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan dəyişikliklər, yeniliklər hər dəfə layihə şəklində respublikanın ali və orta məktəblərində, yazıçıların, mətbuat orqanlarının və digər əlaqədar təşkilatların yığıncaqlarında geniş bir şəkildə müzakirə olunmuş və orfoqrafiyada müəyyən dəyişikliklər aparılmışdır. Bu dəyişikliklərlə bağlı orfoqrafiya lüğətləri də hər dəfə yenidən tərtib olunaraq nəşr olunmuşdur. İlk orfoqrafiya lüğəti 1929-cu ildə (1925-ci ildə qəbul edilmiş orfoqrafiya qaydaları əsasında) nəşr edilmişdir.1939-cu ildə yeni əlifbaya keçməklə əlaqədar orfoqrafiya qaydalarında xeyli dəyişikliklər edilmiş, həmin dəyişikliklər 1940-cı ildə nəşr olunan orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapmışdır. Bu lüğətə 21 mindən artıq söz daxil edilmişdir. 1958-ci ildə qəbul olunmuş orfoqrafiya qaydaları əsasında 1960-cı ildə növbəti lüğət (üçüncü lüğət) nəşr olunmuşdur. Lüğət 58 minə qədər sözü əhatə edir. Bu lüğət dilimizin müasir leksikasını əks etdirə bilmək baxımından, təbii ki, köhnəlmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 26 may 2004-cü il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi yeni orfoqrafiya qaydaları bu sahədəki ehtiyacı ödəmək baxımından olduqca önəmli rol oynadı. Hal-hazırda yeni orfoqrafiya qaydaları əsasında tərtib olunmuş orfoqrafiya lüğəti çapdan çıxmışdır. Latın qrafikası ilə nəşr olunan yeni orfoqrafiya lüğətində 80 000-ə yaxın sözün düzgün yazılışı göstərilmişdir.

Dildə, xüsusilə onun lüğət tərkibində otuz ilə yaxın müddət ərzində baş vermiş yeniliklər, dəyişikliklər yeni orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapmışdır.

Orfoqrafiya qaydaları tərtib olunarkən üç prinsip əsas götürülür: fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsip.

Fonetik prinsip – orfoqrafiyanın əsas və başlıca prinsipidir. Bu prinsipə görə sözlər eşidildiyi kimi, tələffüzə uyğun şəkildə yazılır. Fonetik prinsip yazıda həm asanlıq, həm də demokratikliyi təmin edən prinsipdir. Məs: qardaş, bacı, adam və s. Lakin fonetik prinsipə əsaslanıb söz və qrammatik formaları tələffüzə uyğun, səsləndiyi kimi yaza bilmərik. Çünki bir sıra söz, yaxud şəkilçi dildə müxtəlif şəkildə tələffüz olunur. Məs: asanasand, hasan, hasant; ev, əv, öy və s. Eləcə də bəzi şəkilçilər adi danışıq dilində yazıldığından fərqli şəkildə tələffüz olunur. Bu cür söz və şəkilçilər müəyyən bir orfoqrafik qaydada deyil, hər kəsin tələffüz etdiyi şəkildə yazılarsa, bu, yazıda hərcmərcliyə, anarxiyaya gətirib çıxarar.

Morfoloji prinsip yazıda sözlərin qrammatik tərkibi əsas götürür, sözün və ya şəkilçinin bir tələffüz forması yazı üçün düzgün sayılır, qalan formalar ona tabe edilir, sözün kökü və şəkilçisi vahid bir formada yazılır. Məs: adi danışıq dilində ayaq – əyaq, qəbul – qabul və s. kimi iki variantda işlənən sözlərin birinci tələffüz forması orfoqrafiyada düzgün sayılır. Yaxud –lar/-lər, -dar/-dər, -zar/-zər, -nar/-nər formalarında işlənən kəmiyyət şəkilçisinin bir şəkli –lar/-lər yazılı dildə əsas götürülür.

Tarixi-ənənəvi prinsipə görə sözün müasir danışıq dilində (ədəbi danışıq dilində) səslənməsindən asılı olmayaraq, onun vaxtilə mövcud olduğu yazılış şəkli saxlanılır, əsas götürülür. Dilimizdə yazılışı ədəbi tələffüzündən fərqli olan sözlərin müəyyən bir qismi (məs: dəftər, Səttar, səkkiz, doqquz, müəllim, növbə, ailə və s.) tarixi-ənənəvi prinsip əsasında yazılır.

Mövzu 15: Nitq normalarının tarixliyi. Nitq istisnaları. Qrammatik norma.

Qrammatik norma sözlər və cümlələr arasındakı əlaqələrin istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə düzgün qurulmasını tələb edir. Bu əlaqələr düzgün qurulmadıqda qrammatik səhvlərə yol verilir.

Qrammatik normalar dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Miqdar saylarından sonra gələn isimlər təkdə işlədilir. Məs: üç kitab, iki adam (Bu sözlər üç kitablar, iki adamlar şəklində işlətsək, ədəbi dilin qrammatik norması pozular).

2. Adlara (isim, sifət, say və s.)sıra ilə cəm, mənsubiyyət, hal və xəbərlik şəkilçiləri artırılır. Məsələn, övlad-lar-ınız-dır, dost-lar-ınız-dan-am və s.

3. Fel kökünə sıra ilə təsirlilik, qrammatik məna növü, sadə şəkillərin morfoloji əlaməti və şəxs (xəbərlik) şəkilçiləri artırılır. Məsələn: inan-dır-ıl-ma-lı-dır.

4. Mübtədə ilə xəbər şəxsə və müəyyən dərəcədə kəmiyyətə görə uzlaşır. Məsələn: Mən müəllim-əm, Onlar alim-dir-lər.

5. Cümlədə söz sırası gözlənilir. Yəni cümlənin əvvəlində mübtədə, sonra tamamlıq, cümlənin sonunda isə xəbər gəlir. Təyin olunandan sonra əvvəl gəlir, zərflik isə xəbərdən əvvəl gəlir. Məsələn, *Leyla armudu stəkanları ehtiyatla qurulayırdı.*

Bütün bu qaydalara əməl edilmədikdə, sözlərin qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnməsində səhvə yol verildikdə qrammatik norma pozulur. Ədəbi dilin bu normaları müəyyən bir tarixi dövrdə bütövlükdə bir sistem şəklində fəaliyyət göstərir. Ədəbi dilin normaları uzun müddət dəyişməz, sabit qalır. Lakin leksik normada zaman keçdikcə müəyyən dəyişiklik baş verir. Fonetik və qrammatik normalarda isə dəyişmə nisbətən gec olur.

Norma tarixi kateqoriyadır. Zaman keçdikcə ədəbi dilin normasında əvvəlkindən fərqli müəyyən əlamətlər, keyfiyyətlər meydana çıxır. Məsələn, 1930-cu illərə qədər Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasında sağır **n** (nuni-səğir) adlı bir səs əlifbada

xüsusi işarə ilə – hərflə göstərilirdi. 1930-cu ildən sonra həmin səs fonetik normativliyini itirdi. Yaxud bir neçə il bundan əvvələ kimi ədəbi dilimizdə işlənən sosializm, kolxoz, sovxoz, raykom, kommunizm, partkom və s. bu kimi sözlər artıq fəal nitq prosesindən çıxmışdır. Ədəbi dilin normasında həmişə sabitlik olur. Amma bu sabitlik də nisbi xarakter daşıyır. Leksik normada həmin nisbilik özünü daha çox göstərir, yəni leksik normada dəyişmə daha tez gedir. Fonetik və qrammatik normalarda isə dəyişmə daha ləng gedir.

Nitq normalarının tarixliyi ədəbi dilin inkişafının, təkamülünün nəticəsidir.

Ədəbi dilin müəyyən inkişaf *mərhələsində norma ilə yanaşı, nitq istisnaları – qeyri-normativ hallar da olur. Nitq istisnaları iki halda* ortaya çıxır:

1. Ədəbi dildə işlənməyən, öz dövrünü keçirmiş nitq vahidləri bu və ya digər üslubda özünü göstərir;

2. Yeni yaranmış nitq vahidləri norma halına düşmür – normativləşə bilmir.

Mövzu 16.Natiqlik sənəti

Natiqlik – nitq sahəsində müəyyən peşəkarlıq tələb edən sənətdir. Nitqi ədəbi normalara uyğun, düzgün, gözəl(ibarəli) və dəqiq olan adamlar natiq adlanırlar. Natiqlik sənəti bir elm kimi lap qədimdən formalaşmışdır. Qədim dünyanın, xüsusilə də antik dövrün yetişdirdiyi görkəmli natiqlər natiqliyin praktikasını ilə məşğul olmaqla yanaşı, bütöv bir elmi-nəzəri sistemi hazırlanmışdır.Bu işdə Platon(Əflatun), Siseron, və başqaları dövrünün ən tanınmış natiqləri sayılırlar. Aristotel(Ərəstun), Demosfen və başqaları antik dövrün ən tanınmış natiqləri sayılırlar.

Azərbaycanda tarix boyu natiqlik olub. Bu sənətinin, saymaqla adları qurtarmayan məşhur nümayəndələri çoxdur.

Natiqlik elminə **ritorika** da deyirlər. Bu sənətin bir neçə

sahəsi var. **Bədii natiqlik, akademik natiqlik, siyasi natiqlik, inzibati- idarə natiqliyi, işgüzar natiqlik.** Sinifdə, auditoriyada müəllimin söhbəti və ya mühazirəsi **akademik natiqlik** sayılır.

Natiqlik elminin əsas göstəricilərindən biri **Jestlərdir. Jest** nitq zamanı nitqə uyğun edilən əl-qol hərəkətləridir. Jest nitqin təsir gücünü, emosionallığına artırır. Lakin hər bir jest ölçülüb-biçilməli və ondan yerində istifadə edilməlidir. Hər bir natiqin özünəməxsus jest üslubu var. Nitq prosesində **mimikadan** da istifadə olunur.

Mimika nitq prosesində təəccüb, narazılıq, sevinc və s. emosiyaları ifadə edən mənalı üz əzələlərinin hərəkətlərinə deyilir.

Mövzu 17. Nitq etiketləri

Ünsiyyət zamanı müraciət, gəzişmə, ayrılma, təbrik və sair bu kimi formalarına nitq etiketləri, və ya nitq yarlıqları deyilir. Nitq etiketləri xalqın milli mədəniyyətinə, təfəkkürünə uyğun olan və nitq mədəniyyətinin mühüm bir göstəricisi sayılır. Nitq etiketlərinin aşağıdakı göstəriciləri var.

Müraciət etiketləri: yaşca böyüklərə “siz” deyərək müraciət edilir, görüşmə etiketləri, ayrılma, təbrik, alqışlar, xeyir-dualar, qarğışlar, bəd dualar, söyüşlər kimi etiketlər vardır. Etiketlərin növlərinə aid nümunələr deyildiyinə görə fərqləndirici halları da diqqət çəkir. Bu etiketlərdən yerli-yerində istifadə ünsiyyətin normal olmasına, effektivinə, tərəflərin bir-birini düzgün anlamasına səmimi şərait yaradır.

Mövzu 18. Üslubiyyət

Üslub – dil vasitələrindən məqsədyönlü istifadə olunur. Bu üsulları öyrənən dilçilik bölməsi üslubiyyət adlanır. Üslublar həm ümumi, ictimai baxımdan, həm də xüsusi, fərdi baxımdan özünü göstərir. Funksional üslublar bütövlükdə ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik normaları bütün funksional üslublar üçün məc-

buridir. Fərdi üslub xüsusi səciyyə daşıyır və əsasən bir görkəmli şair və yazıçıya aid olur.

Mövzu 19: Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları: Ədəbi üslub.

Azərbaycan ədəbi dilinin bədii, elmi, publisistik, məişət, rəsmi-işgüzar funksional üslubları vardır. Tarixi inkişaf prosesində müəyyənlanmış həmin xüsusiyyətlər bir üslubu başqasından fərqləndirir. Bu üslubların hər biri ədəbi dilimizin fonetik, leksik və qrammatik normasına tabe olur. Nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi və ifadəliliyi publisistik üslub və digər funksional üslublarla bağlıdır.

Bədii üslub – milli bədii təfəkkürün ifadəsidir. Obrazlı, emosional nitq formasıdır. Bədii üslub ədəbi dilimizin tarixində həmişə aparıcı olmuşdur. Funksional imkanlarının genişliyinə görə bədii üsluba ədəbi-bədii dil deyilir. Bədii üslubun ən vacib şərti və ümumi cəhəti obrazlılıqdır. Bədii üslubun obrazlılığı həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik səviyyədə özünü göstərir.

Emosionallıq (ekspressivlik) ilk növbədə obrazlılıqdan yararır. Obrazlı nitq həm də emosional (ekspressiv) nitqdır.

Fonetik səviyyədə bədii üslubun göstəriciləri alliterasiya, assonans, təkrar və intonasiyadır. Birinci üç göstərici nitqdə ritm yaradan əsas vasitələrdir.

Alliterasiya eyni samit səslərin təkrarına deyilir.

Məsələn: “Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir”.

Atalar sözündə təkrar olunan **y** və **ş** samitləri nitqdə alliterasiya yaradır. Nəsiminin: “Al ilə ala gözlərin aldadıb aldı könlümü; Alinə bax nə al edər, kimsə irişməz alinə” beytində **l** samitinin təkrarı alliterasiyadır.

Assonans isə eyni saıtlərin təkrarına deyilir. Məsələn: “Azacıq aşım, ağırmaz başım” atalar sözündə *a* və *ı* saıtlərinin təkrarı

nitqdə assonans yaradır. Nəsiminin yuxarıdakı beytində də bu saïtlərin təkrarı assonansdır.

Təkrar dedikdə isə ritmik (fonetik) təkrar nəzərdə tutulur. Məsələn: “Ağa Kərəm, paşa Kərəm, xan Kərəm; Alış Kərəm, tutuş Kərəm, yan Kərəm” misralarında Kərəm sözünün təkrarı xüsusi bir ritm yaradır. İntonasiya isə şeirin və ya cümlənin xüsusi intonasiya ilə oxunması deməkdir.

Bədii üslubun leksik səviyyədə göstəriciləri: **epitet, təşbeh, istiarə, mübaligə, kinayə; frazeoloji birləşmələr, omonimlər, sinonimlər, antonimlər və s.**

Bədii üslubun qrammatik səviyyədə göstəriciləri:

Söz sırasının qəsdən pozulması (inversiya), qeyri-normativ quruluşlu cümlələr, ellipsis (sözlərin və ya şəkilçilərin ixtisarı).

Obrazlılığın fonetik səviyyədə təzahürü qrammatik səviyyədə təzahürü ilə, leksik səviyyədə təzahürü isə həm fonetik, həm də qrammatik səviyyədəki təzahürləri ilə birbaşa bağlıdır.

Bədii üslub ümumxalq dilinə əsaslanır. Xalq təfəkkürünün məhsulu olan sözlər, ifadələr, hətta müəyyən həcmdə dialektizmlər belə bədii üslubda işlənir.

Bədii üslub – şeir dili, nəsr dili və dramaturgiya dili formalarında özünü göstərir.

Şeir dili – müəyyən ahəngə, ölçüyə və bölgüyə malik olan və qafiyələnən dildir. Məsələn,

Başına döndüyüm gülüzlü sona,
Ömrümün ilk çağı yadıma düşdü:
Şairlər oylağı bizim tərəflər,
Tərlandırlar oylağı yadıma düşdü.

(S.Vurğun)

Nəsr dili – müəyyən süjetə malik olan təhkiyənin – hekayə, povest, romanın dilidir. Məsələn:

Musa dayı iti və sərt bir hərəkətlə üzünü bizə tərəf çevirib, heyrətlə əvvəlcə mənə, sonra Humaya, sonra yenə mənə baxdı.

Sanki kişi Yer üzündə görünməmiş qəribə bir şey eşitmişdi. Birdən barıt kimi açılaraq, dəyirmanın şırıltısını batıran qəzəbli səslə mənim üstümə qışqırdı:...

(İ.Əfəndiyev)

Dramaturgiya dili – monoloq və dialoqlardan ibarət olan səhnə əsərinin dilidir. Məsələn:

Böyükbəy: (Şahnazın əlindən tutaraq). Mənim əziz bacımın kefi necədir?

Şahnaz: Şükür Allaha, qardaş, yaxşıyam, axşam gəlib-gedən çox olduğu üçün soruşa bilmədim. Sənin Peterburq səfərin necə keçdi?

Böyükbəy: Səfərim o qədər də fərəhli olmadı. Peterburq bu saat qazan kimi qaynayır. Hər yerdə inqilab havası duyulur.

(İ.Əfəndiyev)

Bədii üslub başqa üslublarla müqayisədə daha qədim və daha zəngin sayılır. Başqa üslubların formalaşması, ədəbi dil normalarının müəyyənlişməsində bədii üslub həmişə aparıcı olmuşdur. Ədəbi dildə normanın yeniləşməsi, ümumxalq dili vahidlərinin yazılı dilə gəlişi bədii üslubdan başlanır.

Mövzu 20: Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları barədə

Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarına aşağıdakı üslublar daxildir: bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi-üşgüzar üslub. Bu üslubların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Tarixi inkişaf prosesində müəyyənlişmiş həmin xüsusiyyətlər bir üslubu başqa üslubdan fərqləndirir. Məsələn, bədii üslub obrazlılığı, bədii ifadə vasitələrinin bolluğu ilə seçildiyi kimi, elmi üslubun da əsas səciyyəvi xüsusiyyəti terminlərdən istifadəyə üstünlük verilməsidir. Bu üslublar

bir-birindən nə qədər fərqlənsə də, onların hamısı ədəbi dilin üslublarıdır. Buna görə də bu üslubların hər biri ədəbi dilimizin fonetik, leksik və qrammatik normalarına tabe olur.

Üslublarda həm diferensiasiya (ayrılma, ixtisaslaşma), həm də inteqrasiya (yaxınlaşma) prosesi gedir. Birinci halda ədəbi dil ixtisaslaşır (yəni üslublar bir-birindən fərqlənir, ayrılır), ikinci halda isə onlar hamı üçün anlaşılıqlı olur.

Bədii üslub – milli bədii təfəkkürün ifadəsidir. Obrazlı, emosional nitq formasıdır. Bədii üslub ədəbi dilimizin tarixində həmişə aparıcı olmuşdur. Funksional imkanlarının genişliyinə görə bədii üsluba ədəbi-bədii dil deyilir. Bədii üslubun ən vacib şərti və ümumi cəhəti obrazlılıqdır. Bədii üslubun obrazlılığı həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik səviyyədə özünü göstərir.

Emosionallıq (ekspressivlik) ilk növbədə obrazlılıqdan yaranır. Obrazlı nitq həm də emosional (ekspressiv) nitqdır.

Fonetik səviyyədə bədii üslubun göstəriciləri alliterasiya, assonans, təkrar və intonasiyadır. Birinci üç göstərici nitqdə ritm yaradan əsas vasitələrdir.

Alliterasiya eyni samit səslərin təkrarına deyilir.

Məsələn: “Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir”.

Atalar sözündə təkrar olunan y və ş samitləri nitqdə alliterasiya yaradır. Nəsiminin: “Al ilə ala gözlərin aldadıb aldı könlümü; Alinə bax nə al edər, kimsə irişməz alinə” beytində ilə l samitinin təkrarı alliterasiyadır.

Assonans isə eyni sahitlərin təkrarına deyilir. Məsələn: “Azacıq aşım, ağrımaz başım” atalar sözündə a və ı sahitlərinin təkrarı nitqdə assonans yaradır. Nəsiminin yuxarıdakı beytində də bu sahitlərin təkrarı assonansdır.

Təkrar dedikdə isə ritmik (fonetik) təkrar nəzərdə tutulur. Məsələn: “Ağa Kərəm, paşa Kərəm, xan Kərəm; Alış Kərəm, tutuş Kərəm, yan Kərəm” misralarında Kərəm sözünün təkrarı

xüsusi bir ritm yaradır. İntonasiya isə şeirin və ya cümlənin xüsusi intonasiya ilə oxunması deməkdir.

Bədii üslubun leksik səviyyədə göstəriciləri: epitet, təşbeh, istiarə, mübaligə, kinayə; frazeoloji birləşmələr, omonimlər, sinonimlər, antonimlər və s.

Bədii üslubun qrammatik səviyyədə göstəriciləri:

Söz sırasının qəsdən pozulması (inversiya), qeyri-normativ quruluşlu cümlələr, ellipsis (sözlərin və ya şəkilçilərin ixtisarı).

Obrazlılığın fonetik səviyyədə təzahürü qrammatik səviyyədə təzahürü ilə, leksik səviyyədə təzahürü isə həm fonetik, həm də qrammatik səviyyədəki təzahürləri ilə birbaşa bağlıdır.

Bədii üslub ümumxalq dilinə əsaslanır. Xalq təfəkkürünün məhsulu olan sözlər, ifadələr, hətta müəyyən həcmdə dialektizmlər belə bədii üslubda işlənir.

Bədii üslub – şeir dili, nəsr dili və drammaturgiya dili formalarında özünü göstərir.

Şeir dili – müəyyən ahəngə, ölçüyə və bölgüyə malik olan və qafiyələnən dildir. Məsələn,

Başına döndüyüm gülüzlü sona,
Ömrümün ilk çağı yadıma düşdü:

Şairlər oylağı bizim tərəflər,
Tər lanlar oylağı yadıma düşdü.

(S.Vurğun)

Nəsr dili – müəyyən süjetə malik olan təhkiyənin – hekayə, povest, romanın dilidir. Məsələn:

Musa dayı iti və sərt bir hərəkətlə üzünü bizə tərəf çevirib, heyrlə əvvəlcə mənə, sonra Humaya, sonar yenə mənə baxdı. Sanki kişi Yer üzündə görünməmiş qəribə bir şey eşitmişdi. Birdən barıt kimi açılaraq, dəyirmanın şırıltısını batıran qəzəbli səslə mənim üstümə qışqırdı:...

(İ.Əfəndiyev)

Dramaturgiya dili – monoloq və dialoqlardan ibarət olan səhnə əsərinin dilidir.

Bədii üslub başqa üslublarla müqayisədə daha qədim və daha zəngin sayılır. Başqa üslubların formalaşması, ədəbi dil normalarının müəyyənləşməsində bədii üslub həmişə aparıcı olmuşdur. Ədəbi dildə normanın yeniləşməsi, ümumxalq dili vahidlərinin yazılı dilə gəlişi bədii üslubdan başlanır.

Mövzu 21. Elmi üslub. Sözün terminoloji funksiyası.

Elmi üslub – milli elmi təfəkkürün ifadəsidir. O, müxtəlif elm sahələrinin dilidir. Elmi üslubun əsas xüsusiyyəti məntiqlik, dəqiqlik, ardıcılıq və konkretlikdir. Elmin müxtəlif sahələrinə aid kitab, dərslik və məqalələr elmi üslubda yazılır. Bədii üslubun əsas göstəriciləri olan obrazlılığa, emosionallığa elmi üslubda, demək olar ki, təsadüf edilmir.

Elmi üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onda ixtisas sözlərinin – terminlərin bol-bol işlənməsidir. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminləri vardır ki, onlar yalnız mütəxəssislər üçün tam və dəqiq şəkildə anlaşıqlı olur.

Elmi üslubda mürəkkəb cümlələr, modal sözlər çox işlənir. Elmi üslubda fikrin daha dəqiq və yığcam şəkildə ifadəsi üçün çox vaxt müxtəlif sxem və qrafiklərdən, şərti işarələrdən geniş istifadə edilir. Elmi üslubda söz və ifadələr müəyyən elmi anlayışları birmənalı şəkildə, birbaşa ifadə edir. Buna görə də elmi üslubda fikrin müxtəlif cür anlaşılmasına, mətnaltı mənaya və ya çoxmənalılığa yol verilmir.

Sözün elmi üslubdakı əsas vəzifəsinə onun terminoloji funksiyası deyilir. Mətnə birbaşa terminoloji funksiya daşıyan söz və ya ifadə *termin* adlanır. Başqa üslublar üçün səciyyəvi olmayan terminlər elmi üslubun əsas göstəricilərindən biridir. Elmi mətndəki hər hansı bir sözü termin kimi qəbul etmək olmaz.

Termin, ilk növbədə, ayrı-ayrı elm sahəsinə aid olan və yalnız həmin elm sahəsində işləyən mütəxəssislər üçün anlaşılıqlı olur. Terminin daha bir xüsusiyyəti təkmənalı olması, yəni bir anlamı ifadə etməsi və yığcamlığıdır. Dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi, bizim dilimizdə də alınma terminologiya– beynəlmiləl səciyyə daşıyan ixtisas sözləri çoxdur. Elmi terminlərin çoxu bir sıra dünya dillərində eyni olur. Məsələn: fonetika, leksikologiya, sinus, kosinus, benzol, petrol və s.

Dünya dillərinin çoxunda olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminologiya daha geniş yayılmışdır. Hər bir dilin elmi üslubunda beynəlmiləl terminlər milli terminləri sıxışdırır. Elmi məlumatların, müxtəlif araşdırmaların nəticələrinin daha çox elan edildiyi dillər müəyyənləşir. İngilis, alman, fransız, rus dilləri kimi.

Elmi üslub get-gedə daha çox formullara, sxemlərə meyilli olur.

Mövzu 22: Publisistik üslub və onun digər funksional üslublarla əlaqəsi.

Publisistik üslub – milli ictimai təfəkkürün ifadəsidir. Bu üslub mətbuatın (qəzetlərin, bədii-siyasi və ictimai jurnalların, elmi-kütləvi kitabların və s.), radio-televiziyanın dilidir. Publisistik üsluba bəzən “mətbuat dili” də deyilir. “Qəzet dili”, “radio dili”, “televiziya dili” anlayışları da bu mənada işlənir. Əsasən mətbuatda funksionallaşan publisistik üslub müxtəlif mövqeləri, maraqları əks etdirir. Radio və televiziya dili publisistik üslubun şifahi forması, qəzet və jurnalların dili isə onun yazılı formasıdır. Bu iki forma arasında elə bir kəskin fərq yoxdur. Publisistik üslubun hər iki formasının əsas xüsusiyyəti fikrin hamı tərəfindən anlaşılıqlı, aydın və təsirli şəkildə ifadə olunmasıdır. Publisistik üslubda yazan müəllif ilk növbədə çalışır ki, toxunduğu məsələ mümkün qədər kütləvi şəkildə hamıya çatsın və oxucularda müsbət reaksiya doğursun. Məhz buna görə də publisistik üslubda ək-

səriyyət tərəfindən anlaşılan ümumişlək sözlərdən daha çox istifadə olunur. Publisistik üslub kütləvi nitq forması olduğu üçün bütün dil göstəricilərinə görə adi danışiq dilinə çox yaxın olur. Mətbuat dilində gedən proseslər (yeni yaranan sözlər və s.) ümumxalq danışiq dilinə də təsir göstərir.

Publisistik üslub ən ictimai nitq forması olduğu üçün bu üslubda başqa üslubların da xüsusiyyətləri özünü göstərir. Bu baxımdan publisistik üslubun, əsasən, üç növü var: bədii-publisistik dil, elmi-publisistik dil, rəsmi-publisistik dil.

Bədii publisistik dil qəzet dilidir. Bu üslub növündə publisistik üslubun əsas xüsusiyyətləri gözlənilməklə yanaşı, yeri gəldikcə obrazlılığa, bədiiliyə də yer verilir. Publisistik üslubun bu qolu oçerk və felyeton adları ilə tanınır.

Elmi-publisistik dil dedikdə isə elmi-kütləvi jurnal və kitabların dili nəzərdə tutulur. Müxtəlif elm sahələrinə (məsələn, siyasətə, dinə və s.) aid publisistik məqalə və ya kitabların dili elmi-publisistik dildir. Buna elmi-kütləvi dil də deyilir.

Rəsmi-publisistik dil isə publisistik məzmunlu rəsmi, yaxud işgüzar sənədin dilidir.

Publisistik üslub XIX əsrin II yarısında milli qəzetlərin nəşrə başlaması ilə formalaşmışdır.

Mövzu 23: Məişət üslubu və onun yaranma şəraiti.

Məişət üslubu – gündəlik həyatda insanların bir-biri ilə ünsiyyət saxladığı dildir. Məişət üslubu adi danışiq dilidir – insanların bir-biri ilə hal-əhval tutduğu dildir. Məişət üslubu kitab-qəzet dili deyil, eyni zamanda məhəlli səciyyə də daşımır. Məişət üslubu ədəbi dilin gündəlik davranışda işlənən sərbəst və şifahi nitq formasıdır.

Məişət üslubu ədəbi dilin ən geniş yayılmış üslubudur. Məktəbdə dərs zamanı müəllim də, şagird də bu üslubda danışır, bu üslubda fikirlərini ifadə edirlər. Məişət üslubu istər fonetik, istər

leksik, istərsə də qrammatik xüsusiyyətlərinə görə yazılı ədəbi dildən fərqlənir. Burada sözlər orfoepik normalara uyğun şəkildə tələffüz olunur, cümlələr də quruluşuna görə yazılı ədəbi dildəki ilə müqayisədə fərqlənir.

Məişət üslubunun əsas səciyyəvi xüsusiyyəti sərbəstliyi və yığcamlığıdır. Məişət üslubunun canı dialoji nitqdır. Dialoji nitq dedikdə iki nəfərin gündəlik həyatda üzləşdiyi zaman istifadə etdiyi dil, üslub nəzərdə tutulur. Məişət üslubunun sərbəstliyi və yığcamlığı dialoji nitqdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Dialoji nitqdə intonasiya və jest-hərəkət mühüm rol oynayır, yarımçıq cümlələr çox işlənir.

Bədii ədəbiyyatda da məişət üslubunun təsiri açıq-aşkar özünü göstərir. Bir çox şair və yazıçılar (məsələn, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə və s.) əsərlərində məişət üslubundan – canlı danışmaq dilindən uğurla bəhrələnmişlər.

Məişət dili yazılı dildən fərqlənir. Yazılı dil əvəzinə “ədəbi dil” termini də işlənir, çünki o, bilavasitə yazıda təzahür edir. Buna görə də yazılı dil ədəbi nitq forması sayılır. Məişət üslubu isə yalnız şifahi şəkildə mövcuddur. Bu baxımdan məişət üslubu ədəbi dilə qarşı durmuş olur. Bununla belə, məişət üslubu nə loru nitqdır, nə də məhəlli səciyyəyə daşıyır. Məişət dili dialektüstü nitq formasıdır, yəni ədəbi dilin sərbəst və şifahi nümunəsidir.

Bədii, elmi və publisistik üslubun nümayəndələri şifahi nitqdə məişət üslubundan istifadə edirlər. Deməli, müxtəlif üslubların nümayəndələri ünsiyyətdə olduqda məhz bu üslubda birləşirlər.

Onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, insanların yazılı və şifahi nitqləri eyni olmur.

Qeyd: Loru dil yonulmamış, pinti danışmaq şəkildir. Loru söz (kobud əvəzinə köntöy), loru ifadə (məs: fürsəti əldən vermək yerinə gönü suya vermək) anlayışları da var.

Məişət dili danışmaq dilidir. Danışmaq dilinin qarşılığı isə yazılı dildir. Yazılı dil şifahi danışmaq dilinin əsasında formalaşır. Yazılı

dil çox vaxt ədəbi dilin sinonimi kimi formalaşır.

Ədəbi dil üslublar sistemidir. Ədəbi dilin yaranması üslubların müəyyənləşməsi deməkdir. Ədəbi dilin üslubları danışıq dilinin əsasında və danışıq normasından uzaqlaşma yolu ilə yaranır. Sonralar ədəbi dil öz yazılı üslubları ilə inkişafının yüksək mərhələsinə çataraq xalqın dilinin, canlı ünsiyyətinin təbiiliyindən uzaqlaşır. Bu zaman ədəbi dil qəlibə, şablon dilə çevrilir. Belə olduqda insanlar bir-biri ilə ünsiyyətdə təbii danışığa ehtiyac hiss edirlər. Ədəbi dilin bu səviyyəyə çatması, həm də cəmiyyətdə mədəni səviyyənin yüksəlişi, maarifin genişlənməsi ilə insanların öz gündəlik ünsiyyətində məhəlli nitqdən, yerli şivəçilikdən uzaqlaşma meyilləri yaratmış olur. Yəni bu zaman ədəbi normativli dil insanın gündəlik məişətinə bu və ya digər dərəcədə təsir etmiş olur. Beləliklə, ədəbi dilin şifahi təzahürü – məişət üslubu yaranır. İndiki halında məişət üslubu üslublar sisteminin müstəqil subyektlərindən sayılır.

Mövzu 24: Rəsmi-işgüzar üslub. Rəsmi sənədlərin dili.

Rəsmi-işgüzar üslub – rəsmi və işgüzar sənədlərin dilidir. Bu üslubda fikir müəyyən qəlibə düşmüş (standart) formalarda və olduqca yığcam şəkildə verilir. Üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyəti də elə budur. Rəsmi-işgüzar üslub hamı üçün eynidir – standartdır. Burada obrazlı ifadələrə, fərdi nitq xüsusiyyətlərinə rast gəlinmir. Milli rəsmi-işgüzar üslub başqa funksional üslublara nisbətən gec formalaşır. Bunun da əsas səbəbi əvvəllər ərəb və fars dillərinin, sonra isə rus dilinin Azərbaycanda ya bütünlüklə, ya da əsasən həmin funksiyanı daşmasıdır.

Bu üslubun lüğət tərkibi yığcam, sintaksisi məhduddur. Rəsmi-işgüzar üslub müəyyən tarixi təkamül prosesinin məhsuludur. Buna görə də bu üslubda bir sıra arxaik sözlər və köhnəlmiş sintaktik qəliblər (konstruksiyalar) uzun müddət qorunub saxlanılır.

Hər hansı bir dilin dövlət dili olması dövlətin rəsmi-ışgüzar üsluba münasibəti ilə müəyyən edilir. İdarə və müəssisələrdə rəsmi ünsiyyət dövlət dilində olur. Beynəlxalq münasibətlərdə də dövlət bu dildə təmsil olunur.

Rəsmi-ışgüzar üslub iki yerə ayrılır: rəsmi sənədlərin dili, işgüzar sənədlərin dili.

Dövlət, hökumət təşkilatlarının tərtib etdiyi və rəsmi qaydada (rəsmi şəxsin imzası, möhür və s.) təsdiq olunan sənədlər (məsələn, prezident fərmanları, hökumət sərəncamları, nazirlərin əmrləri, konstitusiya və s.) rəsmi sənədlər sayılır.

Rəsmi sənədlər mütəxəssislər tərəfindən hazırlanır, yerlərdə müzakirə edilir, sonra isə təsdiqlənir.

Rəsmi sənədlərin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- Dilin maksimum mükəmməlliyi;
- Fikrin tam aydınlığı;
- Fikrin (sözlərin) birmənalılığı;
- Fikrin hüquqi cəhətdən əsaslılığı (əsaslandırılması);
- Dil yığcamlığı.

Hər bir dövlətin ən mühüm rəsmi sənədləri konstitusiya, qanunlar, sərəncamlar, nazirlərin əmrləri və s.dır. Rəsmi sənədlər mühüm hüquqi məzmun daşıyır, dövlətdaxili münasibətlər bu sənədlərin köməyi ilə həyata keçirilir.

Rəsmi sənədin əsas şərti (həcmindən asılı olmayaraq) dil yığcamlığıdır. Rəsmi sənədlər millətin dövlətçilik mədəniyyətini əks etdirir. Buna görə də həmin sənədlərin mükəmməl tərtibinə xüsusi diqqət yetirilir.

Mövzu 25:Fərdi üslub(nitq)

Fərdin şifahi və yazılı nitqində özünəməxsus xüsusiyyətlər olur.Həmin xüsusiyyətlər bütövlükdə fərdi üslubu təşkil edir.Fərdi üslub hər fərdin özünəməxsus, xarakterik üslubudur.Fərdi üs-

lubun ən qabarıq təzahürü ədəbi üslubdadır. Çünki bədii üslub hər bir fərdin, müəllifin keçirdiyi ovqatın, emosiyaların əksidir. Deməli, bədii əsərdə fərdilik daha qabarıq, daha güclü olur. Bu mənada “Nizami dili”, “Nəsimi dili”, “Sabir dili”, “Füzuli dili” “Nəbi Xəzri dili”, “Bəxtiyar dili”, “Rəsul Rza dili”, “Hüseyn Arif dili” ifadələri fərdi üslubu əks etdirir.

Fərdi üslub digər funksional üslublarda da özünü göstərə bilər. Belə ki, elmi, publisistik, məişət üslublarında da nitq fərdiliyi müəyyən qədər olur. Rəsmi-işgüzar üslubda fərdilik, demək olar ki, yoxdur. Fərdi üslub dövrlə də bağlıdır. Məsələn, S.Vurğunun 30-cu illərdə yazdığı əsərlərin dili ilə 50-ci illərdəki əsərlərinin dili, ifadə tərzı fərqlidir.

Mövzu 26: Nitqin növləri və formaları (dialoji nitq, monoloji nitq)

Dialoji nitq. Bu nitq fəaliyyətinin bir forması olaraq müəyyən situasiyada iki və daha artıq şəxs arasında bir-birini izləyən, növbələşən canlı ünsiyyət, danışqdır. Burada danışan, daha doğrusu, fikri ifadə edən şəxs əvvəlcə daxilən öz-özünə düşünür, sonra isə xarici nitqə keçir, demək istədiyini sözlə ifadə edir. Fikri qəbul edən (dinləyən, eşidən) əvvəlcə dinləyir, sonra düşünür, daxili nitqdən xarici nitqə keçərək müsahibinə müvafiq cavab verir. Dialoji nitqdə həmsöhbətlərdən birinin ifadə etdiyi fikir digəri tərəfindən qavranılır. Burada monoloji nitqdən fərqli olaraq söhbətə öncədən hazırlıq görülmür. Bu səbəbdən dialoji nitqdə tərəflər daha fəal olurlar. Dialoji nitqin bütün formalarında (dialoji söhbət, danışq formalarında) onun iştirakçıları hadisəni təfərrüatı ilə danışır, onlara öz münasibətini bildirir, dediklərinin daha inandırıcı olması üçün sübutlar, dəlillər gətirirlər. Qarşılıqlı söhbət zamanı tərəflərin iştirakçıları müxtəlif formalar (müraciətlər, ara sözlər, ritorik suallar və s.) ümumi bir bütövlük, fikri vəh-

dət yaradır. Dialoq zamanı leksik təkrarlara, suala sualla cavabvermə, cümlədə söz düzümünün pozulması, fikrin elliptik qurulması, pauzalar və s. özünü göstərə bilər. Əlbəttə, belə ünsiyyət prosesində anlaşılmanın təmin olunması üçün dilin bütün normalarına riayət edilməklə yanaşı, normal intonasiyanın gözlənilməsi vacib sayılmalıdır. Nitqin dialoji forması mükəllimə də adlanır. O, danışmaq dili üçün səciyyəvi, yığcam və ixtisar olunmuş nitqdır. Orada ifadələr bir qədər qısa, sintaktik quruluşlar sadədir. Yarımçıq cümlələrdən daha çox işlədilir. Nitqin bu növündə digər vasitələrdən də – jest, mimika, əl-qol hərəkəti və s. geniş istifadə olunur. Dialoji nitqdə intonasiya mühüm rol oynayır.

Monoloji nitq. Dialoji nitqlə müqayisədə monoloji nitq struktur baxımından sadədir. Fikir bir nəfər tərəfindən geniş və ya müxtəsər şəkildə, rabitəli bir tərzdə ifadə edilir. Burada danışanın müsahibi (və ya mühasibləri) ilə əks əlaqəsi olur. Monoloji nitqdə məqsəd nitqin əsas kommunikativ növlərindən (təsvir, təsdiqləmə, fikir söyləmə, səciyyələndirmə) istifadə etməklə hər hansı bir məzmunun başqasına çatdırılmasıdır. Bu, təşkil olunmuş, proqramlaşdırılmış nitqdır. Yəni danışan deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür, ifadə edəcəyi fikrin həcmi, xarakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və ya auditoriyaya müraciət formasını, dil materiallarını seçir, müsahibinin (müsahiblərinin) səviyyəsini, deyəcəklərinin ona (onlara) necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırır.

Nitqin bu formasında danışan fikrən və ya yazılı şəkildə plan tutur, şərh edəcəyi məzmunu vermək üçün ona, necə deyərlər, dil donu geyindirir. Hansı sözlərdən, ifadələrdən istifadə edəcəyini, nitqini necə başlayacağını və quracağını və s. özü üçün müəyyənləşdirir.

Mövzu 27: Natiqlik sənətinin sahələri. İctimai-siyasi nitq.

İctimai-siyasi nitq digərlərinə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. İctimai-siyasi hadisələrlə bağlı kütlə qarşısında, eləcə də radio və televiziya vasitəsilə edilən çıxışlara tez-tez qulaq asırıq. Respublikamızın prezidenti möhtərəm İ.Əliyev cənablarının ölkənin daxili və xarici vəziyyəti, ölkə daxilində gedən ictimai-siyasi hadisələrə həsr olunan çıxışları siyasi natiqliyin dəyərli nümunələridir. İstər respublikamızda, istərsə də xarici ölkələrdə, ən mötəbər məclislərdə onun yığcam və olduqca mənalı çıxışları, nitqləri çox böyük razılıqla dinlənilir. Bu nitqlər dövlətimizin apardığı xarici və daxili siyasətə qiymət verir, onu düzgün yola istiqamətləndirir.

Ulu öndərimiz H.Əliyevin nitqləri natiqlik sənəti baxımından xüsusilə səciyyəvidir. O, ölkəmizdə siyasi natiqliyin əsasını qoymuşdur. Dövrün bu görkəmli dövlət xadiminin natiqlik məharəti həm elmlik, həm linqvistik, həm də publisistik cəhətdən təhlil olunmalı, öyrənilməlidir. Ali məktəblərdə tədris olunan “Nitq mədəniyyətinin əsasları” fənninə bu barədə ayrıca bölmə daxil edilməlidir. Qoy bizim gənclər Heydər Əliyev natiqliyinin sirlərinə bələd olsunlar, onun məziyyətlərini əxz etsinlər, öz ixtisasları ilə yanaşı, həm də gözəl natiq, söz ustası kimi yetişsinlər.

Prezidentin inaqurasiya nitqi, siyasi mövzularda məruzələr, hər hansı toplanışda hesabat məruzəsi, mitinqlər, siyasi təbliğatçıların nitqi, şuarlar, qanun vericilik layihələri və sair.

Mövzu 28: Diplomatik natiqlik

Xarici işlər nazirlərinin çıxışları, mətbuat konfransları, dövlət başçılarının BMT-də çıxışları, diplomatik mübahisələr barədə əməli məşğələ aparmaq lazımdır.

Mövzu 29: Məhkəmə nitqi.

Bu nitq dilin bütün funksiyalarını (ünsiyyət, xəbər, təsir funksiyalarını) yerinə yetirir. Ona görə natiqliyin bu növündə bütün dil üslublarından, xüsusən elmi və rəsmi üslublardan – elmi terminlər, hüquqi kateqoriyalar, standart formullar işlədilir ki, bu da təbiidir. Ona görə ki, məhkəmə prosesində hüquqi təhsili və müəyyən hüquqi savadı olanlar danışır, fikir və mülahizələrini söyləyirlər. Məhkəmə natiqliyində ehtiyac duyulduqda digər nitq üslublarından – ictimai-siyasi məlumat vermək, təbliğat və təşviqat məqsədilə publisistik, nitqin təsirini artırmaq, onun mahiyyətini uğurlu bir tərzdə verə bilmək üçün bədii üslublardan da istifadə etmək olar. Bu nitqə prokuror, vəkil, müttəhim, şahid, hakim və xalq iclasçılarının nitqi daxildir. Həmin nitq formalarından bir qismi (prokuror və məhkəmənin nitqi) ittihamedici, digər isə (vəkil və müttəhimin nitqi) müdafiəedici xarakterdə olur.

İttihamçının nitqi yüksək səviyyədə olmalıdır. O, səlis və aydın danışmağı bacarmalıdır. Bu nitq dərin təhlilə, sübutlara, faktlara, obyektivliyə, ədalətə, qanun aliliyinə əsaslandığı təqdirdə təsirli və inandırıcı olur.

Müdafiəçinin (vəkilin) çıxışları da sübutlu, dəlili olmalıdır. Məhkəmə prosesində qaldırılan vəsatət hadisələrin dərin təhlilindən alınan məntiqi nəticələrə əsaslanmalıdır. Vəkil dəqiqliyə, səmimiyyə, qanunun aliliyinə riayət etməlidir.

Məhkəmə natiqliyi tarixi etibarilə daha qədimdir. Hələ eradan əvvəl qədim quldarlıq dövləti olan Yunanıstanda natiqlik sənətinin bu növünə böyük əhəmiyyət verilmişdi. Məşhur Solon qanunlarının müəyyən maddəsi öz şəxsi mənafeyini müdafiə edə bilmək üçün məhkəmədə nitq söyləməyi hər bir afinalının borcu hesab edirdi. Bu qanun qədim Yunanıstanda, eləcə də Roma respublikasında məhkəmə natiqliyinin inkişafına böyük təkan vermişdir. Lisi, İsey, Siseron Afinada məhkəmə nitqi kimi şöhrət qazanmışdılar.

XIX əsrin ikinci yarısında nitqin bu növünün gözəl nümunələrinə Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrində, həm də Rusiyada rast gəlinir. Rusiyada dövrün qabaqcıl ziyalıları, alimlər və başqaları məşhur vəkillərin, ittihamçıların, bəzən də müttəhimlərin nitqini dinləmək üçün məhkəmə salonlarına gedirlər. Azərbaycanda da məhkəmə natiqliyinin müəyyən tarixi vardır. Məhkəmə salonlarında alovlu nitqlər söyləyən, adamların hüquqlarını müdafiə etməyi bacaran vəkillərin nitqi ictimaiyyət tərəfindən həmişə qiymətləndirilmiş, təqdir olunmuşdur. Uzun illər xalq hakimi, sonra da vəkil işləmiş adlı-sanlı ədliyyə müşaviri İman İmanovun natiqliyi barədə dəfələrlə eşitmişdik. Bir dəfə təsadüfən ali məhkəmə zalında bir müdafiəçi kimi onun çıxışını dinləmək bu sətirlərin müəllifinə müyəssər oldu. Bir qədər pafosla söylənilən bu nitq adamı valeh edirdi. O, söz alıb ayağa qalxdı, ani olaraq susdu. Bu başlanğıc fasiləsində natiq auditoriya ilə əlaqə yaradır, diqqəti cəlb edir, özü haqda ilk təssürat yaradırdı. Natiq nisbətən yavaş, bir qədər asta templo ifadə etdiyi “Möhtərəm hakimlər” müraciəti ilə nitqinə başladı. Natiq fikrini aydın ifadə etmək üçün olduqca münasib sözlər, ifadələr işlədir, dediklərini əsaslandırmaq məqsədilə yeri gəldikcə faktlara, dəlillərə müraciət edir, şərhini məntiqi əsasda qurmağa çalışırdı. Onun nitqi rəhbərliyi idi, fikirlər bir-birini tamamlayır, ikinci dərəcəli məsələlər əsas fikrin, mətləbin açılmasına, dinləyiciyə çatdırılmasına xidmət edirdi. Natiq yeri gəldikcə obrazlı ifadələrdən, zərbi-məsəllərdən, aforizmlərdən, rəngarəng müraciət formaları və sairədən istifadə edirdi. Bu nitq intonasiya cəhətdən zəngin və xoşagəlimli idi. Nitqin sonu başlanğıc ilə əlaqələndirildi ki, bu onun kompozisiya baxımından tamlığını təmin etdi. Natiqə qulaq asan dinləyicilər hiss etdilər ki, daha hər şey aydındır.

Məhkəmə natiqliyindən söhbət düşəndə İ.İmanov onun uğurlu nəticələr verməsi üçün aşağıdakıları əsas sayırdı:

1) Natiq nitqin predmetini yaxşı bilməli, onun müsbət və mənfi cəhətləri nitq üçün aydın olmalıdır;

2) Natiq ana dilinin zənginliklərindən, ifadə vasitələrindən istifadə etməyi bacarmalıdır.

3) Yalan danışmamalıdır.

Məhkəmə praktikasında belə natiqlər çox olmuşdur. Təəssüf ki, onların natiqlik məharəti ilə bağlı müəyyən bir vəsait yazılmamışdır. Hazırda ədliyyə sistemində işləyənlərin, xüsusilə hüquq təhsili verən müəssisələrin məhkəmə natiqliyinə dair vəsaitə böyük ehtiyac vardır. Bu gün universitetlərin hüquqşünas fakültələrində tələbələr həm də mahir natiq kimi yetişməli, formalaşmalıdır.

Mövzu 30: Akademik nitq.

Akademiya və elmi müəssisələr sistemində, beynəlxalq konfrans, simpozium, trening və sairədə edilən məruzələr, çıxışlar, verilən elmi məlumatlar və s. akademik natiqliyə aid edilir. Bu, elm adamlarının, alimlərin, yüksək hazırlıqlı ziyalıların, müəllimlərin elmi-praktik konfranslarda, ali məktəb auditoriyalarında, radio və televiziya verilişlərində, müdafiə sovetlərində və s. yerlərdəki nitqidir. Elmi nitq öz məntiqliyi, fikirlərin ardıcılığı, söylənilənlərin sübutla, dəlillərlə əsaslandırılması, ümumiləşdirilməsi, nəticələri və s. ilə digər nitq növlərindən fərqlənir. Nitqin bu növü vasitəsilə yaradıcı insanlar, alimlər və başqaları öz tədqiqatlarından, araşdırmalarından alınmış nəticələri həm yazılı (məqalələr, əsərlər, monoqrafiyalar şəklində), həm də şifahi yolla başqalarına çatdırırlar. Bu nitq o zaman yararlı sayıla bilər ki, insanlar onu başa düşsünlər, orada şərh olunanlara inansınlar. Məruzəçinin söylədikləri reallığa əsaslanmalı, dinləyicilər tərəfindən qəbul olunmalıdır.

Akademik natiqliyin yaranmasında ali məktəblərin rolu xüsusilə böyükdür. Belə müəssisələrdən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında DİA-nı, ADA-nı və Azərbaycan Dövlət Peda-

qoju Universitetidir. Bu universitetləri müxtəlif illərdə bitirib respublikanın məktəblərində, digər tədris müəssisələrində işləyənlərin çoxu, eyni zamanda nitq kimi də fəaliyyət göstərirlər. Şübhə yoxdur ki, bu keyfiyyətə yiyələnənlər elmi natiqliyi, bələğətli nitqi ali məktəb auditoriyalarında mühazirələr oxuyan müəllimlərinə (professor və dosentlərdən) öyrənir, bu söz ustalarının danışğını, natiqlik məharətini – aydın tələffüzünü, parlaq, qəti, kəsərli nitqini, güclü məntiqini, gözəl avazını, fikrin ifadə tərzini və sairəni əxz edirlər. Belə müəllimlər mükəmməl elmi hazırlığı ilə yanaşı, söz ustası, nitq kimi də yadda qalır.

Mövzu 31: İctimai-məişət natiqliyi.

Bu nitqin geniş istifadə olunan növlərindən biridir. Adamlar həyatda müxtəlif münasibətlə (yubileylərdə, toylarda, bayramlarda, ad günlərində, dəfn mərasimlərində, stol arxasında və s.) başqaları qarşısında çıxış etməli, tost deməli, nitq söyləməli olurlar. Məişət zəminində söylənilən bu nitqlər digərləri ilə müqayisədə müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Burada haqqında danışılan adamlar yalnız təriflənir, onların barəsində xoş sözlər söylənilir, obrazlı ifadələrə, təmtəraqlı cümlələrə daha çox üstünlük verilir.

Natiqliyin bu növündən yubiley tədbirləri, şənliklər keçirilən zaman istifadə olunur. Bu tədbirlər, əsasən, iki formada aparılır. Birincisi, görkəmli adamların – elm, maarif və mədəniyyət xadimlərinin, yazıçı, aktyor, əmək və müharibə veteranları və başqalarının yubileyləri, həmçinin əlamətdar, tarixi günlərin qeyd olunması; ikincisi isə, kiçik kollektivlərdə, ailədə dostlarla, yaxınlarla keçirilən yubiley şənlikləri. Yubileylərin forması və keçirilmə şəraiti fərqli olduğu kimi, orada söylənilən nitqlərin, çıxışların ifadə tərzində də müxtəlif olur. Birincidə bu tədbir, adətən, ciddi planda aparılır. Orada əvvəldə bir nəfərin (müəssisənin rəhbəri və orada çalışan mötəbər adamlardan biri) giriş nitqi dinlə-

nilir. Onun ardınca əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş çıxışlar olur, xatirələr söylənilir. Danışanlar daha çox yubilyarın işindən, əmək fəaliyyətindən söhbət açırlar. Burada söylənilən nitq, işlədilən söz və ifadələr, cümlələr bir qədər nizamlı-düzümlü olur, atmacalara, replikalara, zarafata yol verilmir.

Ailədə, kollektivdə, dostlar arasında keçirilən yubiley şənliklərində yubilyarın xarakteri, mənəvi keyfiyyətləri, insanlara münasibəti, cəmiyyətdə, ailədə mövqeyi və s. haqda söhbətlər ön planda olur. Bu söhbətlərdə zərif-duzlu atmacalara, incə yumora geniş yer verilir. Orada söylənilən xatirələr, bir növ ürək nəğmələrini xatırladır, yubiley tədbirlərinin təsirini artırır.

Məişət nitqinin çox geniş yayılmış forması toy mərasimlərində tamada – masabəylərinin nitqidir. Müxtəlif peşə sahibi olur, həm də tamada kimi fəaliyyət göstərən bu natiqlərin nitqini məclis əhli maraqla dinləyir, ondan eşitdiklərindən musiqi qədər həzz alır. Lakin həmişə belə olmur. Toy natiqlərinin bir qismi çıxışında münasib söz və ifadələri tapıb işlədə bilmir, fikrini ardıcıl şəkildə ifadə etməkdə çətinlik çəkir, şablon ifadələr işlədir, hamının dəfələrlə eşitdiyi şeirləri söyləyir, əhvalatları danışır, uzunçuluq edir, eşidənləri yorur. Halbuki, müasir zövqlə bəzədilmiş toy salonlarında dilimizi yaxşı bilən, onun ifadə vasitələrindən məqamına görə istifadə etməyi bacaran natiqlər çıxış etməlidirlər.

Məişət nitqinin digər forması hüzn mərasimində söylənilən vida nitqidir. Bu nitq həcmcə qısa və yığcam olur, çox vaxt almır. Monoton ifadə tərzii bu nitqin əsas əlamətidir. Nitqin bu növü də qədimdir. Vətən, xalq, dövlət qarşısında öz borcunu ləyaqətlə yerinə yetirib həlak olanların, vəfat edənlərin dəfn mərasimində bir qaydada olaraq ən məşhur natiqlər, söz ustaları nitq söyləmiş, mərhumun məziyyətlərindən danışmış, onu yüksək qiymətləndirmişlər. Son illərdə erməni işğalçılarına qarşı vuruşlarda şəhid olanların hər birinin dəfn mərasimində vida nitqləri söylənilmiş, onların vətən qarşısında xidmətləri qeyd edilmişdir. Belə nitqlərin gənclərə

vətənpərvərlikhisslərinin aşılmasında təsiri böyükdür.

Dəfn mərasimlərində el ağsaqqallarının, ağbirçəklərin, dünya-görmüşlərin, ziyalıların və b. qəbirüstü söylədikləri nitqlər, orada mərhumun fəaliyyətini qiymətləndirmək, onun ideyalarının, işinin, əməllərinin, yaşayacağı haqda söz söyləmək, yas sahibini ovundurmaq, ona təsəlli vermək baxımından əhəmiyyətlidir.

Hal-hazırda yas yerlərində ictimaiyyətin bütün təbəqələrindən olan adamlar iştirak edirlər. Belə məclisləri aparanlar (daha çox din xadimləri olurlar) söhbət açıqları mövzular, ifadə tərz, şərhlə üsulu, nitqi və s. ilə adamları cəlb etməyi bacarmalıdır. “Burada yabançı, əfsanəvi nitqlər deyil, həyatı, insanları düşündürən problemlərdən, qəm və kədəri unuduran məsələlərdən, həyatın doğurduğu problemlərdən, tərbiyə məsələlərindən və ya ölümə səbəb olan xəstəliklərdən, ondan qorunma yollarından söhbətlər aparmaq lazımdır.” Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti müstəqil fənn kimi bu məsələlərə daha çox yer ayırmağı müəllimdən tələb edir.

Ekran nitqi

Buna telenitq də deyilir. Ekran nitqi kütləvi informasiya vasitələrindən ən dəyərlisidir. Bu nitq həm yazılı, həm də şifahi nitqin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Telenitq monoloji və dialoji formada olur, məzmun hərəkət təsvir və səs ifadəsi ilə dinləyiciyə çatdırılır. Televiziya verilişləri zamanı bəzən təsvir, bəzən də sözün rolu ön plana çəkilir. Şübhəsiz ki, hər bir halda sözün, nitqin publisistik funksiyası daha geniş olur.

Çoxmilyonlu auditoriya üçün səsləndirilən bir nitqdə ədəbi dilin normalarına ciddi bir şəkildə riayət edilir. Danışan fikrini çatdırmaq üçün münasib formalar tapmağa, dilin sinonimik vasitələrindən yerli-yerində istifadə etməyə, cümlələri düzgün qurmağa çalışır. Burada orfoepik normaları – ədəbi tələffüz qaydalarını gözləmək daha vacib sayılır. Teleekran ədəbi dilin, xüsusilə orfoepik tələffüzün təbliğatçısı, yayıcısı, tənzimləyicisi olduğundan

bu verilişlərdə həmin qaydalara xüsusi qayğı və tələbkarlıqla yanaşılır. Hər bir söz, söz qrupu ədəbi tələffüz normalarına uyğun, aydın, emosional və təsirli bir şəkildə tələffüz edilsin.

Ədəbi tələffüz təkcə səs və sözlərin düzgün deyiliş qaydalarından ibarət deyildir. Vurğu, ritm, tembr, pauza kimi prosodik ünsürlər də anlayışa daxildir, Bu mənalı səslənmə vasitələrində düzgün istifadə telenitqin gözəlliyi, təsir effekti baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Tamaşaçılar televiziya verilişlərindən etalon səviyyəli nitqi eşidir və əxz edirlər. Məktəblərimizdə telekranda səsləndirilən nitqdən, aktyor və ya diktör oxusundan xarakterik parçalar nümunəvi lentə köçürülərək nitq inkişafı məqsədi ilə aparılan məşğələlərdə nümunəvi səsli vəsait kimi istifadə olunur.

Əlavə materiallar:Görkəmli ictimai-siyasi xadim

Azərbaycan xalqı yetirdiyi görkəmli dövlət xadimləri ilə fəxr edə bilər. Buna Ş.İ.Xətəini, Nadir şahı, Pənah xanı, Fətəli xanı, M.Ə.Rəsulzadəni, N.Nərimanovu və onlarca başqalarını misal göstərmək olar.Biri dövlət xadimlərindən biri də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olmuş Heydər Əlirza oğlu Əliyevdir.

H.Ə.Əliyev 10 may 1923-cü ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. O, Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu bitirdikdən sonra 1939-41-ci illərdə Azərbaycan Sənaye İnstitutunda oxumuş, 1942-ci ildə Naxçıvan MR-ın Xalq Komissarlar Sovetində işləmişdir. 1944-cü ilin mayında H.Əliyev dövlət təhlükəsizliyi orqanlarındaişə göndərilir və bu orqanlarda 1969-cu ilə qədər məsul vəzifələrdə işləmiş, Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri olmuşdur.

H.Əliyev 1957-ci ildə BDU-nun tarix fakültəsini bitirmişdir.

H.Əliyev 1969-cu ilin iyul ayında Azərbaycan KP-nin birinci katibi vəzifəsinə seçilmiş və bu vəzifədə 13 ilə qədər fəaliyyət göstərmiş, 1982-ci ildə daha yüksək vəzifəyə – SSRİ Nazirlər So-

veti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə irəli çəkilməmişdir. H.Əliyev burada 1987-ci ilin payızına qədər işləmiş və bundan sonra təqaüdə çıxmışdır.

H.Əliyev Moskvada işlədiyi illərdə həmişə Azərbaycanla maraqlanmış, 1990-cı ilin 20 yanvarında Bakıda sovet qoşunlarının törətdiyi qanlı cinayətə öz dərin etirazını bildirmişdi.

Respublikamızın həyatı üçün bir çox tarixi hadisələr H.Əliyevin yorulmaz fəaliyyəti ilə bağlıdır. 1993-cü il iyun ayında xalqın iradəsi ilə yenidən hakimiyyətə gələn H.Əliyev əvvəlcə Azərbaycan Milli Məclisinin sədri, 1993-cü il oktyabr ayının 3-də isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir. Xalq 1998-ci ilin oktyabrın 18-də H.Ə.Əliyevə etimad bəsləmiş və o, ikinci müddətə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olmuşdur.

H.Ə.Əliyev Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü olmuş, 2 dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, 4 dəfə Lenin ordeni, Qırmızı Ulduz ordeni və medallarla təltif edilmişdir.

Heydər Əliyev və dövlət idarəçiliyində milli dilin rolu

Hər bir xalqın milli dili, o xalqın varlığı deməkdir. Dil, xalqla birlikdə dünyaya gəlir, həyatın sərt qanunlarında inkişaf edir, zənginləşir.

Şah İsmayıl Xətai, I-ci Pyotr və Mustafa Atatürk kimi öz xalqının həyatına milli müstəqillik tarixinə islahatçı kimi daxil olan rəhbərlər öz ana dilinin qorunub saxlanmasına böyük səy göstərmişlər.

Buna canlı misal olaraq zəmanəmizin böyük şəxsiyyəti, bütün canı-qanı ilə xalqına, onun mənəviyyatına bağlı olan ümummili liderimiz H.Ə.Əliyevin müstəsna xidmətlərini sadalamaq kifayət edər. O demişdir: Mənim üçün hər şeydən üstün olan mənim milli mənlidir. Biz öz əcdadlarımıza daim minnətdar olmalıyıq. Ona görə ki, ən çətin vaxtlarda dilimiz itməyib, yaşayıb. Onu xalqımız və onun yetişdirdiyi böyük şəxsiyyətləri yaşadıbdır.

Bu gün Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu almasında yalnız ümummili liderimiz Heydər Əliyevə borcluyuq. O, xalqının xalqımızın mənəviyyatının daha da zənginləşməsi yolunda bütün qüvvəsini sərf etmişdir. Onun həyata keçirdiyi bütün işlər həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

1993-cü ilin iyununda bütün dünyanın diqqəti Azərbaycana yönəlmişdi. Bir-birinin ardınca baş verən ağır siyasi proseslər, millətçi separatçılıq Azərbaycan dövlətçiliyini sarsıtmış, onun müstəqilliyini və azadlığını təhlükə altına qoymuşdu. Belə bir vəziyyətdə xalqın tələbi ilə hakimiyyətə dəvət olunan, təcrübəli siyasətçi Heydər Əliyevin dövləti idarəetmə mexanizmini və qanunçuluğu qısa müddətdə işə salması, ölkədə baş verən siyasi-ictimai hadisələri nəzarətə götürməsi təbii ki, xalqımızın, həmçinin dünyanın bütün demokratik qüvvələrinin bu böyük tarixi şəxsiyyətə inamını bir daha artırdı.

Heydər Əliyevin istər xarici, istərsə də daxili siyasət sahəsində nail olduğu ən böyük nailiyyətlər onun işi, ağılının, dərin zəkasının və müdrikliyinin bəhrəsidir.

H.Əliyevin ardıcıl olaraq, Azərbaycan dilinin Dövlət İdarəçiliyinin bütün sahələrində uğurla işləməyə çalışmış, bu işə hər cür qayğı göstərmişdir.

Azərbaycan dili böyük sınaqlar, çətin imtahanlar, qarşısında qalanda, dərin böhranlar içərisində çırpınanda və özünün xilaskarını axtaranda onun harayına yalnız Heydər Əliyev çatmışdır.

Hələ, 1921-1937-ci illərdə Konstitusiya qəbul edilərkən, 1956-cı ildə 1937-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyaya dövlət dili barəsində maddə əlavə olunmuşdur. Bu da pis nəticə vermişdi.

Hətta 1959-cu ildə Sov.İKP MK-da Azərbaycanda millətçilərin olması barəsində qərar qəbul edilmiş və bir çox rəhbər işçilər cəzalandırılaraq işlərindən kənarlaşdırılmışdır. 1978-ci ildə SSR-nin yer üzündə hökmranlıq himni oxunduğu bir dövrdə Azər-

baycanın “Böyük Sovetlər İttifaqının kiçik üzvlərindən biri olduğu həmin dövrdə yeni Konstitusiyaya qəbul edilməli idi. Hər yerdə “Ümumi Sovet Xalqı” ümumi ünsiyyət vasitəsi anlayışları hökm sürdüyü bir şəraitdə müstəqil respublikamızda milli dillərin Konstitusiyada ayrıca ünsiyyət vasitəsi olaraq göstərilməsinə ehtiyac olmadığı haqqında ideoloji təbliğat bütün ölkəni bürümüşdü.

Azərbaycan dilinin SSR Konstitusiyasında rəsmi dövlət dili kimi öz əksini tapması Ukrayna kimi böyük bir respublikanın rəhbərlərinin və başqalarının buna qəti etirazları səslənsə də, Heydər Əliyev onlara çox kəskin və qəti olaraq “dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu Azərbaycan konstitusiyamızda yazdırma lıy q və yazaca ğıq!” deməklə iradını bildirənləri susdurmuşdur və beləliklə də, ana dilimizi məhv olmaqdan qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu da danılmaz bir faktdır ki, o vaxtlar Azərbaycan dilini konstitusiyada dövlət dili kimi yazdıran yeganə türk mənşəli respublika Azərbaycan idi.

Dilimizin varlığı uğrunda Heydər Əliyevin mübarizəsi bununla bitmir, yeni və ilk milli konstitusiyanın yazılması zərurəti və yenidən Azərbaycan dilini dövlət dili kimi konstitusiyada təsbit edilməsi mühüm bir problem kimi meydana çıxdı.

Əslində Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdığı gündən “Mənim ana dilim, mənim şirin dilim” özünə gəlmişdir. Onun sədrliyi ilə hazırlanmış konstitusiyada ana dilimiz öz parlaq əksini tapdı. Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin dövlət dili olmasına olduqca həssaslıqla yanaşdı. Şəxsən onun təklifi ilə konstitusiyaya layihəsinin ümumi müzakirəsindən əlavə, dövlət dili haqqında olan maddə ətrafında ayrıca müzakirə təşkil edilmişdir. Bu müzakirə əvvəlcə 1995-ci il oktyabr ayının 14-də konstitusiyaya komissiyasının iclasında, 1995-ci il oktyabr ayının 31-i tarixində bu maddə Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında alimlərin, ziyalıların, dil sahəsində çalışan bütün mütəxəssislərin iştirakı ilə müzakirə olunmuşdur. Bu müzakirədə layihənin son variantı

yenidən müzakirə edilmişdi.

Beləliklə, bu məsələ tam aşkarlıq və demokratik bir şəraitdə böyük dairələrdə demək olar ki, bütün xalq tərəfindən müzakirə edilmir və xalqımız əksərən Azərbaycan dövləti, Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dili tərəfdarı olduqlarını təsdiq etmişlər.

Konstitusiyada dövlət dili, xalqın adı, ölkənin adı, məhz böyük cəfakəş insan Heydər Əliyevin dühası, qüdrəti sahəsində həmişəyaşarlıq statusu aldı.

Gürcü şairi Karlo Kaladze dilimiz barəsində belə demişdir:

“Azərbaycan dili ən şirin, ən rəvan, ən lətafətli və ən musiqili bir dildir”. Elə bir dildir ki, hamı onu başa düşə bilir.”

Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verilməsində xidməti bu dahi şəxsiyyətin xalqına, vətəninə milli dilinə dərin bağlılığı ilə səciyyələnidir. Bunu biz onun sabirabadlılarla bir görüşündə söylədiyi fikirlərində daha aydın görürük “Azərbaycan xalqı qəhrəman xalqdır, qeyrətli xalqdır. Hələ 2500 il bundan əvvəl əlində qılınc, ulu nənəmiz Tomris İran hökmdarı Kirin başını kəsərək, tuluğa atmış və demişdir: “Sağlığında qan içməkdən doymadınsa, indi doyersən”. Bütün xalq dastanları arasında Koroğlu səviyyəli ikinci qəhrəmanlıq dastanı yoxdur. Onun kimi öz xalqının gözəl ənənələrini cəmləşdirən ikinci bir xalq qəhrəmanı mən tanımıram.

Azərbaycan xalqı çox qədim tarixə və mədəniyyətə malik olan bir xalqdır. Hələ XII əsrdə dünya poeziya səmasında günəş kimi hər tərəfə şəfəq saçan Nizami Gəncəvi adlı dahi bir şairimiz olanda, dünyanın indiki aparıcı xalqlarının çoxu əslində bir xalq kimi hələ formalaşmamışdı. Öz əqidəsindən dönmədiyinə görə dərisi diri-diri soyulmuş bənzərsiz dahi şair İmadəddin Nəsimi, bütün XIV əsrin bəzəyi olmuş, qəm şairi deyilən əslində ilahi eşq, məhəbbət şairi, bütün bəşəriyyət tərəfindən 500 illiyi təntənəli surətdə qeyd edilmiş Məhəmməd Füzuli, XVI əsrə şəfəq saçır. XVIII əsrdən onu vəsf edən dahi şairimiz S.Vurğunu, gözəllik və məhəbbət şairi Cavid,ı,

xalqımızın qeyrət qalası olan Şuşanın və Laçın yurdunun ərən övladları, ölməz sənətkarımız qalereyasının dahi bəstəkarımız Ü.Hacıbiyovu, Salyan-Sabirabad zonasının xalqımıza bəxş etdiyi unudulmaz şairi Xəlil Rza Ulutürkü yad etmək istəyirəm. Ona deyəndə ki, əllər yuxarı, əllərini qaldırmışdı. Silahın varmı?! Bəli var. Təhvil ver! O silah mən özüməm, mən odam, atəşəm, yandıra-cağam sizi, demiş və onu tutmağa gələnləri şok vəziyyətinə salmışdır. Belə sənətkarları olan xalq basılmazdır.

Heydər Əliyev bu sözləri özünəməxsus gözəl bir nitqdə demişdir. Öz ana dilinin gözəlliyini dərk edən Heydər Əliyev ədəbi dilimizdən bir ziyalı kimi istifadə edir. Onun həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, bacarığı, mədəni səviyyəsi dilin incəliklərini duymaq qabiliyyəti bu sahədə mühüm rol oynayır. Heydər Əliyev yaxşı bilir ki, dil amilini əsas tutmasan dövlət idarəçiliyindən bir xalqın varlığından, onun qurduğu cəmiyyətdən, dövlət quruluşundan söhbət gedə bilməz. Dil həm cəmiyyət üzvləri, həm də dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzimləyən başlıca vasitədir.

Heydər Əliyev dilimizin leksik və frazeoloji zənginliyini də-rindən bilən bir şəxsdir. O, yeri gəldikcə öz nitqində ondan geniş istifadə etməyi bəcarır. Heydər Əliyev ədəbi dili yaxşı bilir, ifadə etdiyi fikri yığcam və səlis bir şəkildə, tələb olunan ədəb -ərəkanlı, leksik qrammatik normaları gözləmək şərtilə dinləyiciyə çatdırır.

Heydər Əliyev monoloji nitqdən geniş istifadə edir. O, dövlət məmurlarından tələb edir ki, ifadə etmək istədikləri fikir aydın, səlis bir şəkildə olsun. Dövlət idarəçiliyində hər bir məmurun fərdi deyim tərz, fərdi üslubu mühüm amildir. Heydər Əliyev də topladığı faktik materialları, müşahidə etdiyi hadisələri, zərurətdən doğan rəqəmləri, nəzəri ədəbiyyatdan əks etdiyi üçün mülə-hizələri və s. yadda möhkəm saxlamaq, yeri gəldikcə onlardan məharətlə istifadə etməyi bacarmaq məharəti vardır. İnsanda yad-daş təbiətin insana bağlı olduğu böyük hədiyyədir.

Heydər Əliyev müdrik natiqdir. Böyük yunan alimi Siseron

belə qənaətə gəlib ki, gözəl nitqə əsaslanmayan müdriklik cəmiyyətə bir o qədər də fayda verməz. Müdrikliyə əsaslanmayan gözəl nitq isə əksinə zərər gətirər. Ancaq müdrik adam natiq ola bilər. Yaxşı natiq o adam ola bilər ki, düşünməyi bacarır, kim həyatını gözəl danışmaq sənətinə həsr edirsə, o, eyni zamanda ömrünü müdrikliyə həsr edir. Heydər Əliyevə görə, dövlət məmuru danışmağa hazırlaşarkən hər şeyi gərək dönə-dönə araşdırın, müzakirə etsin, ölçüb-biçsin, təcrübədən keçirsin. Onu danışma məntiqinə çevirsin.

Siseron izah edir ki, danışdığın dildə natiqlik sənətinə yiyələnmək çox çətindir. Çünki o, çoxlu biliklə, səylə bağlıdır. Sözləri seçib cümlə düzəltməklə nitqə gözəllik verməlisən; təbiətin insana bəxş etdiyi ruhun bütün hərəkətləri ilə hər şeyi ən incəliklərinə qədər öyrənməlisən. Ona görə ki, sənin danışığın dinləyicilərin ruhunu ya sakitləşdirmək, ya da oyatmaq üçündür.

Heydər Əliyev hər hansı mövzunu nütxəssisindən daha gözəl ifadə etmək üçün ciddi səy göstərirdi. Heydər Əliyevin ana dilində söhbətləri, danışmaları, çıxışları xalq kütləsinin ürəyinə yol tapır, onları sanki ovsunlayırdı.

Siseron yazır ki, “Natiqlik sülhün peykidir, asudə vaxtın, dincliyin müttəfiqidir”, elə bil yaxşı qurulmuş cəmiyyətin tərbiyəçisidir.

Azərbaycan dilinin böyüklüyünü, onun gözəlliyini bütün dünyaya tanıdan şəxs Heydər Əliyev xalqımız üçün böyük iş görüb, bizə fayda vermişdi.

Abbas Səhhət. "Vətən"

Könlümün sevgili məhbubu mən
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.
Məni xəlq eyləmiş əvvəlcə Xuda,
Sonra vermiş vətənim nəşvü-nüma.

Vətənim verdi mənə nanü-nəmək
Vətəni mənə unutmaq nə demək?!
Anadır hər kişiyyə öz vətəni,
Bəsləyib sinəsi üstündə onu.

Südüdür ki, dolanıb qanım olub,
O mənim sevgili cananım olub.
Saxlaram gözlərim üstə onu mən,
Ölərəm əldən əgər getsə vətən.

Vətənin neməti nisyan olmaz,
Naxələflər ona qurban olmaz.
Vətən əcdadımızın mədfənidir,
Vətən övladımızın məskənidir.

Vətənin sevməyən insan olmaz,
Olsa da ol şəxsədə vicdan olmaz!

Almaz İldırım, "Azərbaycan"

Nərdə məni gül qoynunda doğuran,
Xəmirimi göz yaşıyla yoğuran,
Beşiyimdə, lay-lay balam, çağırın,
Azərbaycan, mənim bəxtsiz anam, oy!
Neçə ildir həsrətinlə yanam, oy!..

Xəbər alsam, Muğanımdan, Milimdən,
Nazlı Bakım, o neft qoxan gülümdən,
Kim demiş ki, düşmüş adın dilimdən,
Azərbaycan, mənim eşsiz yurdum oy,
Ölməz eşqim, içimdəki dərdim, oy!..

Salam versəm, rüzgar alıb götürsə,
Ağrı dağdan Alagözə ötürsə,
Gur səsimi göy Xəzərə yetirsə,
Xəzər coşub zəncirini qırsa oy,
Hökm etsə, bu sərsəm gediş dursa, oy.
 Könlümə tək Kəbə yaptım səni mən,
 Sənsiz neylim qürbət eldə günü mən?
 Sənsiz neylim Allahı mən, dini mən,
 Azərbaycan, mənim taxtım, tacım, oy.
 Oyanmazmı kor olası baxtım oy

Səməd Vurğun, "Azərbaycan"

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimdən,
Anam doğma vətənimdən!
Ayrılar mı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!
 Mən bir uşaq, sən bir ana,
 Odur ki, bağlıyam sana,
 Hankı səmtə, hankı yana
 Hey uçsam da yuvam sənsən,
 Elim, günüm, obam sənsən!
Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durna gözlü bulaqlardan!
Eşitmişəm uzaqlardan
Sakit axan arazları,
Sınamışam dostu, yarı...
 Fəqət səndən gen düşəndə,
 Ayrılıq məndən düşəndə,
 Saçlarıma dən düşəndə.
 Boğar aylar, illər məni,
Qınamasın ellər məni.

Dağlarının başı qardır,
Ağ örpəyin buludlardır.
Böyük bir keçmişin vardır.
Bilinməyir yaşın sənin,
Nələr çəkmiş başın sənin.
Düşdün uğursuz dillərə,
Nəs aylara, nəs illərə.
Nəsillərdən nəsillərə,
Keçən bir şöhrətin vardır.
Oğlun, qızın bəxtiyardır...
Hey baxıram bu düzlərə,
Ala gözlü gündüzlərə.
Qara xallı ağ üzlərə,
Könül istər şeir yazı;
Gəncləşirəm yaza-yaza...
Ölməz könül, ölməz əsər,
Nizamilər, Fizulilər
Əlin qələm, sinəm dəftər,
De gəlsin hər nəyin vardır.
Deyilən söz yadigardır.

Bəxtiyar Vahabzadə, "Ana dili"

Dil açanda ilk dəfə «ana» söyləyirik biz,
«Ana dili» adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız-laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.
Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyin
Bu dil əcdadımızın bizə miras verdiyi
Qiymətli xəzinədir...onu gözlərimiztək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.

Bizim uca dağların sonsuz əzəmətindən,
Yatağına sığmayan çayların hiddətindən,
 Bu torpaqdan, bu yerdən,
Elin bağından qopan yanıqlı nəğmələrdən
Güllərin rənglərindən, çiçəklərin iyindən,
Mil düzünün, Muğanın sonsuz genişliyindən,
Ağsaçlı babaların əqlindən, kamalından,
Düşmən üstünə cuman o Qıratın nalından
 Qopan səsdən yarandın.
Sən xalqımın aldığı ilk nəfəsdən yarandın.
Ana dilim, səndədir xalqın əqli, hikməti,
Ərəb oğlu Məcnunun dərdi səndə dil açmış.
 Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti,
Ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış.
Səndə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu tarixi varaqları,
Səndə neçə min illik mənim mədəniyyətim,
 Şan- şöhrətim saxlanır.
 Mənim adım-sanımsan,
 Namusum, vicdanımsan!
Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək!
Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən fasonlu ədabazlar,
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
 Bunlar qoy mənim olsun,
 Ancaq Vətən çörəyi,
 Sizlərə qənim olsun!

Bəxtiyar Vahabzadə, "Şəhidlər"

Qatil gülləsinə qurban gedirkən,
Gözünü sabaha dikdi Şəhidlər.
Üçrəngli bayrağı öz qanlarıyla,
Vətən torpağına çəkdi Şəhidlər...
Zalım öyünməsin zülmüleriyle,
Min bir böhtanıyla, min bir şəriylə.
Həqiqət uğrunda ölümləriylə,
Ölümü kamına çəkdi Şəhidlər...
O şənbə gecəsi, o qətl günü, -
Mümkünə döndərdik çox namümkünü,
Xalqın qəlbindəki qorxu mülkünü,
O gecə dağıdıb sökdü Şəhidlər...
Tarixi yaşadıb diləyimizdə,
Bir yumruğa döndük o gecə bizdə.
Yıxıb köləliyi ürəyimizdə
Cəsarət mülkünü tikdi Şəhidlər...
Onlar susdurulan haqqı dindirər,
Qaraca torpağı qiymətləndirər.
Donan vicdanları qeyrətləndirər,
Axı, el qeyrəti çəkdi Şəhidlər...
Bilirik, bu bəla nə ilkdə, nə son,
Ölürkən uğrunda bu Ana yurdun.
Quzu cildindəki o qoca qurdun,
Doğru, düz cildini çəkdi Şəhidlər...

Cəfər Cəbbarlı, "ÖLKƏM"

Şiş ucları buludlarla döyüşən
Dağlarında buzları var ölkəmin.
Göy otlardan ipək paltar geyinən
Tarlaları, düzləri var ölkəmin.
Verimli torpağı, geniş çölləri,

Çalışqan ərələri, igid elləri,
Böyük gəmiləri, dəmir yolları,
Keçidləri, rizləri var ölkəmin.
Göllərində ördəkləri üzərlər,
Çöllərində maralları gəzərlər,
Güllərindən gəlinlər tac bəzərlər,
Ceyran gözlü qızları var ölkəmin.
Quzğun dəniz oynar ayaqlarında,
İşıq saçar nefti torpaqlarında.
Tarixlərin altun yarpaqlarında
Dadlı-dadlı sözləri var ölkəmin.
Yanar dağlarında yalov coşarmış,
Ona tapınmaya ellər qoşarmış,
Bir çağ varmış, ölkəm azad yaşarmış,
Bu yollarda izləri var ölkəmin.
İpəyindən qızlar çadra geyərlər,
Ölkələrin azad görmək dilərlər,
Bu yerləri bütün ellər sevelər,
Yalnız bizdə gözləri var ölkəmin.

Əhməd Cavad, Azərbaycanın Dövlət himni

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu,
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hər bə bir qəhrəman oldu!
Sən olasan gülüstan,

Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!
Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Namusunu hifz etməyə,
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!
Azərbaycan! Azərbaycan!

Gülhüseyn Hüseynoğlu, AZƏRBAYCAN DİLİ (Mənsur şeir)

Anamın südündə, vətənimin havasında, çörəyində, suyunda səni duymuşam!

Torpağımda-daşım, çölündə-çəmənimdə, Kürümdə, Aramızda, Xəzərimdə, canımda səni görmüşəm!

Elimdə-günümdə, dərsimdə-kitabımda səni sevmişəm! Sevmişəm, a məni tarixin eniş-yoxuşlarında xalqımın göz bəbəyi kimi qoruduğu dilim! Azərbaycan dilim! Anamın həzin-həzin laylalarında, arzulu-arzulu oxşamalarında qanıma keçmişən!

Atamın kişi-kişiyana söhbətlərində ruhuma çökmüsən! Babamın, nənəmin şirin-şirin nağıllarında, bayatılarında ürəyimə girmisən! Əlimə qələm alan gündən, qələmin ixtiyarına qalan gündən böyükliyünü dərk etmişəm.

İlk gecədə, yuxusuz qaldığım ilk gecədə, ilk ağır sınaq gecəsində necə də köməyimə gəldin, qüdrətinlə ana bərəsindəki düşüncələrim öz qəlibinə düşdü, söz qəlibinə düşdü. Səxavətini unutmamışam. Heç zaman, heç kəsdən bir kömək ummadım. Təkcə səndən savay! Səndən də həmişə budur təmənnam: əsirgəmə sözlərini, varını, gizləmə imkanlarını, ecazkarlığını, bir sözünün neçə-neçə çalarını; yuxusuz gecələrimin sayını çoxaltma, mənsur şeirlərimə xəzinənin ən sirlisi, hələ toxunulmamış, əl

dəyilməmiş guşələrində qidalanmağa icazə ver, a mənim ulu əcdadımın yadigarı, nişanəsi, nəfəsi, doğma dilim, ana dilim! Azərbaycan dilim!

Sənsiz neyləyə bilərəm? Nəyə gərəyəm? Varlığım varlığına bağlıdır. Adım adınla öyünər. Sevincim, səadətim qüdrətinlə yararır, a mənim günüm, ilim, əsrim, qərinəm, nəhayətsizliyim, Azərbaycan dilim! Azərbaycan dilim!

M.P.Vaqif, " Durnalar"

Bir zaman havada qanad saxlayın,
Sözüm vardır mənim sizə, durnalar!
Qatarlaşıb nə diyardan gəlirsiz,
Bir əbər versəniz bizə, durnalar!

Sizə müştəq durur Bağdad elləri,
Gözləyə-gözləyə qalıb yolları,
Asta qanad çalın, qafil elləri,
Heyifdir salarsız düzə, durnalar!

Xeyli vaxtdır yarın fərağındayam,
Pərvanətək hüsnün çırağındayam,
Bir ala gözlünün sorağındayam,
Görünürmü görün gözə, durnalar!

Mən sevmişəm ala gözün sürməsin,
Bədnəzər kəsibən ziyan verməsin,
Sağın gəzin laçın gözü görməsin,
Qoruram səfnizi poza, durnalar!

Nazənin-nazənin edərsiz avaz,
Ruhlar tazələnir olur sərəfraz,
Vaqifin də könlü çoxedər pərvaz,
Hərdəm sizin ilə gəzə, durnalar!

Nəbi Xəzri, " Şuşanın yolları "

Hər yanda bir məclis qurulub gedir,
Buz kimi bulaqlar durulub gedir,
Dağların döşüylə burulub gedir,
Gör necə qovuşur yollara yollar,
Siz nə gözəlsiniz, yollar, a yollar.

Dağın ətəyinə qədəm qoyunca
Qarqar uğuldayır dərə boyunca,
Durub hüsnünüzə baxım doyunca
Baxım heyran-heyran mən sizə, yollar,
İlk dəfə gəlmişik üz-üzə, yollar!

Sərin bulaqlardan ellər su içmiş,
Dostunu düşməndən yaxşıca seçmiş,
Burdan Vaqif ötmüş, Vidadi keçmiş,
Gərək ki, onları tanıya yollar,
Onların izləri hanı, a yollar?!

Sevirəm çeşməli, sulu dağları,
Vüqarlı dağları, ulu dağları,
Döysə də qar, yağış, dolu dağları,
Dolanıb aparır dağlara yollar,
Bağçalara yollar, bağlara yollar.

Dağların zirvəsi ağa bürünür,
Yaşıl qüzeylərdən duman sürünür,
Qəlbimdən bu yerə yollar görünür,
Gör necə qovuşur yollara yollar,
Siz nə gözəlsiniz, yollar a yollar.

Nizami Gəncəvi, "Az danışmağın gözəlliyi"

Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda
Artıq içiləndə dərd verir su da.
İncitək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərinlə dünya bəzənsin.
Az sözün incitək mə'nası solmaz,
Çox sözün kərpictək qiyməti olmaz.
Əsli təmiz olan saf mirvarılar,
Suya və torpağa min bəzək vurur.
Mə'dənlə dolsa da hər xəzinə,
Hər kiçik zərrəsi dərmandır yenə.
Ürəyi oxşayan bir dəstə çiçək,
Yüz xırman otundan yaxşıdır, gerçək!
Yüz ulduz yansa da göylərdə, inan,
Bir Günə baş əymək xoşdur onlardan.
Göydə parlarsa da nə qədər ulduz.
Günəşdir nur verən aləmə yalnız.

M. Şəhriyar, "Heydərbabaya salam"

Heydərbaba, ildırımlar şaxanda,
Sellər, sular şaqquldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şövkətizə, elizə,
Mənim də bir adım gəlsin dilizə.
Heydər Baba, kəkləklərin uçanda,
Göl dibindən dovşan qalxıb qaçanda,
Bağçaların çiçəklənib açanda,
Bizdən də bir mümkün olsa, yad elə,
Açılmayan ürəkləri şad elə.

Bayram yeli çardaqları yıxanda,
Novruzgülü, qarçiçəyi çıxanda,
Ağ buludlar köynəklərin sıxanda,
 Bizdən də bir yad eləyən sağ olsun,
 Dərdlərimiz qoy dikəlsin dağ olsun.
Heydər Baba, gün dalını dağlasın,
Üzün gülsün, bulaqların ağlasın,
Uşaqlarun bir dəstə gül bağlasın,
 Yel gələndə ver gətirsin bu yana,
 Bəlkə mənim yatmış bəxtim oyana.
Bir çıxaydım Damqayanın daşına,
Bir baxaydım keçmişinə, yaşına,
Bir görəydim nələr gəlmiş başına,
 Mən də onun qarlarıyla ağlardım,
 Qış donduran ürəkləri dağlardım.
Heydərbaba, sənin könlün şad olsun,
Dünya varkən ağzın dolu dad olsun,
Səndən keçən tanış olsun, yad olsun,
 Deynən mənim şair oğlum Şəhriyar,
 Bir ömürdür, qəm üstünə qəm calar.

Süleyman Rüstəm, "TƏBRİZİM"

Baxdıqca hüsnünə doymayıb gözüm,
Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim!
 Qoymaram yadları girsin qoynuna,
 İzin ver qolumu salım boynuna!
 Sənin bayramına, sənin toyuna
 Dili bir, qanı bir qardaşın gəlib,
 Dərdinə aşına sirdaşın gəlib.
 Sən çıxdın qarşıma duzla, çörəklə,
 Bağından dərdiyin güllə, çiçəklə,
 İkiyə bölünməz saf bir ürəklə,

Təbrizim, Təbrizim, aman Təbrizim,
Yox olsun başından duman, Təbrizim!
Qədrini ayrılıq çəkənlər bilər,
Hicranda göz yaşı tökənlər bilər,
Ömrünə qaranlıq çökənlər bilər,
Bağından gül-çiçək dərdim, Təbrizim,
Yenə təzələndi dərdim, Təbrizim!
Nə qəşəngdir yol boyunca söyüdlər,
Söyüdlərin kölgəsində igidlər
Babalardan dinləyirlər öyüdlər,
Coşur damarlarda qanı, Təbrizim,
Yoxdur bu mərdlərin sanı, Təbrizim!
Ağlasan ağlaram, gülsən gülərəm,
Yaşasan yaşaram, ölsən ölərəm,
Varımı səninlə yarı bölərəm,
Gəl bir də üzündən öpüm, Təbrizim!
Başına gül-çiçək səpim, Təbrizim!
Nədir o, mənəli, dərin baxışlar?
Nədir gözlərindən yağan yağışlar?
Nədir qəlbindəki payızlar, qışlar?
Yetimtək boynunu burma, Təbrizim!
Məlul-məlul baxıb durma, Təbrizim!
Sənin çiçəyinə, gülünə qurban!
Mənə qardaş deyən dilinə qurban!
Vətəninə qurban, elinə qurban!
Baxdıqca hüsnünə doymayıb gözüüm,
Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim!

Xəlil Rza Ulutürk, "O sahildə, bu sahildə"

Gürşad tökdü, tufan oldu
Araz daşdı, ümman oldu
Qayaları al qan oldu
O sahildə bu sahildə

Ölkə yandı, Vətən yandı
Qızıl pultək xırdalandı
Dövlət getdi, var talandı
O sahildə bu sahildə

Bir-birindən cida düşdük
Diri gözlə oda düşdük
Biz yadlara neyləmişdik
O sahildə, bu sahildə

Füzulim bir qəmli neydi,
O birdəmi qara geydi?
Yarasına kimlər dəydi
O sahildə bu sahildə

Ürək dustaq, vətən məhbəs
Hanı Babək, Cavanşir bəs?
Həyat bu cür qala bilməz
O sahildə bu sahildə,

Nə həsrət nə hicran olsun
Vahid Azərbaycan olsun
Qoy birləşsin bir can olsun
O sahildə, bu sahildə

Yunis İmrə, "Salam olsun"

Biz dünyadan gedər olduq,
Qalanlara salam olsun!
Bizim üçün xeyir-dua
Qılanlara salam olsun!

Əcəl bükə belimizi
 Söylətməyə dilimizi
 Xəstə ikən halımızı
 Soranlara salam olsun!
 Tənim ortaya açıla,
 Yaxasız köynək biçilə,
 Bizi asan vəch ilə
 Yuyanlara salam olsun!
 Kimsə durmaz qəsdimizə,
 Gedər olduq dostumuza,
 Namaz üçün üstümüzə
 Duranlara salam olsun!
 Bu qaydadı, gələn gedər
 Əcəl ki var bizi güdər.
 Bizim halımızdan xəbər
 Soranlara salam olsun!
 Dərviş Yunus söylər sözü,
 Yaş doludur iki gözü
 Bilməyən nə bilsin bizi?!
 Bilənlərə salam olsun!

S. Vurğunun "Vaqif" pyesindən bu hissəni rollar üzrə ifadəli söyləmək

Qacar(heyətlə)	Aha, baş əyməyir hüzurumda bu!
Şeyx.	Yoxdur vicdanında qanun qorxusu.
Qacar(Vaqifə)	Şair, hökmdarın hüzurundasən!
Vaqif.	Bunu sizsiz belə düşünürmən.
Qacar.	Bəs baş əymədiniz!
Vaqif.	Əymədim, bəli!
	Əyilməz vicdanın böyük heyəli.
Qacar.	Qılınclar toqquşub iş görən zaman. Neylər dediyiniz quru bərrə vicdan?

Vaqif. Vicdan dedikləri bir həqiqətdir,
Beşiyi, məzarı əbədiyyətdir.

Qacar. Bəs zindan necədir, qaranlıq zindan?!

Vaqif. Soyuq məzara da zinətdir insan.

Qacar. Yenə göylərdədir şair xəyalın?!

Vaqif. Əzəldən hüdudu yoxdur kamalın.

Qacar. Aha, sınaırdım idrakınızı.
Doğrudan, bir şair görürəm sizi.
Xoşbəxt xəlvəyləmiş sizi yaradan!

Vaqif. Dünyada qalacaq yalnız yaradan!

Qacar. Çox gözəl, çox gözəl, inanın ki, mən
Sizin ruhunuzu sevdim ürəkdən.
Bu dövlət, bu cəlal, bu şanlı saray,
Göylərin büsatı o ulduz, o ay,
Sizə tapşırılsın bu gündən gərək
Ancaq bir şərtim var.

Vaqif. Buyurun, görək!

Qacar. Gərək fars dilində yazsın sənətkar.

Vaqif. Farsın Xəyyamı var, Firdovsisi var,
Nə çoxdur onlarda böyük sənətkar.
Azəri yurdunun oğluyam mən də,
Az- az uydururam yeri gələndə.

Qacar. Yaxşı, gəl əl götür bu inadından.
Bu qədər naşükür olmasın insan!

Vaqif. Aldada bilməmiş dünyanın varı
Bir məslək eşqiylə yaşayanları.
Mən ellər bağında azad bir quşam.
Mənsəbə, şöhrətə satılmamışam!

Vəzir. Yaxş da...Çarıqlı kiçik bir ölkə
Böyük Firdovsilər yaratdı bəlkə?

Vaqif. Günəşi örtə də qara buludlarr,
Yenə günəş adlı bir qüdrəti var.

Qacar. Görürəm, günəşə iştahan vardır.
 Vaqif. Günəşdən gizlənən yarasalardır.
 Şeyx. Buna qulaq asmaq çətin peşədir.
 Vaqif. Niyə, qulağınız çoxdan şeşədir –
 Böhtan eşidəndə qızarıb yanar,
 Doğru söz gələndə pambıq tıxanar.
 Vəzir. Sizin sözünüzün kəsəri azdır.
 Vaqif. Oxuyan bülbüldür, dinləyən qazdır!
 Vəzir. Of... Məndə olsaydı bundakı hünər!
 Vaqif. Ağılsız köpəklər ulduza hürər.
 Qacar (vəzirə) Di ver cavabını, nə durmusan? Din!
 Nə, yenə döyünür sarsaq gözlərin!
 Vaqif. Neyləsin, yazığın nə günahı var?
 İşiq güclənəndə çaşar yarasalar.
 Şeyx(kinayə ilə) Şairə sənətdir tikanlı sözlər
 Vaqif. Sözdən qızarmaz ki, bozarmış üzlər.
(Qapıçı daxil olur)
 Qapıçı Şahım, bir qoca var, gəlsin içəri?
 Qacar. De, gəlsin.
(Vidadi daxil olub təzim edir)
 Vidadi. Hakimin höküm, hünəri
 Onun vicdanilə qardaş olmalı!
 Bizə qalmayacaq dünyanın malı...
(Vaqifi göstərərək)
 Şairdir, qəlbi var, şirin sözü var,
 Böyük bir ölkənin onda gözü var.
 O ölsə, dağlar da dil deyib ağlar.
 Əfv edin, yaxşılıq qalır yadigar.
 Qacar. Dinin düşmənidir, o ölsün gərək!
 Vidadi. Xeyir O, Vaqifdir, eşqə gələrək!
 Bəzən qamçılıyır zəmanəsini,
 Allah da çox sevir şeirin səsini.

- Qacar. Allah da çox sevir? Allaha yalvar,
Onun məndən də çox qüdrəti var.
Əgər bacarırsa, qoy sağ saxlasın.
- Vidadi. Siz hökmdarsınız...
- Qacar. Yaxşı, qoca, mən
Artıq əl çəkirəm ölüm fikrindən.
Ancaq... kəsəcəyəm yazan əlini,
Bir də həcv deyən acı dilini.
Razısan?
- Vaqif. Razıyam, böyük hökmdar!
Mərhəmət sahibi olur ağalar.
Eyb etməz, sizə də çatar bir əvəz.
Qatır cinsisiniz doğub törəmüz.
- Qacar. Vaqif, indi get,
Saray həyatını büsbütün tərk et.
Gərək yaşamasın qədirdaşınas!
- Vaqif. Sənsə həqiqətin ağzına daş bas!
Mən az görməmişəm bu sarayları,
Burda göyə çıxan ahu vayları...
Görmüşəm şahların vəfasını mən,
Xanların zülmünü, cəfasını mən.
Görmüşəm zamanın min rüzgarını,
Dustaq anaların göz yaşlarını.
Nifrət! Qan çanağı taclara nifrət!
Var olsun azadlıq, bir də məhəbbət!

Fərqanə Zülfüqarovanın “*XLX əsrin sonu -XX əsrin əvvəllərində ingilis ədəbiyyatı*”(Bakı, “*Elm və təhsil*”, 2012, 156 səh.)” monoqrafiyasından.Fikrimizcə, nitq mədəniyyəti fənni ümumən insan konsepsiyasına əsaslanmalıdır.

“Elə hərəkət et ki, sənin hərəkətinin əxlaq qaydası- ümumi qanun ola bilsin, sənin iradənin əxlaq qaydası eyni zamanda

ümumi qanunvericilik prinsipi qüvvəsinə malik olsun”

Hər bir şəxs əxlaq nümunəsi olaraq nitqində, əməlində örnək olmağı bacarmalıdır. Fikrimizcə, hər bir gəncin tələbatları müxtəlifdir - maddi, ruhi, mənəvi və s. İnsan bu neqativ emosiyalardan daim qurtulmağa çalışır. Hər bir tələbə, insan öz - özlüyündə dəyərlidir çünki, bəzən insan Tanrının özü kimi möcüzə yaradır. Dəyərli varlıq olan ana cəmiyyət üçün hər bir ixtisas sahiblərini dünyaya gətirərək onları tərbiyələndirib boya-başa çatdırır.

Qeyd edək ki, müasir gənc intellektual varlıq olmalıdır. O, ailədə və cəmiyyətdə, təhsil aldığı ali məktəbdə maraq oyandırmağı bacarmalıdır və etibar, hörmət, inam qazanmalıdır. Çünki, insanları maraqlandırmaq lazımdır. Bu zaman intellekt çox önəmlidir.

Əslində günəşin qabağında məşəllər və atəşfəşanlıqlar solub öz işığını itirdiyi kimi qadın ağılı həтта düha və gözəllik də xeyirxah qəlbin yanında nurunu itirir. Həqiqət yalanı örtə bilmədiyini kimi, əyri də düzə kölgə sala bilməz. Alman filosofu A. Şopenhaue-rə görə, “Dünyada bircə yalan danışan məxluq var – insan”. Ümumiyyətlə insan bütün işlərinin tez sona çatmasına tələsir, əsl sonluğun gəlib çatmasını isə heç vaxt istəmir... Çünki onun başına nə qədər faciələr, əzab-əziyyətlər gəlsə də, o, xoşbəxtliklə keçən günlərinin sorağıyla yaşayır və ümidlə dəyərləni günlərini gözləyir. İnsanın xoşbəxtliyi və bədbəxtliyi onun ürəyində məskən salmışdır. Hər bir varlıq öz səadətini özü qazanmalıdır, əgər buna nail ola bilmirsə, öncə özü günahkardır, burada zamanı, Allahı, dövləti günahlandırmaq düzgün deyil. Xoşbəxtlik və bədbəxtlik nə qədər taledən asılıdırsa, bir o qədər də insanın öz mə-nəviyyatından asılıdır. Qeyd edək ki, insanın həyatında fasiləsiz xoşbəxtlik və bədbəxtlik ola bilməz. Xoşbəxtlik ardınca bədbəxtlik, bədbəxtlik ardınca xoşbəxtlik gəlir. Müasir gəncin intellektual inkişafı dedikdə onun haqqları, yuridik savad, nitq mədəniyyəti, faktlar, hisslərin tənziplənməsi, nizamlanması, mənəvi-psi-xoloji təsir, kosmopolitik zövqlər mədəniyyət, hüdudsuz ümidlər,

peyğəmbərlərin nəticələri, intuitiv empirik faktlar (such as Godvin inspired flights of intuition) şamil olunur. Belə insanları çox vaxt yaşayış tərzini qane etmir, o missiyasını qoruyub saxlamaqla yanaşı həyatın rəngarəng axarına qatılaraq ictimai şüurunun intellektual səviyyədə inkişafına doğru can atır. Hər bir tələbə həyatda özünün mənəvi rolunu, mənəvi gücünü, maraqlarını, həyatın yeni stimülünün axarının açarını xüsusi enerji ilə bərpa etməli olduğunu dərk etməyi bacarmalıdır. Bu da onun daxili azadlığının – şəxsi, fərdi, ictimai-mental duyumudur və ideoloji bələlərdən qurtuluşudur. İnsanın cinsindən asılı olmayaraq qadının və ya kişinin özünüdərk ilə bağlı fikirlər alman alimi K.Yaspersin dini-mistik fəlsəfəsində özünün daha qatı, daha radikal, daha aydın ifadəsini tapdı. Onun yazdığı kimi, insanın düşüncəsi prinsipə elmi yox, başqa bir təfəkkür - „mən”i xatırlayan, „mən”i oyadan, „mən”i özümə gətirən, „mən”i dəyişdirən bir təfəkkür olmalıdır (“Die Schuldfrage. Lebensfragen der deutschen Politik”).

İngilis filosofu A.Toynbinin fikrincə, bu dünyanın özəyi mənəvi başlanğıcdır, yaradıcılıq ehtirasıdır, spesifik mədəniyyət sərvətlərinin məcmusudur (“A Religious Belief”).

Son illər müasir gəncin özünüdərk ilə çox dəyişik və ya ona müsbət mənada təsir etmə formaları üzə çıxıb. Mənə elə gəlir ki, bu təsirlərdən ən başlıcası isə yad planetlərin yaşadığımız yer planetinə müxtəlif üsullarla təsirlərinin olmasıdır. Məncə, bu məqam dünyanın düşünən insanlarında planetimizdə vahid dünya yaratmaq ideyasını irəli sürməsi ilə özünü göstərir. Bununla bərabər, indi müasir dünyada yaranmış bu yaşama tərzini insanın ruhunun dərinliyinə varmaqla reallaşdırılmasının mümkünlüyü daha optimal yol kimi göstərilir. Hər bir gəncin yeni həyatı anlaşmasında ekzistensializm və seyr vasitəsilə din birləşmiş olur. Burada fəlsəfənin insanın dünyada ali vəzifəsinə münasibəti açıq-aşkar hiss olunur. Amerika filosofu Karl Raymund Popper kliniki ölüm keçirmiş şəxsin cənnəti təsvir etməsi barədə yazırdı: Mən

orada 1) ruhi mehribanlıq; 2) sonsuz eşq; 3) işıq, qəlb gördüm...
("Objective Knowledge")

Fikrimizcə, hər bir gənc nitq mədəniyyətini, dilini təkmilləşdirməklə yanaşı hər şeydən əvvəl insani dəyərlərə əsaslanaraq hərəkət etməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti. B, 1981.
2. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013.
3. Abdullayev N.Ə. Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri. Bakı, 1995.
4. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 2002.
5. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Orfoepiya və orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 2004.
6. Adilov M.N. və b. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.
7. Axundov A.A.. Dil və mədəniyyət. Bakı. 1992
8. Azərbaycan dilinin onorastik sistemi. Bakı. 1990.
9. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. B. 1982.
10. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. B. 2004.
11. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2002.
12. Babayev Adil. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2011.
13. Budaqova Z.İ. Azərbaycan dilinin durğu işarələri. B. 1977.
14. Əhmədov Ş. Mühazirəçinin nitqi. Bakı, 1975.
15. Əhmədov Ş. Mühazirəçilik məharəti, natiqlik sənəti. Bakı, 1985.
16. Əliyev H.Q., Kazımov A.S.. Durğu işarələrinin işlədilməsi qaydaları. Bakı, 2011.
17. Əliyev K. Natiqlik sənəti. Bakı, 1994.
18. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı. 2001.
19. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, 2003.
20. Fərəcov Ə.A. İzahlı dilçilik lüğəti, Bakı, 1969.
21. Hacıyev Allahverdi, Mehrabova Tamam. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2014.
22. Hacıyev Tofiq, Cəfərov Nizami. Azərbaycan dili, 10-11 siniflər üçün dərslik. Bakı, 2002.

23. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili, Bakı, "Elm", 1998.
24. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyat. Bakı, 1999.
25. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan.
26. Xudiyev N. Zamanın axarı ilə. Bakı, 2004.
27. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003.
28. Nitq mədəniyyəti məsələləri. B., 1999.
29. Zamanov N.T. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti. (I kitab). Bakı, "Elm və təhsil". 2013.
30. Zamanov N.T. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti. (II kitab). Bakı, "Elm və təhsil". 2014.
31. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şairlərinin müxtəlif illərdə nəşr olunan seçilmiş əsərlərindən şeirlər.
32. Səməd Vurğunun "Vaqif" pyesindən bir parça, Yusif Seyidov, Azərbaycan dili, Azərbaycan ali məktəblərinin rus bölmələri üçün dərslik, təkmilləşdirilmiş on ikinci nəşri. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2010.
33. Azərbaycan dili.Məlumat kitabı.Yuxarı sinif şagirdləri və abituriyentlər üçün. Bakı, Çəşioğlu, 2007.
34. Azərbaycan dili (qəbul imtahanlarına hazırlaşmaq, yuxarı sinif şagirdləri və müəllimlər üçün vəsait). Bakı, 2011. ABİTURİYENT jurnalının xüsusi buraxılışı.
35. Hacıyev Tofiq, Cəfərov NizamiXudiyev Nizami. Azərbaycan dili, 10 siniflər üçün dərslik. Bakı, 2009.
36. Hacıyev Tofiq, Cəfərov Nizami. Azərbaycan dili, 11 siniflər üçün dərslik. Bakı, 2009.
37. Q.Kazımoym, F.Şahbazlı, A.Mikaylova.Azərbaycan dili. 8-ci sinif.Bakı, 2010.
38. Müasir Azərbaycan dili (Abdullayev Ə.Z. və digər müəlliflərin birgə hazırladıkları 4 cildlik dərs vəsaiti, B., 2007)

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
Sənin təhsil aldığı ali məktəb	7
Dil haqqında məlumat.....	9
Dil haqqında müdriklərin dedikləri.....	10
Azərbaycan dili	10
Dünyada nə qədər Azərbaycanlı yaşayır.....	11
Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsində yeri.....	13
Azərbaycan dilinin tarixinə dair.....	13
Azərbaycan dilinin təsir dairəsi.....	15
Ümumxalq Azərbaycan dilinin tərkib hissələri	17
Azərbaycan ədəbi dili.....	18
Müasir Azərbaycan dilinin formaları.....	20
Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları	22
Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında görməli sənətkarların və milli mətbuatın rolu.....	29
Müasir Azərbaycan danışq dili və onun xüsusiyyətləri	35
Müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri haqqında.....	37
Azərbaycan dilində fonetik hadisə və qanunlar; assimilyasiya, disimilyasiya, səsartımı, səsdüşümü, yerdəyişmə, ahəng qanunu, saitlərin ahəngi, samitlərin ahəngi	38
Azərbaycan ədəbi dilində vurğu	50
Azərbaycan dilinin orfoepiyası	52

Müasir Azərbaycan dili orfoepiyasının əsas qaydaları	56
Azərbaycan dilinin yazısı, yazı haqqında məlumat	64
Leksikologiya. Müasir Azərbaycan sözlərinin mənaca qrupları.....	70
Müasir Azərbaycan dilində işlənən söz qrupları, ümumi- işlək sözlər, poetik sözlər, köhnəlmiş sözlər, tarixizmlər, arxaizmlər, neologizmlər, terminlər, dialektizmlər, vulqar sözlər.....	75
Nitq mədəniyyəti.....	99
Üslub və üslubiyat	103
Üslubiyatın yaranması və formalaşması	107
Norma	112
Nitq mədəniyyəti müstəqil fənn kimi	113
R ritorika və onun başqa elmlərlə əlaqəsi	115
R ritorika və dilçilik	116
R ritorikanın qısa tarixi	125
Natiqlik sənətinin sahələri	133
Program üzrə Azərbaycan dili və Nitq mədəniyyətindən əşğələlərin mövzuları	134
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	232

**Akif Bayramov, Ziyəddin Məhərrəmov,
Mustafa İsgəndərzadə**

**Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti.
(Dərs vəsaiti)
Bakı, 2015.**

Kompüter tərtibçiləri:

Ruhiyyə Məhərrəmovə,
Səmrax İsrəfilov,
Bayram Hüseynov,
Əfruzə Zalıyeva

Texniki redaktoru:

Araz Yaquboğlu

Üzqabığının tərtibçisi:

Orxan Məhərrəmli

Korrektoru:

İlhamə Məhərrəmovə

Çapa imzalanmışdır: 10.04 2015.
Kağız formatı 60x84¹/₁₆. Çap vərəqi 15.
Tirajı100.

"ULU İKF-da çap olunmuşdur.